

**INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY**

**Ekonomiczne, społeczne
i instytucjonalne czynniki
wzrostu w sektorze
rolno-spożywczym
w Europie**

nr 67

Warszawa 2013

**KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ**

**Ekonomiczne, społeczne
i instytucjonalne czynniki
wzrostu w sektorze
rolno-spożywczym
w Europie**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu w sektorze rolno-spożywczym w Europie

Redakcja naukowa:

prof. dr hab. Andrzej Kowalski

dr inż. Paweł Chmieliński

dr Marek Wigier

KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2013

Publikację zrealizowano w ramach Programu Wieloletniego 2011-2014
„Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji
i integracji europejskiej”

Celem opracowania jest analiza ekonomicznych, społecznych i instytucjonalnych
czynników wzrostu w sektorze rolno-spożywczym oraz na obszarach wiejskich
w wybranych krajach europejskich.

Recenzenci

dr hab. Renata Grochowska, prof. IERiGŻ-PIB
dr Zbigniew Floriańczyk

Korekta

Barbara Walkiewicz
Barbara Pawłowska

Redakcja techniczna

Leszek Ślipski

Projekt okładki

AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-317-4

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
ul. Świętokrzyska, 00-002 Warszawa
tel.: (22) 50 54 444
faks: (22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

Wprowadzenie.....	9
<i>Prof. dr hab. Wojciech Józwiak</i> <i>Prof. dr hab. Wojciech Ziętara</i>	
1. Instytucjonalne ograniczenia wzrostu i rozwoju rolniczych gospodarstw rolnych.....	11
<i>Dr Venera Vagizova</i> <i>Dr Lebedeva Marina</i>	
2. Rosyjski sektor rolny i Światowa Organizacja Handlu: zalety i wady.....	23
<i>Dr Agnieszka Bezat-Jarzębowska</i> <i>Prof. Włodzimierz Rembisz</i>	
3. Renta polityczna i ekonomiczna jako źródło dochodu producenta rolnego.....	29
<i>Doc. dr Natalia Grabko</i>	
4. Analiza obecnych problemów gospodarczych i czynników rozwoju w rolnictwie Ukrainy.....	43
<i>Dr Iwona Szczepaniak</i>	
5. Ocena jakościowo-cenowych strategii konkurencyjności w polskim handlu produktami rolno-spożywczymi.....	55
<i>Dr Cornelia Alboiu</i> <i>Prof. dr Filon Toderoiu</i>	
6. Dynamika systemów rolno-spożywczych oraz ich wpływ na rumuńskich producentów warzyw.....	71
<i>Prof. dr Anatolij Sajganow</i> <i>Dr Aleksandr Kazakiewicz</i>	
7. Stan i perspektywy rozwoju sektora produkcji rolnej Republiki Białoruskiej.....	85

<i>Prof. Jacek Kulawik</i> <i>Mgr inż. Adam Kagan</i> <i>Dr Barbara Wieliczko</i>	
8. Czy równe dopłaty bezpośrednie w UE byłyby sprawiedliwe?.....	99
<i>Dr Rasa Melnikiene</i> <i>Artiom Volkov</i>	
9. Wpływ środków wsparcia w ramach WPR na sektor rolny na Litwie.....	113
<i>Prof. Nelly Bencheva</i> <i>Milena Tepavicharova</i> <i>Dr Agnieszka Wrzochalska</i>	
10. Analiza ekonomiczna i menadżerska oddziaływania kapitału ludzkiego na rozwój sektora ogrodniczego w Bułgarii.....	131
<i>Prof. Oddbjørn Bukve</i>	
11. Rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich – przypadek Norwegii.....	145
<i>Dr Maija Puurunen</i>	
12. Polityka rolna wspierająca strukturalny rozwój gospodarstw rolnych i innych przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w Finlandii.....	159
<i>Prof. PhDr. Ing. Věra Majerová, CSc., RNDr.</i> <i>Dr Petr Kment</i> <i>Ing. Jiří Sálus</i>	
13. Kryzys gospodarczy na obszarach wiejskich Republiki Czeskiej.....	173
<i>Dr Vesna Parausic</i> <i>Prof. Drago Cvijanovic</i> <i>Predrag Vukovic</i>	
14. Rozwój klastrów w kontekście budowania przewag konkurencyjnych w sektorze rolnym w krajach będących w okresie transformacji.....	187
<i>Dr Wioletta Wrzaszcz</i>	
15. Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych na podstawie danych rachunkowości rolnej oraz badania respondentów z województwa wielkopolskiego.....	199

<i>Dr Pierre-Yves Lelong</i> <i>Sebastian Filipek-Kaźmierczak</i> <i>Dr Joanna Pawłowska-Tyszko</i>	
16. Czynniki rozwoju i elementy zarządzania gospodarstwem rolnym we Francji.....	215
<i>Mgr Wiesław Łopaciuk</i>	
17. Zmiany w polskim rolnictwie a WPR w opinii rolników	221
<i>Prof. Dimitar Grekov</i> <i>Prof. Nelly Bencheva</i> <i>Teodora Stoeva</i>	
18. Regionalna restrukturyzacja i modernizacja bułgarskiego sektora mleczarskiego po przystąpieniu do UE.....	231
<i>Gordana Rokvić</i> <i>Željko Vaško</i>	
19. Ustalenia dotyczące handlu oraz ich wpływ na rozwój sektora żywności w państwach kandydujących regionu Bałkanów.....	247
<i>Prof. Nelly Bencheva</i> <i>Milena Tepavicharova</i>	
20. Modelowanie czynnika zasobów ludzkich sektorze sadownictwa w Bułgarii.....	257
<i>Prof. Werner Kleinhanss</i>	
21. Zmiana wydajności w niemieckich gospodarstwach mleczarskich.....	269
<i>Szilvia Németh</i>	
22. Zmiany strukturalne i rynkowe w węgierskim przemyśle owocowym.....	281
<i>Dr inż. Štefan Buday</i> <i>Inż. Ivan Masár</i>	
23. Społeczne i gospodarcze założenia względem wzrostu zatrudnienia w sektorze owocowo-warzywnym na Słowacji.....	289

Wprowadzenie

Społeczne i ekonomiczne funkcje rolnictwa ulegają zasadniczym zmianom w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego społeczeństw, w dużym stopniu warunkowanego procesami globalizacji. Z działu decydującego o możliwościach przeżycia całych społeczności, stwarzającego podstawy rozwoju gospodarczego rolnictwo staje się działem wymagającym aktywnej polityki. Niepodważalnym faktem jest to, że możliwości jego rozwoju w większym stopniu zależą od koniunktury gospodarczej w sferze pozarolniczej niż od polityki agrarnej. We współczesnym świecie nie można zrozumieć mechanizmów rozwojowych sektora żywnościowego bez analizy czynników makroekonomicznych. W Polsce i w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, analiza ta jest dodatkowo utrudniona z uwagi na fakt, że gospodarki tych krajów w ciągu ostatniego wieku kilkakrotnie przechodziły zasadnicze zmiany polityki społeczno-ekonomicznej. Ostatnie związane są z uzyskaniem członkostwa w Unii Europejskiej, której rozszerzenie skutkuje znaczącymi przeobrażeniami w ekonomicznych, społecznych oraz instytucjonalnych uwarunkowaniach rozwoju sektora rolno-spożywczego w Europie.

Gospodarki krajów europejskich, podobnie jak większość gospodarek na świecie, coraz silniej podlegają współzależnościom otoczenia zewnętrznego. Dyskusja na temat celów, zadań, instrumentów polityki społeczno-gospodarczej poszczególnych państw, ale także odnośnie wspólnej polityki rolnej UE, wielkości i struktury jej budżetu na lata 2014-2020 toczy się więc w niezwykle istotnym momencie historycznym. Fakt ten nie może pozostać bez wpływu na kierunki dyskusji na temat przyszłości zarówno całej Europy, jak i Wspólnoty oraz ich miejsca na przyszłej mapie gospodarczej świata. Ważne miejsce w tej dyskusji zajmuje określenie roli i funkcji rolnictwa, jego konkurencyjności na rynkach światowych, jak również sposobu finansowania programów rozwojowych wsi i rolnictwa.

Niniejsza książka stanowi wkład do tej dyskusji. Autorzy poszczególnych rozdziałów starają się odpowiedzieć na aktualne, lecz przy tym uniwersalne pytania dotyczące ekonomicznych i instytucjonalnych uwarunkowań funkcjonowania i konkurencyjności gospodarstw rolnych, realizowanej w UE i w poszczególnych krajach polityki gospodarczej, zrównoważonego rozwoju rolnictwa, wyzwań stojących przed sektorem przemysłu spożywczego oraz sytuacji na rynkach rolno-

-spożywczych, jak również dotyczące zarządzania, organizacji i możliwości efektywnego wykorzystania istniejących zasobów czynników produkcji.

Zagadnienia te dyskutowane były podczas międzynarodowej konferencji naukowej, której organizatorem był Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - PIB. Celem konferencji było omówienie wyników badań dotyczących zmian w sektorze rolno-spożywczym i na obszarach wiejskich w krajach europejskich w świetle procesów przemian strukturalnych i ewolucji polityki ekonomicznej państw narodowych oraz w gospodarce światowej. Podczas obrad poruszono zagadnienia związane m.in. z globalizacją, kryzysem ekonomicznym, wsparciem dla rolnictwa, polityką rolną.

W konferencji wzięło udział ok. 120 naukowców, w tym przedstawiciele m.in. Czech University of Life Sciences oraz Institute of Agricultural Economics and Information z Czech, CER Amiens Association d'Economie Rurale z Francji, MTT Agrifood Research z Finlandii, Johann Heinrich von Thünen-Institut, Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe oraz University of Bonn z Niemiec, Waseda University z Japonii, Sogn og Fjordane University College z Norwegii, Bucharest Academy of Economic Studies oraz Institute of Agricultural Economics z Rumunii, Kazan Federal University i Sankt-Petersburg State University of Economics and Finance z Rosji, The University of Banja Luka z Bośni i Hercegowiny, Research Institute of Agricultural and Food Economics ze Słowacji, National University of Food Technologies i National Academy of Agrarian Sciences z Ukrainy, Agricultural University in Plovdiv w Bułgarii, Institute of Agrarian Economics z Litwy, Research Institute of Agricultural Economics z Węgier, a także reprezentanci czołowych ośrodków naukowo-badawczych w Polsce oraz przedstawiciele agend rządowych i związków branżowych. Dyskusje prowadzone w tym gronie stanowiły niezaprzeczalny wkład w ostateczny kształt poszczególnych rozdziałów składających się na niniejszą książkę.

Mamy nadzieję, że prezentowana monografia przybliży Czytelnikowi szerokie spektrum niezmiennie aktualnych zagadnień oraz problemów związanych z rozwojem sektora rolno-spożywczego z perspektywy różnych krajów europejskich.

prof. dr hab. Andrzej Kowalski
dr inż. Paweł Chmieliński
dr Marek Wigier

Prof. dr hab. Wojciech Józwiak
Prof. dr hab. Wojciech Ziętara
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB,
Warszawa, Polska

1. Instytucjonalne ograniczenia wzrostu i rozwoju polskich gospodarstw rolnych

1.1. Wprowadzenie

Instytucjami są wszelkie formy ograniczeń tworzone przez społeczności w celu kształtowania zachowań poszczególnych osób, a część z nich ma charakter formalny, jak np. normy prawne [Wilkin 2005]. Spostrzeżenie to odnosi się również do producentów rolnych. Wraz z uzyskaniem przez nasz kraj członkostwa Unii Europejskiej polscy producenci objęci zostali systemem nowych instytucji służących: umacnianiu sytuacji ekonomicznej posiadanych przez nich gospodarstw, ograniczaniu negatywnego wpływu prowadzonej produkcji na zdrowie ludzkie, bioróżnorodność i krajobraz, oraz doskonaleniu tzw. dobrostanu zwierząt.

Pod wpływem tych i innych instytucji zachodziły w krajowym rolnictwie procesy wzrostu i rozwoju gospodarstw. Wzrost jak wiadomo polega na zwiększaniu nakładów czynników produkcji, ma więc głównie charakter ilościowy. Rozwój natomiast jest pojęciem szerszym, bo oprócz zmian ilościowych obejmuje także zmiany jakościowe, np. poprawę relacji nakłady – produkt. Rozwój wiąże się zatem z różnego rodzaju postępem.

Efektom procesów wzrostu i rozwoju w rolnictwie jest nasilenie się zróżnicowania gospodarstw rolniczych. W wyniku tych procesów wyodrębniły się gospodarstwa:

- przodujące, zwane też rozwojowymi,
- potencjalnych zdolnościach do rozwoju,
- problemowe i zagrożone o ograniczonych zdolnościach rozwojowych.

Trwają prace nad budżetem Unii Europejskiej na lata 2014-2020. Od niego zależeć będzie poziom wsparcia rolnictwa polskiego. Nadto w związku ze wzrostem dochodów w rolnictwie rozważa się wprowadzenie podatku dochodowego dla gospodarstw rolnych, a także dokonanie zmian w systemie ubezpieczeń społecznych rolników. Ponadto, od 2016 roku przestaną obowiązywać kwoty mleczne, a od 2017 roku jest możliwy zakaz importu śruty sojowej modyfikowanej genetycznie. Celem artykułu jest zatem ustalenie skutków ekono-

micznych przewidywanych i planowanych zmian instytucjonalnych w rolnictwie w perspektywie 2020 roku.

Pracę rozpoczęto od przeniesienia wyników krajowego rolnictwa w szesnastolecie 1994-2010 na rok 2013. Użyto do tego celu metody projekcji. Jako kategorię wynikową do oceny efektów przyjęto wartość dodaną brutto liczoną jako różnicę przychodów łącznie z dopłatami do produkcji określonego rodzaju i kosztów. Do wyliczenia wartości poszczególnych rodzajów produkcji roślinnej w 2013 roku wykorzystano modele: plonów, powierzchni uprawy i cen produktów, a dla rodzajów produkcji zwierzęcej: wydajności jednostkowe zwierząt, wielkości produkcji lub pogłowie zwierząt i ceny produktu głównego. Dla scharakteryzowania pozycji kosztowych użyto natomiast modeli cen poszczególnych środków produkcji oraz wielkości nakładów.

Po 2004 roku w polskim rolnictwie zaszły bowiem zmiany, które wywarły dodatkowy wpływ na kwoty wartości dodanej brutto, a nie znalazły uzewnętrznienia w projekcji wstępnej. Chodzi o ekonomiczne skutki przestrzegania w gospodarstwach rolnych korzystających z dopłat bezpośrednich zasady wzajemnej zgodności (*cross compliance*), czyli dobrej kultury rolnej, ochrony środowiska, dobrostanu zwierząt, itd. Projekcję wstępną skorygowano zatem o oszacowane skutki przedsięwzięć podejmowanych w gospodarstwach rolnych w celu spełnienia wymogów określonych tymi normami.

Szczegóły tej części metody zostały przedstawione przez W. Józwiaka w referacie wygłoszonym na konferencji IERiGŻ-PIB w Kazimierzu Dolnym na początku czerwca 2012 r. Osoby zainteresowane tą tematyką mogą również sięgnąć po opracowanie W. Józwiaka, G. Niewęgłowskiej i K. Jabłońskiego pt. „Dbałość o środowisko i dobrostan zwierząt a wyniki ekonomiczne w rolnictwie”, które zostało opublikowane w materiałach z tamtej konferencji.

Projekcje wartości dodanej oraz szczególne zjawiska i procesy zachodzące w krajowym rolnictwie po 2004 roku budzą różne zainteresowanie. Opinię publiczną mniej np. interesuje zaawansowanie prac nad ochroną środowiska, a szczególnie silne emocje budzą dopłaty bezpośrednie i związany z tym wzrost dochodów gospodarstw rolnych. Na tym tle rodzą się od kilku już lat pomysły dotyczące rewizji stawek ubezpieczenia społecznego osób pracujących w gospodarstwach będących w posiadaniu osób fizycznych i reformy systemu podatkowego dla gospodarstw rolnych, które mogą zostać zrealizowane w 2014 roku lub w sześciu kolejnych latach nowego okresu planistyczno-rozliczeniowego Unii Europejskiej. Nałoży się na to spadek dochodów gospodarstw spowodowany likwidacją w 2015 roku limitów mlecznych i skutki wyczerpania się do końca 2016 roku moratorium na import śrutu sojowej pozyskiwanej z roślin zmodyfikowanych genetycznie (tzw. śrutu sojowej GMO). Każda z tych regulacji

może mieć swój odrębny sens, ale w sumie mogą stworzyć zagrożenie dla przyszłego rozwoju krajowego rolnictwa. Zebrano zatem z literatury szacunki skutków wystąpienia zagrożeń tego rodzaju, by móc na tym tle ustosunkować się do kwestii stanu rolnictwa krajowego i krajowych gospodarstw rolnych w 2020 r.

1.2. Zmiany w strukturze gospodarstw do 2004 i po 2004 roku

Analiza wyników powszechnych spisów rolnych z lat 1996 i 2002 wskazuje na postępującą polaryzację sytuacji gospodarstw rolnych. Z szacunków wynika, że w 2002 roku około 6% gospodarstw o powierzchni 1 ha użytków rolnych i większych cechowało się rozszerzoną reprodukcją majątku i tylko one powiększyły swój udział w krajowej towarowej produkcji rolniczej. Użytkowały one 42% powierzchni użytków rolnych, a to oznacza, że były to gospodarstwa o relatywnie większej powierzchni. W skład tej grupy wchodziły głównie gospodarstwa indywidualne, wyspecjalizowane w produkcji owoców, warzyw, mleka i zwierząt rzeźnych poszczególnych gatunków. Jednak tylko około 25 tys. indywidualnych gospodarstw sadowniczych (1,2% ogółu gospodarstw o powierzchni co najmniej 1 ha użytków rolnych) miało dodatkowo dochody przypadające na jednostkę nakładów pracy własnej na poziomie parytetowym i większym. Dostarczały one około 3% krajowej wartości produkcji rolniczej.

Po integracji z Unią Europejską znacząco wzrosła liczba gospodarstw zdolnych do rozwoju. Z liczb podanych w tabeli 1 wynika, że udział gospodarstw wyróżniających się w swej grupie wielkościowej największą efektywnością produkcji, a także opłatą pracy własnej na poziomie parytetowym i rentownością kapitału własnego (ziemia i inne środki trwałe) równą lub większą od rentowności lokat kapitałowych (gospodarstwa przodujące) był niewielki (około 2%). Dużo większy był natomiast (około 36%) udział gospodarstw potencjalnie rozwojowych, które różniły się od przodujących tylko nieco mniejszą (o 0,1 do 5%) efektywnością produkcji. Na tej podstawie oszacowano liczbę gospodarstw rozwojowych i potencjalnie rozwojowych na około 290 tys. Ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw będących w posiadaniu osób fizycznych o powierzchni co najmniej 1 ha użytków rolnych wynosił zatem 16,6% i dostarczały one około 64% krajowej wartości produkcji rolniczej.

Tabela 1. Struktura gospodarstw osób fizycznych (%) różniących się wielkością, efektywnością i rentownością kapitału własnego na poziomie rynkowym (średnie z lat 2005-2007)

Grupy gospodarstw	Wielkość gospodarstw w ESU		Średnio
	2–8 ESU	8 i więcej	
Przodujące	1,7	1,8	1,7
Potencjalnie rozwojowe	25,4	61,0	36,4
Problemowe i zagrożone	72,9	37,2	61,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne sporządzone z wyliczeń M. Zielińskiego i J. Sobierajewskiej wykonanych na podstawie danych zaczerpniętych z Polskiego FADN.

Liczby charakteryzujące zróżnicowanie gospodarstw rolnych przed i po akcesji nie zostały ustalone w wyniku identycznej, lecz zbliżonej metody. Tym niemniej wskazują one na duży postęp w liczbie gospodarstw stosunku do okresu sprzed akcesji, które wyróżniają się rozwojowością i trwałością.

Tabela 2. Zmiana produktywności kosztów zużycia pośredniego w polskim rolnictwie w latach 1998-2010 (wg cen stałych z 2003 roku)

Wyszczególnienie	Kwoty w mln zł w latach:		Lata 1998-2003=100
	1998-2002	2006-2010	
Produkcja razem	52 852	59 751	113,0
Zużycie pośrednie	34 685	35 482	102,2
Relacja kwoty wartości produkcji do zużycia pośredniego (%)	152,4	168,4	110,5

Źródło: obliczenia własne sporządzone z wyliczeń J. Buks wykonanych na podstawie danych zaczerpniętych z rachunków ekonomicznych dla rolnictwa (RER).

Poprawiła się też produktywność kosztów zużycia pośredniego. Z liczb przedstawionych w tabeli 2 wynika, że przyczyną tego zjawiska był znacznie wolniejszy przyrost wolumenu tych kosztów od przyrostu wolumenu pozyskiwanej produkcji.

Powyższe wskazuje, że zmiany, jakie zaszły w polskim rolnictwie po akcesji w stosunku do okresu poprzedniego mają przede wszystkim charakter zmian jakościowych, co wskazuje, że krajowe rolnictwo przeżywało w tym czasie okres rozwoju. Rozwój ten miał miejsce w kilku płaszczyznach.

1.3. Projekcja dochodów gospodarstw na 2013 rok

Ustalona projekcja dochodów na konkretny rok jest efektem uśrednionego rachunku sporządzonego na podstawie trendów wieloletnich. Z innych przesłanek wynika, że należy ją postrzegać jako średnią z kilku lat, najlepiej trzech.

W tym konkretnym przypadku pisząc o projekcji na 2013 rok, należy zatem rozumieć, że chodzi o średnie liczby z lat 2012-2014.

Liczby z tabeli 3 wskazują, że wartość produkcji liczona w cenach bieżących wzrosnie w latach 2011-2013 w niemal takim samym stopniu jak koszty zużycia pośredniego liczone w ten sam sposób, a zjawisku temu będzie towarzyszył wzrost wartości dodanej brutto o 17,4%. Wzrost ten liczony w cenach stałych będzie nawet większy o 1,1 punktu procentowego i wyniesie 18,5%. Relacje cen produktów rolniczych i środków produkcji nabywanych przez producentów rolnych będą bowiem dla nich mniej korzystne po 2010 roku niż w latach poprzednich.

Tabela 3. Wartość produkcji, koszty zużycia pośredniego i wartość dodana brutto polskiego rolnictwa w latach 2008-2010 i projekcja na 2013 rok

Wyszczególnienie	Liczby w mln zł:		Średnie w latach 2008-2010 =100
	średnie w latach 2008-2010	wg projekcji na 2013 rok	
Rachunek w cenach bieżących:			
- wartość produkcji	72 964	84 515	115,8
- zużycie pośrednie	48 936	56 301	115,0
- wartość dodana	24 028	28 214	117,4
Rachunek w cenach stałych (z 2009 r.):			
- wartość produkcji	72 964	78 664	107,8
- zużycie pośrednie	48 936	50 180	102,5
- wartość dodana	24 028	28 484	118,5

Źródło: obliczenia własne sporządzone na podstawie obliczeń wykonanych przez K. Jabłońskiego.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt analizowanej problematyki. Liczona w cenach stałych wartość produkcji rolniczej przeliczona na jednostkę kosztów zużycia pośredniego będzie w 2013 roku większa niż średnio w latach 2008-2010 o 5,1%. Oznacza to wzrost produktywności zużycia pośredniego w średnim rocznym tempie 1,7%, a to oznacza, że tempo to może być nawet nieco większe (o 0,4 punktu procentowego) niż w latach 1998-2010. Wiadomo poza tym, że poziom dopłat wyrażonych w polskiej walucie nie ulegnie większym zmianom w latach 2010-2013.

1.4. Dochody w rolnictwie i sytuacja gospodarstw w latach 2014-2020

Niewątpliwie podobnie jak w latach 2004-2010 na sytuację polskiego rolnictwa w 2014 roku i w sześciu latach następnych wywierać będzie wpływ koniunktura wynikająca z przesłanek pozakrajowych i czynniki natury instytucjo-

nalnej, zewnętrzne (głównie poziom dopłat realizowanych w ramach wspólnej polityki rolnej i zniesienie limitów mlecznych) oraz krajowe. Te ostatnie będą wyrazem troski o jakość wytwarzanej żywności (chodzi o żywność bezpieczną) oraz reformę ubezpieczeń społecznych i opodatkowania gospodarstw, co ma odniesienia do wzrostu dochodów gospodarstw rolnych.

Krótką charakterystyką wymienionych czynników i szacunki ich skutków ekonomicznych zostały przedstawione niżej.

Należy brać pod uwagę dwojakiego rodzaju sytuację, jeśli chodzi o koniunkturę na produkty rolno-żywnościowe. Pierwsza, pesymistyczna, wynikająca z przedłużającego się kryzysu światowego w skali świata, ze stagnującymi cenami, druga natomiast, optymistyczna, będąca pokłosiem korzystniejszego splotu wydarzeń.

Liczba ludności w krajach rozwiniętych gospodarczo przestała co prawda rosnać i istnieje możliwość ograniczenia konsumpcji żywności na osobę w wyniku upowszechnienia się mody na szczupłą sylwetkę, a przede wszystkim ze względów zdrowotnych. W krajach rozwijających się żyje jednak więcej ludzi niż w rozwiniętych, a poza tym rośnie tam liczba ludzi. Rosną też dochody ludności z powodu globalizacji gospodarki światowej. W sumie popyt na żywność będzie zwyżkował i ocenia się, że zjawisko to będzie trwać co najmniej do połowy bieżącego wieku. Nie można też wykluczyć wzrostu popytu na surowce pochodzenia rolniczego służące produkcji biopaliw i innych dóbr żywnościowych.

Tymczasem możliwości wzrostu podaży produktów pochodzenia rolniczego są ograniczone w skali globu. Nie można przewidywać poszerzenia obszarów pod produkcję rolniczą, bo prowadziłoby to do ograniczenia powierzchni tropikalnych i w efekcie pogłębianie globalnego efektu cieplarnianego. Ograniczone są też zasoby wody do nawodnień (obecnie około 70% wody zużywanej przez ludzkość pochłania nawadnianie upraw), a zdaniem specjalistów łatwo dostępne zasoby wody słodkiej kurczą się. Co więcej, intensywne nawadnianie upraw w strefach subtropików i tropiku prowadzi do zasolenia gleb i w efekcie do zarzucania produkcji rolniczej, a erozja gleb spowodowana niewłaściwymi technikami uprawy roli obejmuje około 30% powierzchni gruntów rolnych. Trzeba nadto pamiętać, że rozwój gospodarczy i nasilające się zjawisko urbanizacji przyczynia się dodatkowo do ograniczenia tej powierzchni i to nierzadko z gruntami dobrej jakości.

Polskie rolnictwo zaczęło uczestniczyć od 2003 roku w światowym podziale pracy w produkcji dóbr pochodzenia rolniczego, o czym świadczy dodatnie saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi. Korzystne ceny produktów rolniczych na rynkach światowych znajdują zatem uzewnętrznienie również na rynku krajowym. W wariantcie optymistycznym przyjęto więc, że

w latach 2014-2020 ceny będą zmieniać się równie korzystnie jak w latach 2002-2010, a w istocie jak w latach 2002-2013, gdyż projekcję na 2013 rok ustalono na podstawie wieloletnich zaszczości. Przyjęto więc, że ceny produktów rolniczych będą rosły corocznie o 4,8% [Józwiak 2008]¹ i nieco szybciej, bo o 5,1% ceny towarów i usług kupowanych przez producentów rolnych na cele bieżącej produkcji rolniczej.

Można jedynie wstępnie oszacować skutki zmian wspólnej polityki rolnej na lata 2014-2020 względem sytuacji z okresu obejmującego lata 2007-2013, ponieważ negocjacje w tym zakresie nie zostały jeszcze zakończone. Odwołując się do propozycji Komisji Europejskiej w tej sprawie z 12 października 2011 roku można jednak przyjąć, że kwoty dopłat bezpośrednich będą w 2020 roku nominalnie mniejsze o 7% niż w 2013 roku.

W roku bieżącym przedłużone zostało do końca 2016 roku moratorium na import śrutu sojowej wytwarzanej z nasion soi zmodyfikowanej z wykorzystaniem metod inżynierii genetycznej (tzw. śrutu sojowej GMO), a jeśli nie zostanie ono przedłużone na następny okres, wówczas spadną dochody gospodarstw rolnych. Śruta sojowa jest znakomitym komponentem mieszanek pasz treściwych, przydatnych zwłaszcza w chowie drobiu oraz prosiąt i warchlaków, a jej zastąpienie jest kosztowne. Szacuje się, że w zależności od rodzaju użytych substytutów dochody rolnictwa tylko z tego powodu byłyby mniejsze o 0,8-4,5% [Józwiak 2012]. W gospodarstwach specjalizujących się w chowie drobiu i trzody chlewnej natomiast średni spadek dochodów wyniósłby odpowiednio 20 i 8%.

Polityka interweniowania na rynku mleka krowiego została zapoczątkowana w Unii Europejskiej w 2003 roku i kontynuowana w latach następnych. Kolejna reforma tej polityki została uzgodniona w 2008 roku z zamiarem zniesienia obowiązujących kwot produkcji mleka w 2015 roku, by znieść hamulec powstrzymujący rynkową regulację podaży mleka. Ocenia się, że likwidacja kwot produkcji mleka krowiego przyczyni się do spowolnienia tempa spadku produkcji tego dobra w kraju, ale z powodu jednoczesnego spadku poziomu cen dochody producentów mleka krowiego ulegną obniżeniu o 5,1%, a w skali całego rolnictwa spadek ten wyniesie 0,8% [Hamulczuk, Stańko 2009].

Składki na ubezpieczenie społeczne rolników indywidualnych i członków ich rodzin pracujących w posiadanych gospodarstwach rolnych obejmują ubezpieczenie emerytalno-rentowe i zdrowotne. W tym celu funkcjonują fundusze: emerytalno-rentowy i zdrowotny, tworzone ze składek rolników i w zdecydowanej większości z dotacji z budżetu państwa. Rolnicy łożą ponadto środki na

¹ Zbliżoną opinię o przyszłych zmianach cen produktów rolniczych mieli pracownicy INRA we Francji w 2007 roku.

fundusz składkowy, który obejmuje ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńsko-porodowe.

Obsługa obecnego ubezpieczenia emerytalno-rentowego jest dużym obciążeniem dla budżetu państwa i kłóci się z poczuciem sprawiedliwości społecznej, ponieważ korzystają z niego osoby niebędące rolnikami. Opisane niżej założenia reformy charakteryzowanego rodzaju ubezpieczenia mają temu zapobiec [Neneman, Plich, Zagórski 2012]. Reforma zakłada odrębne traktowanie rolników w zależności od uzyskiwanych dochodów z posiadanego gospodarstwa². Rolnicy osiągający niewielkie dochody byłiby wtedy ubezpieczeni nadal na obecnie obowiązujących, a więc preferencyjnych warunkach. Poza tą grupą znalazłyby się osoby osiągające ponad 50% dochodów spoza posiadanego gospodarstwa i te, których dochody uzasadniałyby objęcie ich ubezpieczeniem powszechnym. Rolnicy o dochodach średnich i dużych płaciliby zatem stawki ubezpieczeniowe większe niż ci ubezpieczeni na warunkach preferencyjnych, ale w zamian dostaliby w przyszłości większe świadczenia.

Tego typu reforma ubezpieczenia emerytalno-rentowego miałaby kilka zalet: wykluczyłaby ubezpieczanie się osób niepracujących w posiadanych gospodarstwach, nie tworzyłaby barier utrudniających osiąganie dochodów poza posiadaniem gospodarstwem i umożliwiłaby płynne przechodzenie wraz ze wzrostem dochodów z ubezpieczania się na preferencyjnych warunkach do systemu powszechnego. Szacuje się, że w razie realizacji tej propozycji łączna roczna kwota składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe wzrosłaby o 2-3 mld zł, licząc ją w cenach z 2011 roku. Kwota ta ograniczyłaby dochody osobiste rolników indywidualnych i ich rodzin.

Jest zadziwiające, że uwaga polityków i opinii publicznej zwrócona jest na kwestie ubezpieczenia społecznego, podczas gdy składkę tego ubezpieczenia płaci w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) tylko około 54% rolników dysponujących gospodarstwami o powierzchni 1 i więcej ha, a osoby z pozostałych gospodarstw są ubezpieczone w innych systemach ubezpieczeniowych, ponieważ gospodarstwo rolne nie jest dla nich głównym źródłem utrzymania. W KRUS są więc ubezpieczone osoby z gospodarstw, które są jedynym lub głównym źródłem dochodów dla ich posiadaczy. Korekta składki emerytalno-rentowej dotknęłaby więc jedynie około połowy rolników i to tych, którzy środki do życia czerpią głównie bądź wyłącznie z prowadzonego gospodarstwa rolnego. Zasadne jest zatem ukierunkowanie reformy opodatkowania

² Cytowani autorzy piszą nie o dochodach, a o przychodach z gospodarstwa, jako o rozwiązaniu prostszym do wdrożenia, ale nie zmienia to istoty sprawy, bo obliczanie kwoty składki ubezpieczeniowej będzie w istocie nawiązywać do dochodu liczonego jako część przychodów.

gospodarstw rolnych podatkiem dochodowym w połączeniu z rozliczaniem opłaty ubezpieczenia emerytalno-rentowego i zdrowotnego. Cechy charakterystyczne tej reformy [Józwiak, Jagła 2010] można ująć następująco:

- posiadacze gospodarstw płaciliby podatek dochodowy wg zasad określonych ustawą z 26 lipca 1991 roku o podatku dochodowym od osób fizycznych, a także późniejszych aktów obowiązujących tę grupę podatników,
- osoby ubezpieczone w KRUS płaciłyby składkę na ubezpieczenie emerytalno-rentowe i zdrowotne według zasad obowiązujących powszechnie w naszym kraju i rozliczałyby te przy sprawozdaniu podatkowym,
- podatkiem objęte byłyby dochody z prowadzonej produkcji rolniczej (z wyłączeniem dopłat bezpośrednich) i innych, oraz z pracy poza posiadanym gospodarstwem,
- gospodarstwa nadal płaciłyby podatek gruntowy na obecnie obowiązujących zasadach, który przyjąłby rolę podatku płaconego od nieruchomości (podatek katastralny) i obciążałby koszty prowadzenia gospodarstwa,
- dochody gospodarstw dzierżawiących ziemię byłyby pomniejszane o kwoty dopłat bezpośrednich pobieranych przez właścicieli ziemi, a ci ostatni rozliczaliby ten przychód w swoich zeznaniach podatkowych.

Rachunek sporządzony na podstawie tych założeń pozwala stwierdzić, że dochody 1318 tys. najmniejszych gospodarstw rolnych tj. do 2 ESU (70% ogółu gospodarstw w kraju w 2010 roku) nie uległyby zmianie, ale ich posiadacze nie byłiby w stanie opłacić składki ubezpieczenia emerytalno-rentowego i zdrowotnego i byłiby ubezpieczeni tylko wtedy, kiedy pracowaliby poza posiadanym gospodarstwem na zasadzie umów o pracę. Dochody gospodarstw większych uległyby natomiast obniżeniu o 25,4-51,1%, a największy spadek nastąpiłby w gospodarstwach mniejszych. Szacuje się, że wydatki osób prowadzących gospodarstwa rolne byłyby większe o 9,6 mld zł, natomiast wpływy budżetu krajowego wzrosłyby o kwotę 9,8 mld zł, licząc je w cenach z 2009 roku. Podsumowanie ekonomicznych skutków rozpatrywanych zmian instytucjonalnych i nowych instytucji znajduje się w tabeli 4.

Powyższe ustalenia wskazują, że polskie rolnictwo wejdzie w 2014 roku w nowy okres planistyczno-rozliczeniowy Unii Europejskiej w stanie wskazującym na rozwój szybki, wyrażający się przede wszystkim tym, że wyłania się spośród ogółu rosnąca liczbowo i umacniająca się ekonomicznie grupa gospodarstw rozwojowych, o których można też powiedzieć, że posiadają one zdolność konkurencyjną. Są jednak przesłanki, które wskazują, że ta korzystna sytuacja może ulec zahamowaniu, poczynając od 2014 roku.

Tabela 4. Zmiany wartości dodanej brutto, dochodów brutto gospodarstw rolnych i dochodów osobistych rodzin rolniczych związanych z produkcją rolniczą spowodowane zmienionymi i nowymi instytucjami w latach 2008-2020 w mln zł (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	Średnie roczne dochody z lat 2008-2010	Projekcja na 2013 rok	Wizja na 2020 rok, wersja:	
			pesymistyczna	optymistyczna
Wartość produkcji w cenach bazowych	72 964	84 515	84 515	113 419
Zużycie pośrednie	48 936	56 301	56 301	75 950
Wartość dodana brutto	24 028	28 214	28 214	37 469
Podatki	1 344	1 645	1 645	2 208
Oплаты obcych czynników produkcji	5 617	5 200	4 470	4 470
Zmienione lub nowe instytucje:	10 651	12 182	11 329 ^a	11 329 ^a
- dopłaty nie związane z rodzajem produkcji			1 456	337
- wyczerpanie moratorium na GMO			267	337
- likwidacja limitów mlecznych				
Dochody brutto gospodarstw rolnych	27 718	33 551	31 905	41 446
Inne zmienione lub nowe instytucje:				2 437
- reforma ubezpieczenia emerytalno-rentowego				
- wprowadzenie podatku dochodowego ^b w połączeniu z rozliczaniem ubezpieczenia społecznego			11 808	
Dochody osobiste związane z gospodarstwem rolnym	27 718	33 551	20 097	39 009

^a Założono stałą relację krajowej waluty względem euro w latach 2013-2020.

^b Założono system taki, jaki obowiązuje obecnie osoby fizyczne.

Źródło: obliczenia własne sporządzone na podstawie danych przytoczonych wyżej oraz literatury tematu.

Szacunki sporządzone na podstawie założeń pesymistycznych (stagnacja w relacjach cenowych na artykuły rolno-spożywcze i środki produkcji dla rolnictwa spowodowana kryzysem, ograniczenie poziomu subwencjonowania gospodarstw, zakaz importu niektórych ważnych dla produkcji rolniczej środków produkcji, likwidacja limitów mlecznych i wprowadzenie podatku dochodowego takiego jak dla osób fizycznych) wskazują, że w 2020 roku nastąpiłoby ograniczenie liczby gospodarstw rozwojowych z około 290 do 74 tys. i tym samym ograniczenie w wartości produkcji krajowej udziału wytwarzanych przez nie

produktów z 64% do około 24%. Zapowiadałoby to dalszy wzrost importu dóbr pochodzenia rolniczego. W trudniejszej sytuacji na tle ogółu znalazłyby się gospodarstwa specjalizujące się w chowie drobiu, trzody chlewnej i krów mlecznych oraz w uprawie zbóż.

Jest zarazem możliwy wariant optymistyczny. Szybsze niż dotąd sądono przezwyciężenie kryzysu gospodarczego (wskazują na to ostatnie wyniki gospodarek Stanów Zjednoczonych i Chin) może zapoczątkować koniunkturę światową na produkty rolnicze i mimo ograniczenia stopnia subwencjonowania gospodarstw rolnych i zmian instytucjonalnych (z jednoczesnym ograniczeniem skutków tych, których celem będzie zmniejszenie obciążenia budżetu krajowego) może stworzyć warunki umożliwiające rozwój polskiego rolnictwa jak w latach 2004-2010, a najprawdopodobniej także w latach 2011-2013. Tę sytuację lepiej zniosłyby też gospodarstwa specjalizujące się w chowie drobiu, trzody chlewnej i krów mlecznych, a także w uprawie zbóż.

Literatura

1. Hamulczuk M. and Stańko S., (2009), Ekonomiczne skutki likwidacji kwot mlecznych w Unii Europejskiej – wyniki symulacji z wykorzystaniem metody AGMEMOD, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4 (431).
2. Józwiak W., Jagła W., (2010), Korekta obciążeń gospodarstw rolnych osób fizycznych a możliwości rozwojowe tych gospodarstw, *IERiGŻ-PIB*, maszynopis.
3. Józwiak W., (2008), Reminiscencje z pobytu w INRA, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1 (314).
4. Józwiak W., (2012), Obecne i przyszłe skutki ekonomiczne możliwych scenariuszy rozwoju produkcji rolniczej wolnej od GMO i produkcji z udziałem GMO, w opracowaniu zbiorowym pt. „Organizmy zmodyfikowane genetycznie. Potencjał obszarów wiejskich szansa rozwoju”, Kancelaria Prezydenta RP, Forum Debaty Publicznej, nr 16.
5. Neneman J., Plich M., Zagórski M., (2012), Koncepcja reformy systemu ubezpieczeń społecznych, opracowanie przygotowane w ramach programu Forum Inicjatyw rozwojowych Europejskiego Funduszu Rozwoju Wsi Polskiej, maszynopis powielony przekazany uczestnikom zebrania poświęconego temu samemu tematowi, Warszawa, Pałac Staszica.
6. Wilkin J., (2005), Polish country 2025. Vision of development, Cooperation Fund Agro-Info Programme, Warszawa, s. 12.

2. Rosyjski sektor rolny i Światowa Organizacja Handlu: zalety i wady

Obecnie rosyjski sektor rolno-przemysłowy wkroczył na nowy etap rozwoju, którego dynamikę definiują trzy główne czynniki: przystąpienie Rosji do Światowej Organizacji Handlu, utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej z Unią Celną i rozwiązanie problemu bezpieczeństwa dostaw żywności. W kontekście przystąpienia do Światowej Organizacji Handlu niezmiernie istotna staje się kwestia rozwoju tendencji, form i mechanizmów interakcji pomiędzy rosyjskim sektorem bankowym a sektorem rolno-przemysłowym.

Sektor rolny jest najważniejszym elementem produkcji materialnej każdego kraju. Produkcję rolną postrzega się jako zestaw różnych rodzajów działań gospodarczych, takich jak: uprawa, produkcja, przetwórstwo produktów rolnych i surowców, tworzenie rezerw oraz świadczenia odpowiednich usług. Oprócz strategicznego znaczenia produktów rolnych w kraju, istnieje możliwość ich eksportu, co przyczynia się do dywersyfikacji handlu zagranicznego. Kwestia ta zyskuje kluczowe znaczenie w czasie, kiedy Rosja przystępuje do Światowej Organizacji Handlu.

Tabela 1. Kwota wsparcia krajowego w czasie przystąpienia Rosji do Światowej Organizacji Handlu

Lata	Kwota wsparcia krajowego
2012-13	9 mld USD
2014	8,1 mld USD
2015	7,2 mld USD
2016	6,3 mld USD
2017	5,4 mld USD
2018	4.4 mld USD

Źródło: opracowania własne.

W wyniku trwających 17 lat negocjacji Rosji i Światowej Organizacji Handlu udało się osiągnąć optymalną równowagę pomiędzy ochroną krajowych interesów rolniczych a dostępem zagranicznych przedsiębiorstw do rynku rosyjskiego. Uzgodniono również zakres pomocy państwa. Tak więc Rosja zobowiązała się zredukować kwotę pomocy państwa do 9 miliardów dolarów w 2013 r.

(1,5 razy więcej niż wynosiło planowane wsparcie na rok 2012 – 5,6 miliardów dolarów lub 170 miliardów rubli) i w kolejnych latach stopniowo zmniejszać powyższą kwotę do 4,4 miliardów dolarów (tabela 1).

Porozumienie ze Światową Organizacją Handlu w sprawie kwestii rolnictwa zakłada podział wszystkich działań na kilka tak zwanych „pudełek”. Zgodnie z tym podziałem, opierającym się na stopniu zakłócenia wpływu na handel, wyróżnia się następujące rodzaje „pudełek”: „pudełko zielone”, „pudełko niebieskie” i „pudełko żółte” (tabela 2).

Tabela 2. Działania podjęte wobec sektora rolnego zgodnie z porozumieniem ze Światową Organizacją Handlu

„Pudełko zielone”	„Pudełko żółte”	„Pudełko niebieskie”
<ul style="list-style-type: none"> - budowa i utrzymanie infrastruktury; - rekompensaty strat w wypadku klęsk żywiołowych; - rolnicze ubezpieczenie dochodów; - badania naukowe; - szkolenie kadr itp. 	<ul style="list-style-type: none"> - wsparcie cen interwencyjnych skupów towarów; - dopłaty do konkretnych rodzajów produktów; - rekompensata niektórych wydatków na pasze mieszane, nawozy mineralne itp. - dodatki do ropy naftowej; - zużycie prądu po obniżonych stawkach; - pożyczki na korzystnych warunkach. 	<ul style="list-style-type: none"> - wypłaty związane z uprąkami trwałymi; - płatności dokonuje się jeśli zostanie osiągnięte 85% lub mniej niż 85% poziomu produkcji; - przy płatnościach na rzecz rolników hodujących zwierzęta, żywy inwentarz gospodarstwa jest również brany pod uwagę.

Źródło: opracowania własne.

„Pudełko zielone” obejmuje działania, które nie wpływają bezpośrednio na wzrost produkcji lub ograniczenia handlu. Wspólnym kryterium dla tego „pudełka” są dopłaty ze środków budżetowych, nie ze środków konsumenta. W przypadku spełniania kryteriów działania wspierające zostaną zwolnione ze zobowiązań redukcyjnych. Takie działania mają na celu kształtowanie infrastruktury, szkolenie kadr i rekompensaty strat w przypadku klęsk żywiołowych.

Działania z „pudełka niebieskiego” obejmują programy mające na celu samoograniczenia. Płatności z budżetu państwa powinny być związane ze stałą liczbą zwierząt gospodarskich lub stałym obszarem hodowli i upraw, płatności uiszczane są po stawce 85% lub mniej podstawowego poziomu produkcji.

„Pudełko żółte” obejmuje działania, które wpływają na te strefy handlu, które nie są objęte „zielonym” lub „niebieskim” pudełkiem: wsparcie cen, dotacje na spłatę odsetek, dopłaty do wydatków na ropę naftową, prąd itp. Powyższe działania są ograniczone ilościowo i muszą zostać zredukowane.

Tym samym wsparcie, jakie można uzyskać w ramach „pudełka żółtego” wynosi 9 miliardów dolarów. W przypadku „pudełka zielonego” działania te nie są ograniczone. Działania zaplanowane w ramach krajowego projektu pod nazwą „Rozwój rolnictwa i regulacja rynkowa produktów rolnych, surowców i dostaw w latach 2013-2020” zostaną przeprowadzone z pełnym wykorzystaniem instrumentów z „zielonego pudełka”, tak aby nie doszło do zakłócenia sposobu funkcjonowania światowego handlu zgodnie z zasadami Światowej Organizacji Handlu. Tym samym najważniejsze działania w ramach krajowego programu zostaną zachowane, w tym działania dotyczące rozwoju infrastruktury, rozwoju społecznego obszarów wiejskich i melioracji.

W sferze regulacji taryf celnych obniżenie przeciętnej ważonej stawki z obecnego poziomu do ostatecznego poziomu osiągnie 2,4% punktów (od 13,2 do 10,8%). Obecnie trwają prace mające na celu uporanie się z kwestiami związanymi z redukcją ochrony taryfowej dotyczącej mięsa (zwłaszcza wieprzowiny), cukru, mleka i innych produktów mlecznych oraz załagodzenia sytuacji. Jest to również sugerowane przy użyciu mechanizmu wsparcia produkcji.

Zobowiązania dotyczące redukcji cła:

- na trzodę chlewną – od 40 do 5%, na wieprzowinę od 15 do 0%, poniżej limitu, od 75 do 65% powyżej limitu, na tłuszcz chroniony (ang. *bypass fat*) od 25 do 15%, podczas gdy ani smalec ani tłuszcz chroniony nie wpisują się w przydziały limitu, pomimo, że ich łączny, roczny import do Rosji wynosi około 500 tysięcy ton;
- na produkty rybne od 15 do 12,5-12% w trakcie 1-3 lat, na surowiec rybny – od 10 do 8-6%, w niektórych wypadkach do 5-3%;
- na mleko, mleko w proszku lub mleko skondensowane, masło – od 25 do 20%, zatem przywracając stawki, które były skuteczne do 1 stycznia 2010 r., na serwatkę w proszku - od 15%, nie mniej niż 0,35 euro za kilogram, do 10-15%;
- na niektóre pasze dla zwierząt hodowlanych i domowych (w tym soję, makuch, makuch z ekstrakcji), warzywa, owoce i orzechy (pistacje, fistaszki, pomarańcze, winogrona, banany itp.) nieuprawiane na terenie Rosji, zwłaszcza warzywa i owoce w okresie zimowym;
- stały poziom stawki importu nieprzetworzonego cukru wprowadzony jest na poziomie 140 dolarów za tonę, co obniża ochronę taryfową krajowych producentów o 25% (wcześniej były one chronione przez ruchome cła na importowany cukier, które wzrastały lub opadały w zależności od cen na światowym runku).

Poza tym porozumienie ze Światową Organizacją Handlu zabrania bezpośredniego finansowania rolnictwa, dlatego też konieczne jest wypracowanie

działań wspierających producentów rolnych, takich jak: rozwój infrastruktury obszarów wiejskich, modernizacja sprzętu, dotacje na spłatę odsetek, inwestycje w rolnicze instytucje edukacyjne. W tym obszarze wzrasta znaczenie pożyczek w sektorze rolnym.

Od dawna system pożyczek handlowych w Rosji skupiał się na produkcji z relatywnie wysokim obrotem kapitału, natomiast rolnictwo jest zasadniczo nieobiecującym celem inwestycji z powodu zbyt niskich przychodów, niewystarczających zysków oraz nie płynnych aktywów. Wysokie odsetki i niekorzystne warunki kredytowe nie pozwalają producentom rolnym konkurować na równi na rynku kredytowym. Jednak sektor rolny szczególnie potrzebuje kredytów z powodu sezonowego charakteru produkcji, która powoduje niezrównoważony przepływ środków finansowych.

Rolnictwo nie może się wydajnie rozwijać bez sezonowych pożyczek lub pożyczek plonowych na bieżące zakupy, przyszłe zbiory, środki zakupu na cele rozmnażania bydła, które jest następnie wysyłane dalej na sprzedaż. Sektor rolny bardzo potrzebuje długoterminowych pożyczek, ponieważ są one ważnym źródłem wzrostu funduszy podstawowych i zaliczek w czasach naukowego i technologicznego postępu. Tak więc, im wyższy poziom rozwoju produkcji rolniczej, tym ważniejsza rola pożyczek. Jednak obecnie, z jednej strony banki komercyjne nie są zainteresowane i gotowe na współpracę z pożyczającymi przedsiębiorstwami rolnymi ze względu na ryzyko niespłacenia pożyczki, a z drugiej – producenci rolni nie są skłonni do pożyczania od banków ze względu na ich wysokie ceny i krótkie terminy spłaty.

Przed przystąpieniem do Światowej Organizacji Handlu dany kraj wypracowuje i wdraża środki gospodarcze w celu rozwoju systemu przyznawania kredytów rolnych. Ważną rolę pełni w tym system dopłat do oprocentowania, który pomaga producentom rolnym i innym przedstawicielom tego sektora uzyskać kredyty w bankach komercyjnych i innych spółdzielniach konsumenckich. Uczestnicy takich programów otrzymują dostęp do środków finansowych banku nie tylko na cele finansowania swojego obecnego kapitału, ale także na modernizację swojej bazy materialnej i technicznej na potrzeby długoterminowych pożyczek.

Nie znaczy to jednak, że ten integralny system finansowania usług rolnych powstał w Rosji. Potwierdzają to następujące fakty:

- główni wierzyciele to pięć dużych banków współpracujących z państwem (Rosselkhozbank, Sberbank of Russia, Vnesheconombank, Gazprombank, VTB). Tak więc ilość kredytu przyznanego sektorowi rolnemu, na przykład w Republice Tatarstanu na dzień 1.01.2012, to 22 miliardy dolarów, stosunek tego finansowania to 4,1% (na całą Ro-

sję – 1,9%). Z tej sumy pożyczki od Rosselkhozbanku wynoszą 7,1 miliarda dolarów lub 34,4% całkowitej sumy, z gałęzi Sberbanku Rosji – 4 miliardy dolarów;

- podstawa finansowa banków regionalnych, które współpracują z producentami rolnymi w danych regionach jest niewystarczająco rozwinięta. W Tatarstanie w 2011 roku lokalne banki pożyczyły 10,7 miliardów dolarów, to jest o pół miliarda mniej niż zostało pożyczone w regionalnych filiach Sberbanku i Rossekhozbanku. Główne banki pożyczające pieniądze sektorowi rolnemu w regionie Tatarstanu to Tatfondbank (4,2 mld dolarów), AK Bars Bank (2,8 mld dolarów), Aki-bank (1,9 mld dolarów);
- system wiejskich spółdzielczych kas oszczędnościowo-kredytowych jest nieodpowiednio rozwinięty;
- obecny system dopłat do oprocentowania dla rolnictwa ma wady;
- brak warunków korzystnego funkcjonowania gwarancji i zastawu, co rozszerza możliwości na dotację do rolnictwa.

Proponuje się następujące środki rozwoju programu finansowania rolnictwa:

- stworzenie i rozwinięcie wyspecjalizowanych rolniczych instytucji przy pomocy małych i średnich producentów, jak również angażowanie tych dużych;
- włączenie wszystkich komercyjnych banków, które udzielają pożyczek i wspierają sektor rolny do programu pożyczania na korzystnych warunkach;
- rozwój systemu ubezpieczeń na wypadek niespłacenia pożyczek i wypracowanie długoterminowej współpracy między producentami rolnymi, bankami komercyjnymi i firmami ubezpieczeniowymi;
- stworzenie rolniczych agencji ubezpieczeniowych, aby bank zaakceptował gwarancję daną przez te agencje jako zabezpieczenie na poczet pożyczki;
- wprowadzenie kontroli zastawu, w ramach której szacowane spółki będą odpowiedzialne za bezpieczeństwo produktów, które zostały dane bankowi przez zastawcę.

Tym samym, aby rozwój krajowej gospodarki i integracja ze światowym handlem przebiegały pomyślnie, współpraca pomiędzy sektorem rolnym a bankowym, w kontekście przystąpienia do Światowej Organizacji Handlu, musi uwzględniać interesy i potrzeby obu sektorów.

Literatura

1. On national program of agricultural development and agricultural market regulations of products, raw material and supplies for 2013-2020. Enactment № 717 of 14.07.2012 – Entry from “Consultant Plus”.
2. Avis O.U., (2012), The problems of contemporary agricultural financing in Russia. Money and credit № 4.
3. Krilatskikh E., (2012), Where can Russia’s WTO accession bring national agriculture to? <http://www.agrostav.ru/projects/magjournal/id2020110512.html> [28.09.2012].
4. On risks and dangers of promotion of competitiveness in national agriculture in context of WTO accession. <http://www.vniiesh.ru/news/9651.html> [28.09.2012].
5. Sutirin S. Russia’s WTO accession: main obligations, possible consequences. World Trade Centre. 2012.
6. Shadrina I.V., Shadrin V.K., (2012), WTO accession of Russia: agricultural aspect. Matters of world scientific conference (October 15) The problems of contemporary agricultural science. Krasnoyarsk State Agricultural University, Krasnoyarsk, Russia.

Dr Agnieszka Bezat-Jarzębowska
Prof. Włodzimierz Rembisz
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB,
Warszawa, Polska

3. Renta polityczna i ekonomiczna jako źródło dochodu producenta rolnego

3.1. Wprowadzenie

Przyjmujemy dochód jako podstawę funkcji celu producenta rolnego. Następnie pokazujemy dwa fundamentalne źródła tego dochodu. Pierwszym jest efektywność produkcji. Drugim są efekty dochodowe polityki rolnej. W analizie pomijamy relacje cen otrzymywanych i płaconych jako źródła powierzchniowe, przyjmując je jako dane na zasadzie *ceteris paribus*. Pierwsze źródło związane z efektywnością określamy rentą ekonomiczną. Drugie, związane z polityką rolną to renta polityczna³. Tego uproszczenia, na zasadzie redukcjonizmu, dokonujemy dla wydobycia istoty podnoszonej w artykule kwestii.

Oczywiście producent sięga do obu tych źródeł kształtowania i wzrostu dochodu. Co więcej w swoim racjonalnym zachowaniu, co jest założeniem niejako klasycznym w mikroekonomii, sięga bardziej do tego źródła, które jest korzystniejsze⁴. Korzystniejsze, czyli bardziej użyteczne, to znaczy daje większe efekty w stosunku do kosztów (wysiłków) z nim związanych.

Celem artykułu jest pokazanie pewnego zakresu substytucji między tymi źródłami dochodów producenta. Nie stawiamy tezy o substytucji w tym sensie, że zwiększenie zakresu wsparcia polityki prowadzi do obniżenia wysiłków na rzecz poprawy efektywności lub odwrotnie. Może bowiem wystąpić efekt synergii.

Celem artykułu jest jedynie pokazanie problemu substytucji między efektami renty politycznej i ekonomicznej oraz pewna ilustracja w tym zakresie, bez stawiania określonej hipotezy. W rozumowaniu posiłkujemy się pewnymi zapisami matematycznym dla przedstawienia modelu jako podstawy rozumowania odnośnie podnoszonej kwestii substytucji. Mieści się to w mikroekonomicznym modelu wyboru producenta, niemniej podejście jest całkowicie autorskie.

³ Te pojęcia znane w ekonomii do ekonomiki rolnictwa wprowadził J. Wilkin [2005: 204-219].

⁴ Odnosić to można do teorii racjonalnych oczekiwań Lucasa i Sargenta z lat 70., którzy zakładali, że podmioty ekonomiczne (producenci i konsumenci) dostosowują się elastycznie, dla własnych korzyści ekonomicznych czyli maksymalizacji własnych funkcji celu, do antycypowanych zmian w regulacjach i polityce ekonomicznej.

3.2. Dochód jako funkcja celu producenta rolnego

Załóżmy, że uwzględniając aspekty niepewności związane z przyrodniczo-klimatycznymi uwarunkowaniami procesów gospodarowania w rolnictwie – funkcję celu producenta rolnego możemy ująć następująco:

$$\max_R E\{D_t\} \quad (1)$$

Dochód producenta rolnego określamy⁵:

$$D_t = \{C_R \cdot R - N \cdot C_N(R)\} \quad (2)$$

gdzie:

$R \cdot C_R$ - oznacza przychód (wartość produkcji) producenta rolnego (sektora rolnictwa) jako iloczyn wielkości produkcji (podaży) i ceny produktów
 $N \cdot C_N(R) \Rightarrow C_K \cdot K + C_L \cdot L$ - oznacza koszt zastosowania czynników wytwórczych tj. czynnika kapitału rzeczowego i czynnika pracy dla danego poziomu produkcji rolniczej (w skali producenta lub sektora).

C_K, K - oznacza wynagrodzenie (cenę) czynnika kapitału i zaangażowanie czynnika kapitału.

C_L, L - wynagrodzenie (cenę) czynnika pracy i zatrudnienie czynnika pracy;
 E - wartość oczekiwana.

Dalej możemy przyjąć, dla uproszczenia w celu wydobycia istoty podnoszonej kwestii, iż dochody producentów rolnych to tylko iloczyn wynagrodzenia czynnika pracy i jego zatrudnienia. Mamy zatem prostą relację:

$$C_R \cdot R - K \cdot C_K \approx L \cdot C_L \quad (3)$$

Jak jednak wiadomo, dochody producentów rolnych (dochody w rolnictwie) są obecnie zwiększane jako rezultat efektów istniejących rozwiązań polityki rolnej (WPR). Oznaczmy to symbolem: T_B . Są one, tj. dochody, też zmniejszane wprawdzie w niewielkim stopniu poprzez obciążania podatkowe i inne, co oznaczamy jako: P_T . Zatem dochody producentów rolnych możemy ująć jako:

$$L \cdot C_L + (T_B - P_T) = D_R \quad (4)$$

gdzie:

T_B - wartość różnych form transferów, subwencji i wsparcia rolnictwa dających efekt dochodowy (płatności bezpośrednie, podtrzymywanie cen, kwotowanie produkcji, kwotowanie importu i inne regulacje i działania interwencyjne),

P_T - wartość różnych obciążeń podatkowych i innych świadczeń nałożonych na gospodarstwo rolne,

D_R - dochody producentów rolnych (rolnictwa).

⁵ Tak samo określa się funkcję producenta w ekonomii matematycznej.

Przyjmujemy dalej, że właśnie tak zdefiniowany dochód jest maksymalizowaną funkcją celu producenta rolnego. Jest to pewne uproszczenie, ze względu na wielokryterialną funkcję celu producenta⁶, niemniej potrzebne dla wydobycia istoty omawianego problemu substytucji dwóch źródeł dochodu producenta rolnego.

3.3. Renta ekonomiczna i polityczna w realizacji funkcji celu producenta rolnego

By uchwycić wpływ polityki rolnej na tak ujętą funkcję celu producenta rolnego, a ściślej na drogi jej maksymalizacji, wyodrębnijmy, w kontekście tego wzoru, dwa podstawowe źródła wzrostu dochodu. Po pierwsze, tym źródłem jest poprawa efektywności produkcji (przy danej relacji cen otrzymywanych za produkty do cen płaconych za nakłady). Po drugie, tym źródłem są także środki uzyskane z rozwiązań polityki rolnej WPR. Możemy to też zapisać jako:

$$D_t = \max_R f\{(EP) + g(B)\} \quad (5)$$

gdzie:

EP – efektywność produkcji w swej technicznej podstawie jako: $\frac{y}{K+L}$.

$g(B)$ – dochodowy efekt wsparcia producenta rolnego związany z realizacją różnorodnych programów i mechanizmów WPR przy założeniu ułatwiającym dalsze rozumowanie, że: $P_T \approx const \approx \Delta P_T \approx 0$.

Korzystając z: $\{(EP) + g(B)\}$ jako składowej powyższej funkcji celu, możemy postawić następujący dylemat stojący przed racjonalnie postępującym producentem rolnym⁷: czy będzie się bardziej orientował na korzyści dochodowe związane z polityką rolną WPR, czy na korzyści wynikające z poprawy efektywności produkcji.

Te pierwsze korzyści związane z polityką rolną określane są mianem renty politycznej. Te drugie, związane z poprawą efektywności nazywane są rentą ekonomiczną. Według powszechnej opinii te pierwsze wydają się łatwiejsze do uzyskania niż te drugie. Niezależnie czy ten pogląd jest prawdziwy czy nie, istnieje odmienny mechanizm dochodzenia do obu korzyści dochodowych. Jest to interesujące zagadnienie samo w sobie, co pozostawiamy na inną okazję. W tym miejscu interesuje nas kwestia ewentualnej substytucyjności między tymi wyborami dokonywanymi przez producenta (w sektorze rolnictwa jako zbiorze producentów rolnych).

⁶ Por. [Sielska 2012: 28 i dalsze], gdzie pokazany jest problem decyzyjny producenta rolnego w ujęciu wielokryterialnym jako przestrzeń ocen wariantów decyzyjnych.

⁷ Zgodnie też ze wspomnianymi wyżej założeniami teorii o racjonalnych oczekiwaniach.

Zauważmy przy tym, że efektywność produkcji⁸ jako źródło wzrostu dochodu zależy od producenta, jest uwarunkowaniem endogennym. Natomiast korzyści z polityki rolnej, tak samo jak zmiany relacji cen otrzymywanych do płaconych, co tu przyjmujemy na zasadzie *ceteris paribus* w krótkim czasie⁹, to uwarunkowanie od producenta niezależne, czynnik egzogenny.

3.4. Renta ekonomiczna

Pierwszy element równania (5) – renta ekonomiczna – to efektywność produkcji określona – dla wygody tego rozumowania – wartościowo, a nie technicznie, następująco¹⁰:

$$EP = (C_R \cdot R - N \cdot C_N)_R \quad (6)$$

Oczywiście występują tu ceny stałe. W konwencji *TFP* (*Total Factor Productivity*) tę efektywność możemy też ująć jako:

$$EP = \frac{R \cdot C_R}{N \cdot C_N} = \frac{R \cdot C_R}{K \cdot C_K + L \cdot C_L} \quad (7)$$

I przy założeniu niezmiennych relacji cenowych tj. cen otrzymywanych do płaconych (nożyc cen), w ujęciu dynamicznym, właściwym dla *TFP*, możemy to ująć jako:

$$\frac{\Delta EP}{EP} = \frac{\Delta R}{R} - \frac{\Delta N}{N} \approx \frac{\Delta R}{R} - \left(\frac{\Delta K}{K} + \frac{\Delta L}{L} \right) \quad (8)$$

oraz:

$$\frac{\Delta EP}{EP} > 0 \Rightarrow TFP \uparrow \quad \text{gdy:} \quad \frac{\Delta R}{R} > \left(\frac{\Delta K}{K} + \frac{\Delta L}{L} \right) \quad (9)$$

Tempo wzrostu produkcji rolniczej w wybranych krajach Unii Europejskiej przedstawiono w tabeli 1.

⁸ Efektywność produkcji zdeterminowana jest przez daną dla producenta rolnego funkcję produkcji (technikę wytwarzania): $R_t = f(K_t, L_t)$.

⁹ Przy czym relacje cenowe są źródłem powierzchniowym, a nie fundamentalnym zmian opłacalności – przy danej efektywności – i tym samym dochodów.

¹⁰ Gdy założymy zmienność cen: $c = C_R / C_N$ (nożyce cen), to ten zapis wyraża wskaźnik opłacalności produkcji: $OP = (C'_R \cdot R_t - N_t \cdot C'_N)_R$.

Tabela 1. Tempo wzrostu produkcji rolniczej ($\frac{\Delta R}{R}$) w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2000-2009

Kraje	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Belgia	6,0	-0,5	4,2	2,6	5,1	0,5	-0,5	2,0	-3,0	1,0
Francja	-0,8	-3,6	3,3	-9,9	10,7	-3,2	-2,4	1,0	2,3	0,1
Niemcy	-1,0	1,4	-3,9	0,1	10,8	-3,4	-0,2	-0,2	3,3	-2,2
Holandia	0,6	-4,8	-0,7	0,4	4,3	-0,4	-0,6	1,9	1,9	2,1
Polska	-3,8	5,2	0,2	-1,4	12,9	-0,3	-1,3	5,3	1,3	4,8
Hiszpania	7,6	1,4	5,2	2,3	0,9	-13,1	2,5	10,0	-2,5	-0,1
Szwecja	1,9	0,3	-1,8	-1,3	2,8	-0,2	-1,7	1,2	-1,5	1,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FAO, EUROSTAT.

Tempo wzrostu wynagrodzenia czynnika pracy w rolnictwie w wybranych krajach Unii Europejskiej przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Tempo wzrostu wynagrodzenia czynnika pracy ($\frac{\Delta L}{L}$) w rolnictwie w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2000-2010

Kraje	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Belgia	-0,01	0,00	0,00	-0,03	-0,01	-0,03	-0,03	-0,03	-0,02	-0,03	-0,02
Niemcy	-0,04	-0,04	-0,04	-0,04	-0,03	-0,02	-0,03	-0,02	-0,02	-0,02	0,00
Hiszpania	-0,01	0,00	-0,03	-0,05	0,01	-0,01	0,00	-0,02	0,01	-0,10	0,00
Francja	-0,01	-0,03	-0,03	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02
Holandia	-0,01	-0,04	-0,02	-0,02	-0,05	0,00	-0,02	-0,02	-0,02	-0,01	-0,01
Polska	0,00	0,01	-0,11	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,04	-0,05
Szwecja	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,02	-0,01	-0,09	-0,04	-0,04	-0,06

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FAO, EUROSTAT.

Nie będziemy rozwijać wątku źródeł i pomiaru poprawy efektywności produkcji [zob. Bezat, Rembisz 2011, Bezat 2011], poprzestając na powyższej charakterystyce procesu poprawy efektywności w sensie zmian wskaźnika *TFP*, w którym uwzględnia się jednocześnie wiele czynników produkcji¹¹.

Odnotujmy jedynie, że poprawa efektywności to źródło wzrostu dochodów, którego wyzwalanie dotyczy dłuższego okresu, gdy możliwe są zmiany techniczne (technik wytwarzania w powyższym wzorze zmian relacji: $\frac{\Delta K}{K} / \frac{\Delta L}{L}$), jako wynik inwestycji. Jest to źródło niewidoczne na powierzchni zjawisk, w przeciwieństwie do zmian relacji cen produktów i czynników wytwórczych. Należy tu zauważyć, iż zmiana relacji efektywnościowych bazująca na włączeniu w proces produkcji nowych rozwiązań technicznych wiąże się z nakładami inwestycyjnymi.

¹¹ Pomiar wskaźnika *TFP* na przykładzie branży zbożowej przeprowadziła Bezat [2008: 19-28].

3.5. Renta polityczna

Równie istotna jest kwestia efektów dochodowych polityki rolnej. Funkcję tych efektów: $g(B)$ ujętą w wzorze (5) możemy zapisać następująco:

$$g(B) = \bar{T}_R + T_B \cdot Z_t \quad (10)$$

gdzie:

\bar{T}_R – oznacza efekty dochodowe związane z interwencją rynkową w ramach organizacji wspólnych rynków, (CMO) wyrażony jako przeciętny poziom wsparcia dochodowego na gospodarstwo rolne;

$T_B \cdot Z_t$ – wyrażają bezpośrednie płatności obszarowe w przeliczeniu na ha UR oraz powierzchnie tych użytków rolnych w gospodarstwie w danym czasie, mające bezpośredni wpływ na dochody producentów rolnych.

Możemy przyjąć oczekiwanie efektów (płatności) dochodowych polityki rolnej według następującej funkcji:

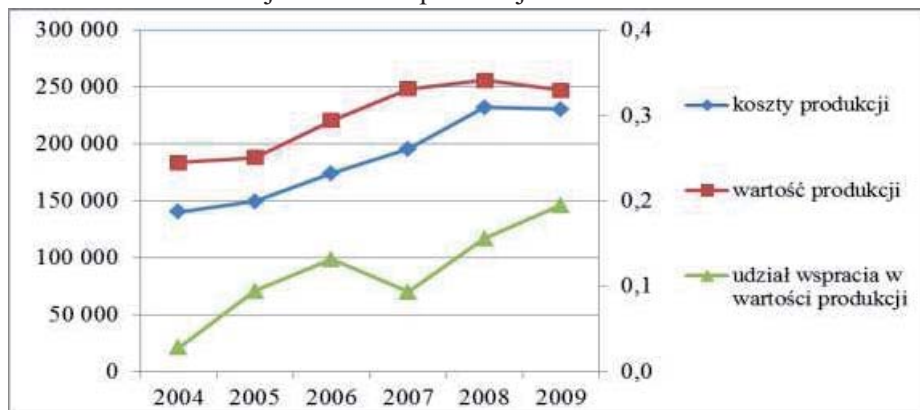
$$E[g(B)] = p(t) \cdot (T_B \cdot Z_t) \quad (11)$$

gdzie:

$p(t) = p(f(R_{t-1})) = p(f(K_{t-1}, L_{t-1}))$ – to płatności powiązane z osiągniętą produkcją z poprzedniego bazowego okresu [zob. Hennessy 1998, Ghobin, Guyomard 1999].

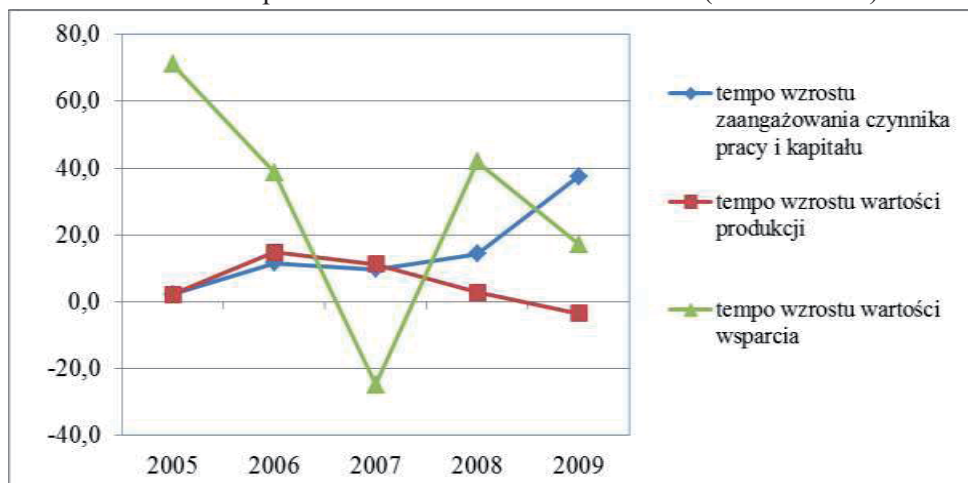
Na rysunku 1. przedstawiono koszty i wartość produkcji oraz udział wsparcia w wartości produkcji w ramach polityki rolnej w wartości produkcji. Jak możemy zauważyć, udział wsparcia w wartości produkcji wzrósł w okresie 2004-2009. Na rysunku 2 przedstawiono tempo wzrostu wsparcia w ramach polityki rolnej.

Rysunek 1. Koszty i wartość produkcji oraz udział wsparcia w ramach polityki rolnej w wartości produkcji w latach 2004-2009

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FADN.

Rysunek 2. Tempo wzrostu czynnika pracy i kapitału, tempo wzrostu produkcji i wartości wsparcia w Polsce w latach 2005-2009 (rok t-1 = 100)

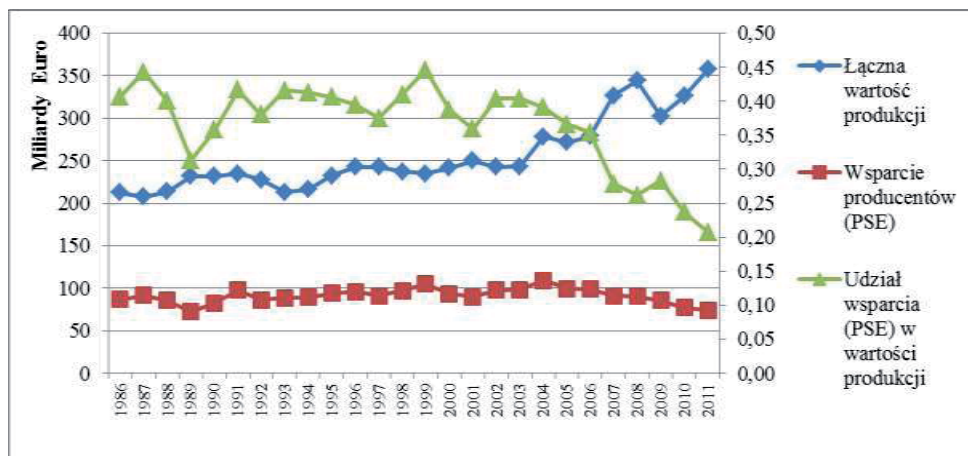

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FADN.

W ramach prowadzonych rozważań analizie poddano wskaźnik PSE¹² (*Producer Support Estimate*), który przedstawia, o ile dochody gospodarstwa rolnego liczone w cenach producenta (I_s) są wyższe w wyniku uzyskiwanego wsparcia w porównaniu do wyników bez systemu wsparcia (I_0). Wskaźnik ten obejmuje: wsparcie cenowe, płatności do produkcji, dopłaty do areалу i zwierząt gospodarskich, dopłaty do zużycia pośredniego, płatności ograniczające zaangażowanie bieżących środków produkcji, wspierające dochody oraz pozostałe retransfery.

¹² Inne wskaźniki to: MPS (*Market Price Support*), który określa wpływ regulacji cenowych na wielkość retransferów do gospodarstwa rolnego, CSE (*Consumer Support Estimate*), który charakteryzuje koszty ponoszone przez konsumentów w wyniku stosowanego systemu wsparcia oraz wskaźnik NPC konsumenta przedstawiający relację pomiędzy ceną krajową a ceną światową bez systemu wsparcia płaconą przez konsumenta. Łączną wielkość transferów przedstawia wskaźnik TSE (*Total Subside Estimate*) – opisujący retransfery od konsumentów i producentów skorygowane o transfery producentów do budżetu (m.in. z tytułu płaconych podatków) [Czyżewski, Kułyk 2009: 7-19].

Rysunek 3. Wartość produkcji rolniczej oraz wsparcie producentów (PSE) w UE w latach 1986-2011

Źródło: obliczenia własne na podstawie OECD Stats.

Ten efekt dochodowy polityki rolnej ujęty w tym wzorze, wyraża istotę renty politycznej. Jest to związane z oczekiwaniem na wsparcie, niejako z definicji należne. Owo oczekiwanie jest tu istotne. Jest to w jakimś sensie nawiązanie do teorii racjonalnych oczekiwań i adaptacyjnych zachowań stąd wynikających. Czy może się to nie odbić na dążeniu do maksymalizacji funkcji celu drogą poprzez poprawę efektywności produkcji? Przyjrzyjmy się temu bardziej.

3.6. Substytucja między rentą ekonomiczną a polityczną

Jak pokazaliśmy powyżej producent maksymalizuje swoją funkcję celu - dochód w oparciu o dwa jej argumenty: a) efektywność produkcji oraz: b) wsparcie i transfery, jako efekt polityki rolnej. Zgodnie z warunkami racjonalnego wyboru (także wspomnianych racjonalnych oczekiwań) dąży do równowagi, odpowiednio substytuując źródło bardziej dla niego kosztowne i wymagające więcej zabiegów przez źródło względnie tańsze i niewymagające tyle zachodu. Poprawa efektywności ekonomicznej (czy opłacalności), zwłaszcza poprawa wykorzystania efektywności zastosowanych czynników wytwórczych przy danych relacjach cenowych jest zawsze trudna. Korzystanie z transferów też nie jest bezkosztowe, jednak wydaje się tańsze. Podtrzymajmy zatem powyższą tezę, że producent zachowując się racjonalnie, zawsze będzie skłonny sięgać do rozwiązań tańszych i skuteczniejszych. Takim rozwiązaniem jest zapewne interwencja, zwłaszcza transfery bezpośrednie, bo już interwencja rynkowa, zwłaszcza adresowana, wymaga więcej zachodu.

Dla dowodu tej konstatacji przyjmijmy pełną i ciągłą substytucyjność tych dwu czynników (źródeł) zmian dochodu producenta rolnego, które wyprowadziłyśmy powyżej. Ponadto przyjmujemy, że rozpatrujemy to zjawisko dla danego poziomu dochodu producenta rolnego. Zwiększenie, więc wykorzystania jednego źródła (czynnika) bez zmiany dochodu musi się zatem odbywać kosztem zmniejszenia wykorzystania drugiego. W rezultacie, różniczka zupełna równania dochodu producenta rolnego:

$$D = f(EP, B) \Rightarrow \max \quad (12)$$

jest równa zero, czyli mamy:

$$dU_R = \Delta EP \frac{\partial U_R}{\partial EP} + \Delta B \frac{\partial U_R}{\partial B} = 0 \quad (13)$$

gdzie:

$\Delta EP \frac{\partial U_R}{\partial EP}$ – oznacza dochodowy efekt poprawy efektywności produkcji,

$\frac{\partial U_R}{\partial EP}$ – można określić jako krańcową użyteczność poprawy efektywności dla dochodów producenta rolnego, czyli z punktu widzenia realizacji jego funkcji celu,

$\Delta B \frac{\partial U_R}{\partial B}$ – oznacza dochodowy efekt zwiększenia zakresu wsparcia producenta rolnego w ramach WPR,

$\frac{\partial U_R}{\partial B}$ – można określić jako krańcową użyteczność dochodową wsparcia w ramach WPR dla realizacji funkcji celu producenta rolnego.

Zatem producent rolny optymalizuje swój wybór, czyli osiąga stan równowagi, jeśli idzie o te dwa źródła dochodowej funkcji celu (maksymalizacji dochodu) wtedy, gdy mamy:

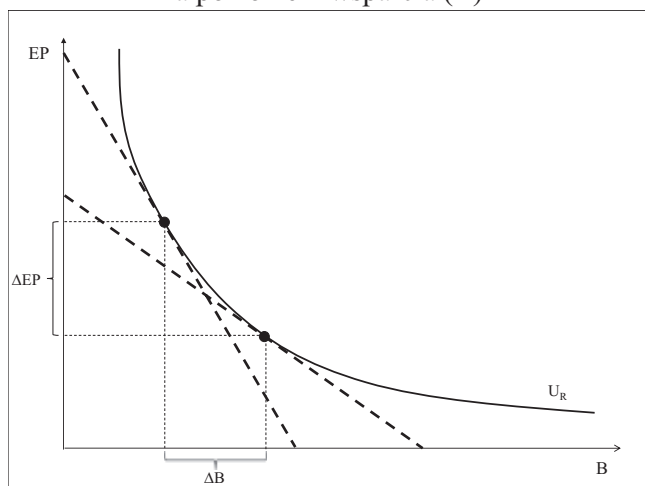
$$\pm \Delta EP \frac{\partial U_R}{\partial EP} = \mp \Delta B \frac{\partial U_R}{\partial B}, \quad (14)$$

czyli gdy wyrównują się korzyści z działań na rzecz poprawy efektywności produkcji oraz działań na rzecz wykorzystania korzyści z interwencji i wszelkiego wsparcia. W istocie więc, zachowując się racjonalnie, wyrównuje użyteczności krańcowe tych dwu źródeł poprawy swojej funkcji celu. Pominięty tu został znak minus, by nie sugerować się kierunkiem substytucji między tymi dwoma źródłami poprawy dochodów producenta rolnego.

Warunek powyższy oznacza, że producent rolny jest w stanie równowagi tj. maksymalizuje swoją funkcję celu, jakim jest dochód, gdy efekt dochodowy polityki zrównuje się z ubytkiem efektu dochodowego w wyniku pogorszenia się efektywności produkcji. To zmniejszenie się efektywności produkcji wynika stąd, że w wyniku wsparcia zmniejszył się przymus poprawy efektywności, jaki

by był, gdyby tego wsparcia nie było¹³. Przy czym należy pamiętać, że są to wielkości względne i jednostkowe, bo odnoszone do danego poziomu produkcji (na danej izokwancie), co ilustruje rysunek 4.

Rysunek 4. Zależność między poziomem efektywności (EP) a poziomem wsparcia (B)

Źródło: opracowanie własne.

Producent rolny, zachowując się racjonalnie, wybierze łatwiejsze rozwiązanie, chociaż mogą go od tego odwieść coraz bardziej biurokratyczne i uciążliwe procedury (generujące coraz wyższe koszty transakcyjne związane z uzyskaniem transferu w ramach narzędzi polityki rolnej). Ponadto na zasadzie racjonalnych oczekiwań może zawsze przewidywać dostosowywanie się poziomu wsparcia do pogarszającej się koniunktury w rolnictwie do spadku opłacalności itp. Ma tu wielkie wsparcie polityczne, publicystyczne i naukowe.

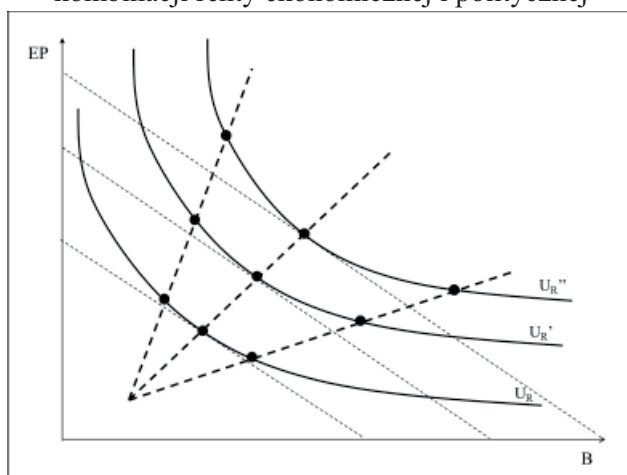
Formalnie warunek substytucji między tymi dwoma źródłami realizacji funkcji celu producenta rolnego, dla danego poziomu dochodu, możemy zapisać, jako:

$$s_{EP/B} = \frac{\Delta EP}{\Delta B} = - \frac{\frac{\partial U_R^{EP}}{\partial EP}}{\frac{\partial U_R^B}{\partial B}} \quad (15)$$

¹³ Kierunek omawianej na podstawie powyższego wzoru substytucji może też być odwrotny, tzn. rosnące efekty dochodowe poprawy efektywności zastępują potrzebę wsparcia ze strony polityki rolnej. Wydaje się jednak mniej prawdopodobny.

Stopa (krańcowa) substytucji czynnika, który zdefiniowaliśmy jako rentę ekonomiczną, przez czynnik, który przyjęliśmy jako renta polityczna, jest określona przez relację ich wpływu na funkcję użyteczności (celu) producenta rolnego. Ta stopa substytucji jest zdeterminowana przez relację użyteczności tych dwu źródeł maksymalizacji dochodu dla producenta rolnego. To podejście można nazwać próbą opisu mechanizmu zachowań czy wyboru producenta rolnego. Ten mechanizm wyboru odniesiony jest tu do relacji renty ekonomicznej i politycznej i ogólnie z uwarunkowaniem polityki rolnej jako uwarunkowaniem egzogenicznym. Renta ekonomiczna, czyli dążenie do poprawy efektywności jest w tym kontekście uwarunkowaniem endogenicznym.

Rysunek 5. Przykładowa ścieżka ekspansji dochodów w zależności od wyboru kombinacji renty ekonomicznej i politycznej

Źródło: opracowanie własne.

Producent dążąc do maksymalizacji użyteczności, a przez to występującego w funkcji celu dochodu, wybiera bardziej korzystne kombinacje dostępnych źródeł jego wzrostu, tj. kombinacje renty ekonomicznej i renty politycznej. Zachowanie producenta nawiązuje w tym zakresie do zachowań konsumentów, maksymalizujących użyteczność swojego koszyka dóbr. Układ kolejnych kombinacji renty ekonomicznej i renty politycznej można określić jako ścieżkę wzrostu (ekspansji) dochodów (rysunek 5). Przebieg krzywej ekspansji dochodów warunkowany jest stopą substytucji między rentą ekonomiczną i rentą polityczną.

Można zatem przyjąć, iż warunek opisany wzorem (15) niejako literalnie unaocznia substytucyjność między tymi dwoma źródłami poprawy dochodowej funkcji celu producenta rolnego. Pokazuje istotę problemu. Istnieje pewna substytucyjność efektów wsparcia polityki rolnej w stosunku do wysiłków produ-

centa rolnego skierowanych na poprawę efektywności, jako podstawowe źródło wzrostu dochodów. Jest to potencjalne zagrożenie, hamować bowiem może te wysiłki, których nośnikiem są np. przemiany strukturalne i procesy koncentracji. Oczywiście potencjalne nie oznacza, że jest to faktyczne zagrożenie. Może występować też zgoła odmienny proces pewnej synergii, gdy efekty dochodowe wsparcia w ramach polityki rolnej przekładają się na wzrost inwestycji i związane z tym unowocześnianie technik i technologii wytwarzania i w rezultacie poprawę efektywności produkcji. Wymaga to oddzielnych badań empirycznych i dodatkowego aparatu analitycznego. Tu zastosowany w tej analizie odnosi się do warunków statycznych, a nie dynamicznych bez uwzględnienia inwestycji.

Tę stopę substytucji uwarunkowaną jak pokazano wyżej relacją użyteczności krańcowej poprawy efektywności produkcji (renty ekonomicznej) oraz polityki rolnej (renty politycznej) dla dochodów należałoby zestawić z kosztami uzyskania tych użyteczności. Nie jest to jednak łatwe z tego względu, że trudno by było założyć jakieś ograniczenie na te koszty jako warunek dla funkcji celu producenta ze względu na te dwa omawiane czynniki. Łatwiej by było określić koszty uzyskania krańcowej użyteczności z poprawy efektywności niż koszty uzyskania tej użyteczności z tytułu polityki (partycypacji w jej określonych programach czy mechanizmach). Wymaga to dodatkowych analiz i studiów. Tu jedynie dla zarysowania kierunku rozumowania możemy przyjąć następująco. Łączne „koszty” związane z wyzwoleniem tych źródeł dochodów możemy określić jako:

$$kd = EP \cdot kd_{EP} + B \cdot kd_B$$

gdzie:

kd_{EP} – koszty uzyskania efektów dochodowych z tytułu renty ekonomicznej,

kd_B – koszty uzyskania efektów dochodowych z tytułu renty politycznej.

Zakładając, że tak określone koszty wykorzystania obu rent są wielkością daną z góry (ograniczeniem w danym czasie t), stąd ich różniczka zupełna będzie równa zero, czyli:

$$d(kd) = \Delta EP \cdot kd_{EP} + \Delta B \cdot kd_B = 0.$$

Zatem krańcowa stopa substytucji efektu dochodowego renty ekonomicznej oraz renty politycznej będzie następująca:

$$s_{EP/B} = \frac{\Delta EP}{\Delta B} = -\frac{kd_{EP}}{kd_B}.$$

Tabela 5. Zmiany renty ekonomicznej i politycznej oraz stopa substytucji między rentami wśród gospodarstw rolniczych w Polsce w latach 2005-2009
(rok t-1 = 100, delta EP i delta B w zł)

wyszczególnienie	2005	2006	2007	2008	2009
delta EP	-4 615,02	9 143,28	4 480,47	-27 311,82	-3 394,83
delta B	11 703,90	9 242,16	-3 094,74	14 463,53	6 148,93
stopa substytucji	-0,39	0,99	-1,45	-1,89	-0,55

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FADN.

Łatwo zestawzić te krańcowe stopy substytucji, by uzyskać pogląd co do mechanizmu wyboru producenta w zakresie omawianych tu rent jako źródeł dochodu i jego maksymalizacji. Można zapewne przyjąć, że:

$$kd_{EP} > kd_B$$

Co, jak można założyć, przesądza o kierunku substytucji w analizowanym zakresie obu rent. Renta polityczna niejako wypiera rentę ekonomiczną, jeśli tak można to ująć. Szerszą tego analizę zostawiamy na oddzielnej okazje.

3.7. Podsumowanie

W artykule podjęto tematykę źródeł kształtowania i wzrostu dochodu jako podstawy funkcji celu producenta rolnego. Producent maksymalizując tę funkcję, dążąc do zwiększania poziomu użyteczności, wybiera między dwoma zasadniczymi źródłami tego wzrostu, a mianowicie efektywnością produkcji a transferami w ramach polityki rolnej. Oby dwa elementy – określane w artykule za innymi autorami i dla uproszczenia jako renta ekonomiczna i renta polityczna – stanowią o efektach dochodowych producenta.

Niemniej jednak stopa substytucji tych dwóch źródeł wzrostu dochodów nie jest równa jedności, to znaczy zmiana jednego na drugie nie pozostaje bez wpływu na poziom dochodów. Bierze się to z tego, że po pierwsze koszty transakcyjne uzyskania każdej z tych rent są różne, a po drugie zmiany w zakresie efektywnościowym związane są z nakładami inwestycyjnymi, niewystępującymi w przypadku korzystania z transferów polityki rolnej.

Sięgając do racjonalności w behawioryzmie producenta oczywistym jest, iż dominującym źródłem kształtowania i wzrostu dochodów będzie renta bardziej użyteczna – generująca dany poziom dochodów po niższym koszcie.

Literatura

1. Bezat A., (2008), DEA-based Malmquist TFPC index as a toll for measuring of the productivity change over time, [w:] Binderman Z. (red.), *Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych: wielowymiarowa analiza danych 9*, Wydawnictwo SGGW, Warsaw, ss. 19-28.
2. Bezat A., Rembisz W., (2011), Zastosowanie funkcji typu Cobba-Douglása w ocenie relacji czynnik-produkt w produkcji rolniczej, *Komunikaty. Raporty. Ekspertyzy*, nr 557, IAFE-NRI, Warszawa.
3. Czyżewski A., Kułyk P., (2009), Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w warunkach zmiennej koniunktury gospodarczej w UE-15 i Polsce w latach 1990-2008 [w:] *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju gospodarki żywnościowej*, A. Borowska, A. Daniłowska (eds.), SGGW, Warsaw, ss. 7-19.
4. Ghobin A., Guyomard C., (1999), Measuring the degree of decoupling of alternative internal support policy instruments, *EAAE Conference*, Warszawa.
5. Hennessy D.A., (1998), The production effects of agricultural income support policies under uncertainty, *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 80.
6. OECD Stats, available at: <http://stats.oecd.org/> [12.11.2012].
7. Poczta W., (2002), *Ocena polskiego rolnictwa pod kątem jego konkurencyjności na rynku unijnym*, RSSG, Warszawa.
8. Sielska A., (2012), *Decyzje producentów rolnych w ujęciu wielokryterialnym – zarys problemu*, IAFE-NRI Warszawa.
9. Wilkin J., (2005), Pogoń za rentą przy pomocy mechanizmów politycznych, [w:] *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, rozdział 10, p. 204-219.
10. Zawadzki H., (2009), *Problemy optymalizacyjne w ekonomii matematycznej*, Wyd. AE w Katowicach, Katowice.

4. Analiza obecnych problemów gospodarczych i czynników rozwoju w rolnictwie Ukrainy

4.1. Wprowadzenie

Pomyślny rozwój gospodarki rolnej Ukrainy jest możliwy tylko w określonych warunkach, a mianowicie jeśli obszary wiejskie będą cieszyć się dobrobytem, a ludność wiejska będzie mogła prowadzić dostanne i interesujące życie. Jednak biorąc pod uwagę obecny stan ukraińskiej ludności chłopskiej, nie jest to osiągalne. Wyniki produkcji rolnej nie wystarczają nawet na zabezpieczenie podstawowych potrzeb egzystencjalnych.

Typowa wieś ukraińska boryka się z następującymi problemami: brak zmotywowanej siły roboczej, wysokie endemiczne bezrobocie, bieda ludności wiejskiej, migracja za pracą do miast, degradacja infrastruktury społecznej i wzrost liczby wyludnionych wsi. Ze względu na obecną sytuację zadaniem Ukrainy na najbliższe lata jest stanowcze zajęcie miejsca wśród silnych, gospodarczo rozwiniętych państw świata, forsując gospodarcze, socjalne i instytucjonalne transformacje społeczne, które muszą objąć wszystkie sfery krajowej gospodarki.

Krok w stronę bardziej nowoczesnego systemu rolnego był niezmiernie ważny zarówno dla gospodarki wiejskiej, jak i dla dobrobytu gospodarczego. System ten dostarcza wielu złożonych i ząębających się funkcji ekonomicznych i społecznych. Wielką wartością tego systemu to nie tylko wytworzona produkcja rolna, ale również zapewnienie zatrudnienia dla ludności wiejskiej i wkład w PKB Ukrainy.

Rolnictwo nie tylko wywiera znaczny wpływ pod względem gospodarki i relacji społecznych, ale także określa poziom niezależności żywnościowej kraju i bezpieczeństwa ekonomicznego. Pod wieloma względami osiągnięcie niezależności żywnościowej byłoby postrzegane w wielu państwach jako cel polityczny i ekonomiczny. W gruncie rzeczy posiadanie bezpiecznej i zrównoważonej bazy rolnej wystarczającej do zaspokojenia potrzeb żywnościowych ludności kraju stanowi większą wartość dla państwa, niż zwykła miara rolniczego wyniku. Minimum bezpieczeństwa żywnościowego to samowystarczalność państwa w produkcji rolnej przynajmniej na poziomie 70%. W tym celu jednak rodzima

produkcja krajowych producentów rolnych w porównaniu do importu nie może stanowić mniej niż 80-85%.

W rezultacie gospodarka wiejska Ukrainy musi obecnie podejmować niezwykle ważne decyzje dotyczące podstawowych problemów hamujących rozwój tej gałęzi i wspierać czynniki, które przyspieszają proces wychodzenia z trudnych sytuacji.

4.2. Gospodarka rolna Ukrainy: obecne problemy

Pod względem geograficznym Ukraina jest drugim największym krajem Europy. Jej obszar stanowi około 22% obszaru Europy, który można wykorzystać w działalności rolniczej. Cały teren kraju to 603,7 tysięcy kilometrów kwadratowych, z czego 71% nadaje się pod uprawy.

Tereny Ukrainy, na których produkowana jest żywność (grunty orne, ogrody, pola, łąki, pastwiska itp.) stanowią 9% zasobów lądowych świata. Powierzchnia żyznych gleb na Ukrainie wynosi 40,8 milionów hektarów, z czego 33 miliony hektarów jest przekształcanych na potrzeby rolnictwa [Kulinyak 2012].

Tabela 1. Segment produkcji rolnej Ukrainy na tle światowej produkcji rolnej (według danych Państwowego Komitetu Statystycznego na Ukrainie)

Produkty	Rok								
	2009			2010			2011		
	Cały świat	Ukraina	Ukraina n tle całego świata	Cały świat	Ukraina	Ukraina na tle całego świata	Cały świat	Ukraina	Ukraina na tle całego świata
Produkcja, miliony ton:									
Zboże i rośliny strączkowe	2557,7	46,0	1,8	2499,9	39,2	1,6	2315,9	56,7	2,4
Buraki cukrowe	228,2	10,1	4,4	228,5	13,7	5,9	115,0	2,3	2,0
Nasiona słonecznika	32,4	6,3	19,4	32,4	6,7	20,7	37,3	8,6	23
Ziemniaki	329,6	19,7	6,0	324,2	18,7	5,7	328,4	24,2	7,4
Mięso	283,9	1,9	0,7	292,8	2,1	0,7	973,4	2,1	0,2
Mleko	702,1	11,6	1,7	720,9	11,2	1,5	366,6	11,0	3,0

Źródło: Rolnictwo Ukrainy, Państwowy Komitet Statystyczny [State Committee Statistics].

Na poziomie dobrobytu materialnego liczonego według użytków rolnych (0,9 hektarów na głowę) ze wszystkich państw Europy Ukrainę wyprzedza je-

dynie Białoruś z 0,96 hektarami ziemi przypadającymi na osobę, średnia w Europie to 0,7 hektarów. Na szczycie światowego rankingu pod tym względem stoi Kanada z 1,43 hektara, co jest wynikiem dużo wyższym niż średnia dla wszystkich państw świata wynosząca 0,25 hektara, czy też w Azji (0,15 hektara na osobę).

Produkcja rolnicza na Ukrainie pozostaje jednym z wiodących elementów działalności gospodarczej i stanowi około 8,2% PKB [Kobzev 2011]. Mieszkająca i pracująca populacja wsi odgrywa ważną rolę w rozwoju gospodarczym i dobrobycie całego państwa.

Porównania produkcji rolniczej na świecie i na Ukrainie znajdują się w tabeli 1. Z danych jasno wynika, że Ukraina zajmuje znaczące miejsce w światowej produkcji słonecznika, ziemniaka i buraka cukrowego. Jednak stały wzrost produkcji rolniczej może być hamowany przez następujące problemy:

1) Obecny poziom wydajności w rolnictwie nie wykorzystuje potencjalnych możliwości. Kluczowe czynniki pomagające osiągnąć potencjalny wynik produkcji w wydajności rolnictwa to wielka ilość nowoczesnych traktorów w połączeniu z wymaganymi nawozami. Dla ogromnej większości podmiotów rolniczych na Ukrainie dostępność zarówno traktorów jak i nawozów jest niewystarczająca w stosunku do ich potrzeb.

2) Ponad 80% strat związanych ze skażeniem gleb pochodzi z nadużycia chemikaliów aplikowanych w trakcie upraw. Ponadto ludność wiejska najbardziej cierpi na skażeniu, w tym zwłaszcza dzieci, wśród których współczynnik zgonów jest ponad dwa razy większy niż odnotowany w miastach.

3) Ukraina posiada 78% ziemi ornej. Jest to więcej niż wynosi średni poziom państw rozwiniętych: Francja – 48%, Węgry – 37%, Anglia – 25%, USA – 20%. Większe zużycie ziemi prowadzi w krótkim czasie do zwiększonej degradacji jakości gleby wykorzystywanej w produkcji rolniczej.

Współczesne podejście do opłat dzierżawnych jest w dużym stopniu określone przez wielkość obszaru oddanego pod naturalne uprawy ekologiczne. Na poziomie międzynarodowym ustalono, że najlepszą praktyką zbilansowanego zarządzania ziemią rolniczą jest oddanie 30-50% gruntów na łąki, pastwiska i zalesianie. W UE udział takich obszarów stanowi 39,3%, w tym: Francja – 36,6%, Niemcy – 30,4% oraz Wielka Brytania – 63,1%, podczas gdy na Ukrainie odsetek ten wynosi jedynie 19%. Na skutek intensywnej uprawy na Ukrainie jedynie około 5 milionów hektarów pozostaje w naturalnym stanie (stanowią je bagna, jeziora, obszary przyrzeczne i górskie).

4) W celu poprawy konkurencyjności rolnictwa na Ukrainie, producenci muszą zwiększyć wydajność pracy, jakość siły roboczej poprzez upowszechnienie edukacji i podnoszenie kwalifikacji oraz działać w bardziej ujednoczonej

i zdyscyplinowany sposób. Bezrobocie występujące na obszarach wiejskich ma często charakter endemiczny i strukturalny, sprawiając, że trudniej je zredukować. Potęguje to fakt, że większość młodych, wykształconych, pących się po szczeblach drabiny społecznej absolwentów szkół nigdy nie zdecydowałoby się na życie i pracę na wsi.

Przeciętna miesięczna pensja w rolnictwie w 2011 roku wynosiła 1801 hrywien, a samo rolnictwo było jednym z najniżej opłacalnych sektorów gospodarki w kraju. Jednym z głównych powodów takiej sytuacji są relatywnie niskie ceny produktów rolniczych, w porównaniu z produktami przemysłu.

W 2011 roku, zadłużenie pracowników sektora rolnego wzrosło i na początku 2012 roku wynosiło 25,6 miliardów hrywien, co stanowiło 2,6% całego długu państwa [Państwowy Komitet Statystyczny 2011]. W rezultacie praca w rolnictwie nie jest postrzegana jako atrakcyjna przez znaczną większość ludności. Pracownikom przedsiębiorstw rolniczych brakuje pieniędzy, mają słaby dostęp do profesjonalnych kwalifikacji i nikłą szansę na awans społeczny lub zmianę pracy na lepiej płatną.

Konieczność poprawy poziomu kwalifikacji zawodowych pracowników rolnictwa idzie w parze z wprowadzeniem nowych technik. Poprzez przyswajanie najnowszych metod produkcji rolnicy są w stanie uzyskać podstawowe kwalifikacje, jak również motywację i poczucie własnej wartości. Być może, ważniejsze jest, aby mogli dostrzec istniejące realne możliwości wzrostu i rozwoju działalności rolniczej. Jest to szczególnie ważne dla utrzymania młodszego pokolenia pracowników sektora.

5) Przedsiębiorstwa rolnicze na Ukrainie, które są zorientowane na rynek, osiągają mniej korzystne warunki kredytowania niż ich odpowiednicy w innych krajach. Na Ukrainie pożyczka może być udzielona na okres spłaty od 2 do 3 lat, w porównaniu do 20-30 lat trwania okresu spłaty w innych państwach. Dodatkowo przeciętne obciążenie procentowe na Ukrainie jest dużo wyższe niż w innych krajach. Porównując do wybranych krajów, odsetki wynoszą odpowiednio: 6,6% we Francji, 4,6% w USA, 5,3% w Chinach, natomiast na Ukrainie – 18-20% [Pikus 2011]. Efektem tej sytuacji jest przymus przedłożenia konieczności spłaty pożyczki ponad możliwości inwestycyjne gospodarstw. Wartość kredytów w sektorze rolnym na Ukrainie jest przedstawiona w tabeli 2.

Możliwości kredytowania rolnictwa pogorszyły się wskutek recesji w 2009 roku, kiedy wartość kredytów udzielanych na potrzeby sektora została zredukowana, a odsetki jednocześnie wzrosły do 20-25% w skali roku. Kredyty te w dużym stopniu pozostały niedostępne dla wielu producentów, ze względu na małe zaufanie i brak możliwości uzyskania poręczenia bankowego. Jednocześnie zagraniczni inwestorzy odkryli, że połączenie przede wszystkim niskiej

opłacalności z relatywnie wysokim ryzykiem sprawia, że inwestycje w sektorze są przedsięwzięciem nieatrakcyjnym.

Redukcja płynności środków finansowych i wolny przepływ aktywów w sektorze rolniczym zwiększył potrzebę efektywnej polityki kredytowej. Wzrost osiągalności i dostęp do tych kredytów zredukowałby negatywne skutki, jakie odczuwają krajowi producenci rolni przez utratę potencjalnych pożyczek z systemu bankowego.

Tabela 2. Wartość kredytu w ukraińskim sektorze rolnym, mld hrywien

Wskaźnik	Rok		
	2009	2010	2011
PKB Ukrainy	913,3	1 082,6	1 316,6
Produkt brutto ukraińskiego kompleksu rolno-przemysłowego	197,9	194,9	233,7
Całość wyznaczonego kredytu dla gospodarki państwa	703,5	501,0	802
Ilość salda kompleksu rolno-przemysłowego	5,8	9,7	12,8
Stosunek pożyczki dla kompleksu rolno-przemysłowego, %	0,8	1,9	1,6

Źródło: Materiały Narodowego Banku Ukrainy.

W latach 2009-2010 stopa procentowa pożyczek dla przedsiębiorstw rolnych wynosiła 16-36% [Chermisina 2012]. W 2011 roku koszt kredytu wzrósł półtora raza dla przedsiębiorstw rolnych. Przy obecnych stopach procentowych na Ukrainie obecnie kształtuje się w przedziale 18-22%.

Tabela 3. Efektywność produkcji rolniczej na Ukrainie (%)

Wskaźnik	Rok		
	2009	2010	2011
Produkcja rolnicza	13,8	21,1	27,0
w tym produkcja roślinna	16,9	26,7	32,3
w tym hodowla bydła	5,5	7,8	13,0

Źródło: Rolnictwo Ukrainy, Narodowy Komitet Statystyczny.

6) Aby osiągnąć cel zwiększonej produkcji rolniczej, potrzebny jest wydajny i zorganizowany system. W celu usatysfakcjonowania ciągle rosnących wymagań konsumentów niezbędne są zmiany technologiczne. Zapewnią one większą techniczną efektywność produkcji, wydajność siły roboczej i, z czasem, wyższe zyski z zaangażowanego kapitału. Jednakże, w krótkim terminie, wymagać to będzie zwiększenia wydajności pracy, a także konieczności jak najlepszego zaadoptowa-

nia nowych technik produkcji. Efektywność produkcji rolniczej na Ukrainie w latach 2009-2011 przedstawiona jest w tabeli 3.

Na podstawie prezentowanych danych można zauważyć, że w omawianym okresie wystąpił wzrost poziomu opłacalności produkcji. Zwiększona opłacalność produkcji pociąga za sobą zwiększone nakłady inwestycyjne, tworząc efekt spirali z rosnącymi zyskami, produktywnością i zatrudnieniem. Obecne wyniki gospodarcze indywidualnych producentów w sektorze kształtują się poniżej poziomu, który można uznać za optymalny pod względem efektywności ekonomicznej. Producenci o małej skali towarowości są mniej zdolni do zaadoptowania nowych technik produkcji lub do wypróbowania innowacji. Wielu z tych producentów żyjących na, a nawet poniżej, granicy biedy nie ma możliwości zmiany swej sytuacji. Udział produkcji rolniczej różnych kategorii przedsiębiorców w produkcji ogółem przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Udział podstawowych rodzajów produkcji rolniczej różnych kategorii przedsiębiorców (%)

Rodzaje produkcji	Rok		
	2009	2010	2011
Przedsiębiorstwa rolnicze			
Produkcja brutto, w tym:	100	100	100
zboże i uprawy nasion roślin strączkowych	77,9	75,8	77,9
burak cukrowy	90,9	92,1	91,5
ziarna słonecznika	81,4	82,5	84,1
warzywa	13,4	11,9	15,7
mięso	53,9	55,1	56,7
mleko	19,3	19,7	20,3
jajka	58,2	60,1	62,8
Gospodarstwa rodzinne			
Produkcja brutto, w tym:	100	100	100
zboże i uprawy nasion roślin strączkowych	22,1	24,2	22,1
burak cukrowy	9,1	7,9	8,5
ziarna słonecznika	18,6	17,5	15,9
warzywa	86,6	88,1	84,3
mięso	46,1	44,9	43,3
mleko	80,7	80,3	79,7
jajka	41,8	39,9	37,2

Źródło: Rolnictwo Ukrainy, Narodowy Komitet Statystyczny.

Obecnie gospodarstwa domowe i gospodarstwa rolne na Ukrainie funkcjonują relatywnie dobrze. Udział gospodarstw o dochodach poniżej ustanowionego progu biedy wynosi 15,5% ogólnej liczby gospodarstw rodzinnych, a 25% ogólnej liczby gospodarstw z tej grupy nie przekracza poziomu dochodów wy-

starczających do utrzymania rodziny [Zasavnyuk 2011]. Gospodarstwa z tej grupy nie mogą być uznane za perspektywiczne, ze względu na ich małe rozmiary. Nie wpisują się w koncepcję unowocześnienia sektora poprzez wdrażanie nowych technologii i innowacji w produkcji rolniczej.

Na Ukrainie małe gospodarstwa stanowią zdecydowaną większość wszystkich podmiotów. W 2011 roku stanowiły one około 88,7% wszystkich przedsiębiorstw rolnych, podczas gdy średnie stanowiły 10,7%, a producenci na dużą skalę – 0,6% [Narodowy Komitet Statystyczny 2011]. Dane w tabeli przedstawiają produkcję takich artykułów jak: ziarno i nasiona roślin strączkowych, buraki cukrowe i ziarna słonecznika, które zostały wytworzone przez przedsiębiorstwa rolnicze. Zauważyć należy, że ponad 80% całkowitej produkcji warzyw oraz produkcji mleka było wytwarzane przez indywidualne gospodarstwa rolne.

Pomimo zapewnień na temat przewag konkurencyjnych dużych przedsiębiorstw, wydaje się, że produkcja rolnicza w małych gospodarstwach pozostaje opłacalna dla rodziny rolniczej, a w ujęciu całego sektora jednostki tego typu pozostają zdolne do konkurowania w produkcji wybranych produktów rolnych.

Można zauważyć, że w 2011 roku nastąpił wzrost w produkcji brutto zboża zarówno w przedsiębiorstwach rolniczych, jak i w gospodarstwach domowych (tabela 5).

Tabela 5. Wskaźniki wielkości produkcji rolniczej,
% w stosunku do poprzedniego roku

Wskaźnik	Rok		
	2009	2010	2011
Przedsiębiorstwa rolnicze			
Produkcja brutto	94,9	97,7	128,7
Produkcja roślinna	90,2	93,7	137,9
Produkcja zwierzęca	111,3	109,1	106,0
Gospodarstwa rodzinne			
Produkcja brutto	101,5	99,1	111,8
Produkcja roślinna	102,4	98,5	121,7
Produkcja zwierzęca	100,5	100,1	98,3

Źródło: Rolnictwo Ukrainy, Narodowy Komitet Statystyczny.

7) Produkcja większości dużych przedsiębiorstw rolnych oparta jest na wykorzystaniu ziemi raczej w systemie dzierżaw niż w oparciu o grunty własne. W dużym stopniu jednak kierunki rozwoju mechanizmów prawnych i kontrolnych opóźniały zmiany zachodzące na rynku.

Tabela 6. Podmioty o największym areale ziemi na Ukrainie

L.p.	Nazwa	Wielkość gospodarstwa w tysiącach hektarów	Właściciel (kraj, jeśli nie Ukraina)
1.	Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością „Ukraińskie Inwestycje Rolne”	330	„Firstmed Management Limited” (Cypr)
2.	Metallurgic Integrated Plant im. Illicha w Mariupolu	225	Vladimir Boyko
3.	Nafkom-Agro	220	Olexandr Kravchuck
4.	Mironivski sereal products	180	MHP S.A (Luksemburg)
5.	Astarta Kyiv	166	Astarta Kiev NV (Holandia)
6.	Dacor	163	Dakor Agro Holding (Cypr)
7.	Gospodarstwo rolne „Mriya”	158	Bank Nowego Yorku (USA)
8.	Agroton	150	Yuriy Juravlev
9.	Gospodarstwo rolne Privat	150	Igor Colomoyskiy
10.	Rose Agro	130	Vitaliy Cehmistrenko
11.	UkrRos	105	Sergiy Fedorenko
12.	Loture	101	Olexandr Milay
13.	Gospodarstwo Stiom	98	Mihaylo Stadnik (Ukraina, Izrael)
14.	„Ukrzernoprom Agro”	96	„MCB Agricole Holding AG” (Austria)
15.	Syntal-D	94	Sintal Agriculture Public Ltd (Cypr)
16.	Ukrprominvest	88	Petro Poroshenko
17.	Kernel Group	85	Namsen Ltd (Cypr)
18.	Industrial Milk Company	85	Olexander Petrov
19.	Swarog West Group	75	Kostyantyn Grigorishin (Rosja)
20.	Nibulon	70	Olexiy Vadaturskiy
21.	Landcom Ukraina	70	Lendkom International PLC (Wielka Brytania)
22.	Firma rolno-przemysłowa „Shahtar”	62	Efim Zvyagilskiy
23.	Trigon Agri	49	Trigon Agri (Dania)
24.	Inseco	38	Armex Trading (Wielka Brytania)
25.	Rolna spółka technologiczna	32	Volodimir Shkolnick

Źródło: [Mikhailov 2010].

Obecnie na Ukrainie znajduje się 60 dużych gospodarstw rolnych o całkowitej powierzchni wynoszącej ponad 6 milionów hektarów UR. Podmioty te stosują bardziej intensywne metody produkcji pod względem kapitału, jak i strukturalne zarządzanie i system składania sprawozdań, niż mniejsze przedsiębiorstwa lub jednostki. Tabela 6 przedstawia dużych właścicieli ziemskich na Ukrainie.

Obecnie duże przedsiębiorstwa rolne na Ukrainie można podzielić na dwie grupy: spółki, które mają udziały w kilku różnych krajach, a także na Ukrainie, i są notowane na międzynarodowych giełdach oraz bogate jednostki, które zarobiły pieniądze w przemyśle i handlu, a następnie zainwestowały w rolnictwo.

Rosnąca koncentracja zasobów ziemi znajdujących się w posiadaniu jedynie kilku podmiotów wyczerpuje znamiona oligopolu. Odnosi się to przede wszystkim do struktury użytkowania zasobów ziemi, w tym dzierżawionej.

Koncentracja zasobów ziemi miała miejsce w czasie, gdy ustawodawstwo obejmujące rolnictwo preferowało funkcjonowanie dużych przedsiębiorstw rolnych, przy założeniu, że pojawi się idealna konkurencja. Konsekwentnie, polityka rolna jest potrzebna, aby zapewnić zrównoważenie z gwarancją, że duże przedsiębiorstwa rolnicze nie będą w stanie wyrzucić nadmiernego nacisku na rynek i że niezachwiane pozostaną siły konkurencji w rolnictwie oraz sytuacja konsumentów.

Współdziałowcy największych przedsiębiorstw rolnych zamieszkują poza terenami wiejskimi, posiadają zazwyczaj przedsiębiorstwa w innych gałęziach gospodarki i istnieje ryzyko, że w średniej lub długiej perspektywie wygenerowane w rolnictwie zyski będą ukierunkowane na rozwój podmiotów działających poza obszarami wiejskimi.

8) Złe warunki życia ludności wiejskiej wpływają na wzrost migracji zarówno do miast i, jeśli to możliwe, za granicę. Migracja wykwalifikowanej siły roboczej skutkuje pogorszeniem się zasobów kapitału ludzkiego. Może to powodować problemy z zarządzaniem lokalną społecznością, ponieważ w rezultacie jedynie starsi i gorzej wyspecjalizowani pracownicy zostają na wsi. Wraz z ubytkiem młodych liczba dzieci na wsi będzie się zmniejszała. Zabraknie zatem następnego pokolenia potrzebnego do utrzymania jej żywotności społeczno-ekonomicznej.

9) Powiększająca się degradacja użytków rolnych skutkuje spadkiem wydajności i wolumenu produkcji rolnej.

10) Nerozwiązana pozostaje kwestia wsparcia sektora rolnego środkami budżetowymi. Informacje odnośnie jego poziomu i struktury pozostają nieznane. Przez lata wielkość wsparcia oferowanego przez państwo była zróżnicowana. Ponadto, bez konkretnej gwarancji co do charakteru i zasięgu jakiegokolwiek wsparcia w przyszłości, planowanie strategiczne producentów rolnych pozostaje utrudnione.

Rozwój rolnictwa na Ukrainie był również ograniczony przez następujące czynniki: zły stan kolei i dróg, niestabilną sytuację polityczną, niepewną perspektywę gospodarczą, zarówno wewnątrz, jak i w innych krajach, z którymi utrzymywana jest wymiana handlowa, wysokie stopy amortyzacji roślin i wyposażenia, niestale i ogólnie wzrastające ceny paliwa, przestarzałą technologię, w niektórych dziedzinach produkcja powodującą nadprodukcję określonych produktów spożywczych, jak również niekorzystna struktura demograficzna osób pracujących w rolnictwie.

Podczas gdy problemy, z jakimi boryka się Ukraina są liczne, nie pomniejszyły one jej pozycji w produkcji rolniczej w odniesieniu do innych krajów. Niezbędnym jest więc wypracowanie postępowego i długoterminowego programu rozwoju całego sektora rolnego.

4.3. Czynniki wpływające na rozwój rolnictwa Ukrainy

Utrzymanie dalszego rozwoju sektora rolnego na Ukrainie wymaga poprawy struktur, zarówno dla korzyści rynku wewnętrznego, jak i celem wzrostu aktywności eksportowej. Czynniki niezbędne do osiągnięcia tych celów wyszczególniono poniżej.

1) Dużo większy nacisk należy położyć na bezpieczeństwo żywności niż tylko na zwiększenie ilości jego produkcji. Coraz częściej, na każdym etapie dostawy do ostatniego konsumenta, występuje duża potrzeba informacji związanych z bezpieczeństwem produkowanej żywności. Brak wdrożenia odpowiednich systemów kontroli i certyfikacji dla żywności będzie oznaczać, że zwiększona produkcja borykać się będzie z poszukiwaniem nowych rynków zbytu.

2) Konsumenci coraz częściej wybierają produkty ekologiczne. Produkcja taka ma większą wartość dodaną, stąd stwarza możliwości wytworzenia dodatkowego zysku. Aby to osiągnąć, zwiększona musi zostać ilość produkcji certyfikowanej jako ekologiczna.

3) Zwiększona produkcja rolnicza musi poszukiwać rynku zbytu poza granicami Ukrainy. Produkty powinny być promowane jako zdrowe i o wysokiej jakości.

4) Zwiększenie płacy minimalnej w rolnictwie proporcjonalnie do wielkości produkcji wytworzonej przez rolnictwo. Spowoduje to wzrost wpływów podatkowych, szczególnie ważnych na poziomie lokalnym. Przyczyni się to do rozwoju na poziomie lokalnym oraz poprawy stanu wiejskiej infrastruktury.

Zwiększona urbanizacja odcisnęła wielki ślad na światowym systemie rolnictwa. Sytuacja, w której coraz większa liczba ludzi przenosi się do miast, skutkuje ciągle zmniejszającą się wielkością populacji wsi, w tym osób produkujących żywność, na którą zapotrzebowanie wzrasta. ONZ ocenia, że populacja światowa zwiększa się rocznie o 3,5%, podczas gdy produkcja żywności jedynie o 1,5%. Taka sytuacja nie jest nowa i została pierwszy raz przedstawiona przez Thomasa Malthusa. Uzasadnia to potrzebę zwiększonych nakładów inwestycyjnych w rolnictwie na Ukrainie. Z odpowiednim marketingiem, jakością, certyfikacją i standardami bezpieczeństwa, zapotrzebowanie na ukraińską produkcję rolną jest gwarantowane.

4.4. Podsumowanie

Przez ostatnie kilka lat na Ukrainie poczyniono spore postępy w naukach rolniczych i ekonomice rolnictwa, a także w zwiększeniu wykorzystania najlepszych praktyk w zakresie metod produkcji i organizacji sektora żywnościowego. Pozwoliło to na zwiększenie wolumenu produkcji oraz jakości i intensywności upraw. Jednakże naukowe innowacje i postęp prawie całkowicie objęły jedynie największe podmioty na rynku. Poprawa efektywności gospodarowania nie objęła podmiotów małych, w tym zwłaszcza gospodarstw indywidualnych.

Potrzebna jest mobilizacja ze strony rządu, przedsiębiorstw, środowiska naukowego i profesjonalistów, aby zagwarantować, że gospodarka chłopska jest w stanie podążyć za sukcesem, który już został osiągnięty przez duże przedsiębiorstwa. Aby tego dokonać, należy postępować według europejskiego modelu rozwoju rolnictwa, zapewniając wsparcie na poziomie lokalnym i regionalnym, oraz udzielając pomocy małym producentom rolnym. Poprawa ekonomicznych wyników rolnictwa na obszarach wiejskich zapewni społeczną oraz demograficzną stabilizację obszarom wiejskim, poprawi sytuację dochodową rolników i zapewni lepszą jakość życia ludności wiejskiej.

Być może Ukraina musi przede wszystkim stworzyć systemy kontroli i certyfikacji na wszystkich poziomach produkcji żywności. Podczas gdy produkcja dobrej, zdrowej i wysokiej jakości żywności może otworzyć dostęp do nowych rynków zbytu, reputacja ta może bardzo łatwo być utracona, jeśli nie zostaną zachowane wysokie standardy. To z kolei, będzie miało ogromny wpływ na postęp i rozwój gospodarki wiejskiej.

Literatura

1. Bilan S.O., (2012), Development of agriculture in Ukraine in 30 years of 20 st.
2. http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_64/Gileya64/I8_doc.pdf
3. Cheremisina S.G., (2012), Crediting of Agrarian formings: problems and directions of stabilizing // Buletin of Poltava State Agrarian Academy. - №2. – ss. 142-148.
4. Chorna N.P., (2011), Ecological agrarian production in Ukraine: problems and prospects // Journal: Innovative economy. - №3. – ss. 116-118.
5. Golomsha N.Y., (2010) Competitiveness of Ukrainian agriculture: possibilities and factors of growth // Journal: Innovative economy. - №4. – ss. 67-70.
6. Gorodenko S.V. Development of the Ukrainian village: problems and prospects// Buletin NVNAU.
7. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_163_1/11gsv.pdf
8. Kaflevskya S.G., (2012), Social and economic directions of Ukrainian village revival // Buletin of TSAU. – ss. 197-201.
9. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znptdau/2012_2_5/18-5-26.pdf

10. Kobzev I.S., (2011), The problems of rational using and resource recreation in agrarian sphere in Ukraine.
11. http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/agroin/2011_1012/KOBZEV.pdf
12. Kulinyak I.A., Priyma L.R., Strilecka O.V., (2012), Problems and prospects of Ukraine agriculture development. <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/economy-411/business-sectors-of-the-economy-411/11237-411-0109>
13. Lupenko O.Y., Mesel-Veselyak V.P., (2012), Strategic directions of agriculture development in Ukraine (period to 2020).- 180 s.
14. Malik M., Zaburanna L., (2012), State abd problems of stable development in Ukraine agrarian sphere / Mykola Malik, Lesya Zaburanna // Bulletin TNEU. - №1. – 53-63.
15. Marshalok M.S., (2011), Current progress of agriculture trends in the context of agrarian reforms // Buletin NVNAU.
16. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_168_1/11mms.pdf
17. Mazurenko O.V., (2011), Problems of agriculture in the context of innovative development providing // Buletin TSAU.- №3. – ss. 248-251.
18. Pikus A.Y. 2011. Agriculture of Ukraine: tendencies and prospects // Buletin of Kiev National University. - №126. – ss.51-54.
19. Pravdyuk O.L., (2011), Financial Policy of Agrarian sphere and its development // Journal: Innovative economy. - №7. – ss. 268-270.
20. Selevko E.O. 2012. Innovative development of agrarian sphere of Ukrainian Economy// Buletin of TSAU. - №1. – ss. 354-359.
21. Smolinskiy V.B., (2011), The problems of government control of innovative activity in agrarian sphere of economy // Science Buletin of Ukrainian NLTU. – Edition 21.2. – ss. 286-290.
22. The Law of Ukraine “About state support of agriculture of Ukraine”, 2004. - № 49, p. 527. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>
23. Zastavnyuk L.I., Zygyriy O.V., (2011), The problems of stable development of Ukrainian agriculture in context of agrarian transformations // Journal: Stable Economic Development. - №2. - ss.35-37.
24. State Committee Statistic of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua/>
25. National Bank of Ukraine, http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65162&cat_id=36674.
26. Mikhailov Y., (2010), Children of Kuchma carry out a paternal order. Journal: “Ukrainian Agrarian Bussiness”. - №2. – ss.14-20.

5. Ocena jakościowo-cenowych strategii konkurencyjności w polskim handlu produktami rolno-spożywczymi

5.1. Uwagi wstępne

Będąc przedmiotem niniejszego artykułu ocena jakościowo-cenowych strategii konkurencyjności w polskim handlu rolno-spożywczym stanowi nowy wątek badawczy zadania pt. „Monitoring stanu konkurencyjności polskich producentów żywności”, realizowanego w ramach Programu Wieloletniego „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”. Podstawowym celem prac prowadzonych w ramach tego zadania jest formułowanie ocen, monitoring i prognozowanie zmian konkurencyjności polskiego sektora spożywczego, wynikających z postępu integracji europejskiej i dokonujących się pod wpływem zmian o charakterze globalnym. Wykorzystywana w tym zadaniu metodologia badań jest na bieżąco aktualizowana oraz uzupełniana o nowe elementy i obszary badawcze [Szczepaniak 2012].

W artykule podjęto próbę określenia podstaw konkurencyjności polskiego eksportu rolno-spożywczego, tj. odpowiedzi na pytanie, na czym opierała się dotychczas międzynarodowa konkurencyjność polskiego sektora rolno-spożywczego. Czy podstawowymi narzędziami konkurencyjności były niższe koszty produkcji (strategia kosztowa), które umożliwiały oferowanie niższych cen produktów, czy też podmioty stosowały raczej pozacenowe instrumenty konkurencyjności, w tym szeroko rozumianą jakość produktów (strategia wyróżniania)? Innymi słowy, czy Polska wykorzystywała głównie przewagę w kosztach wytwarzania i eksportowała towary niższej jakości, lecz atrakcyjne cenowo, czy też ze względu na silny stopień powiązań handlowych z krajami UE próbowała konkurować w segmentach wysokiej jakości, uznając je za bardziej obiecujące?

5.2. Metodologia

Jedną z metod analizy konkurencyjności stosowanych w ostatnich latach w Unii Europejskiej jest jakościowo-cenowa metoda zaproponowana przez K. Aigingera [1997: 571-592, 1998: 93-121], wykorzystująca tzw. wskaźnik

„waga-cena”, będąca w istocie metodą analizy sposobu konkurencyjności na rynku międzynarodowym. Metoda ta polega na badaniu cech wymiany handlowej z punktu widzenia absolutnych, a nie komparatywnych przewag kraju nad zagranicą w różnych dziedzinach gospodarki, w szczególności w dziedzinie produkcji przemysłowej [Burzyński 2000: 304].

Do analizy form konkurencyjności na rynku międzynarodowym K. Aiginger [1997, 1998] zaproponował wykorzystanie dwóch miar konkurencyjności, tj. relacji wartości jednostkowych cen w eksporcie do wartości jednostkowych cen w imporcie oraz salda wymiany handlu zagranicznego w ujęciu ilościowym. Na potrzeby niniejszej analizy miary te określono następująco [Ambroziak, Błaszczuk-Zawiła 2011]:

1. Relacja wartości jednostkowych (*unit values – UV*) cen w eksporcie do wartości jednostkowych cen w imporcie, liczona według wzoru:

$$UV_k = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{V_i^{ex}}{Q_i^{ex}} \cdot \frac{V_i^{ex}}{\sum_{i=1}^n V_i^{ex}}}{\sum_{i=1}^n \frac{V_i^{im}}{Q_i^{im}} \cdot \frac{V_i^{im}}{\sum_{i=1}^n V_i^{im}}}$$

gdzie:

UV_k – relacja cen w eksporcie do cen w imporcie k -tej grupy towarów (tutaj: działu HS),

V_i^{ex} , Q_i^{ex} – odpowiednio wartość i wolumen eksportu Polski do danej grupy krajów (państwa UE-15, UE-12, spoza UE-27) bądź na rynek światowy,

V_i^{im} , Q_i^{im} – odpowiednio wartość i wolumen importu Polski z danej grupy krajów (państwa UE-15, UE-12, spoza UE-27) bądź ogółem ze świata,

i – grupa produktów według sześciocyfrowej klasyfikacji HS,

n – liczba produktów w k -tej grupie towarów.

Z punktu widzenia zastosowanej metody analizy istotne jest, czy relacja cen w eksporcie do cen w imporcie jest większa lub równa jedności, ewentualnie mniejsza od jedności.

2. Saldo wymiany handlu zagranicznego (Sq) w ujęciu ilościowym, w jednostkach fizycznych, obliczone na podstawie wzoru:

$$Sq_{kk'} = Q_{kk'}^{ex} - Q_{kk'}^{im},$$

gdzie:

$Sq_{kk'}$ – saldo wymiany w ujęciu ilościowym – dla k -tej grupy towarów (tutaj: działu HS) w polskim handlu z grupą krajów k' (tutaj: świat, państwa UE-15, UE-12 oraz kraje spoza UE-27),

$Q_{kk'}^{ex}$ – wolumen eksportu Polski dla k -tej grupy towarów z grupą krajów k' ,

$Q_{kk'}^{im}$ – wolumen importu Polski dla k -tej grupy towarów z grupą krajów k' ,

k – grupa towarów,

k' – grupa krajów.

W zastosowanej metodzie interesujący jest znak salda wymiany, tj. w praktyce – czy jest ono dodatnie lub równe zero, czy ujemne.

Wspólne zastosowanie obu tych mierników, znane także jako wskaźnik „waga-cena”, można graficznie ująć w postaci tzw. macierzy konkurencyjności. Relacja cen (UV) może bowiem być większa lub równa jedności ($UV \geq 1$) albo mniejsza od jedności ($UV < 1$). Saldo ilościowe obrotów (Sq) może być natomiast dodatnie lub równe 0 ($Sq \geq 0$) albo ujemne ($Sq < 0$). Na podstawie zestawienia wartości obydwu tych mierników konkurencyjności można dokonać podziału towarów będących przedmiotem handlu zagranicznego danego kraju na cztery segmenty (tabela 1):

1. Segment I – zawiera te grupy towarów, dla których relacja cen w eksporcie do cen w imporcie jest większa od jedności lub równa jedności, a saldo obrotów w jednostkach fizycznych jest dodatnie lub równe zero, co implikuje **skuteczną strategię konkurowania jakością**;
2. Segment II – obejmuje te grupy wyrobów, dla których relacja cen w eksporcie do cen w imporcie jest mniejsza od jedności, a saldo obrotów w jednostkach fizycznych jest dodatnie lub równe zero, co oznacza **dominację skutecznej strategii konkurowania niższą ceną**;
3. Segment III – zawiera te grupy towarów, dla których relacja cen w eksporcie do cen w imporcie jest większa od jedności lub równa jedności, a saldo obrotów w jednostkach fizycznych jest ujemne, co świadczy o **potencjalnie skutecznej strategii konkurowania jakością**;
4. Segment IV – obejmuje te grupy wyrobów, dla których relacja cen w eksporcie do cen w imporcie jest mniejsza od jedności, a saldo obrotów w jednostkach fizycznych jest ujemne, co wskazuje na przewagę **nieskutecznej strategii konkurowania niższą ceną**.

Tabela 1. Strategie konkurowania wg K. Aigingera

	$UV < 1$	$UV \geq 1$
$Sq \geq 0$	II. Skuteczna strategia konkurowania niższą ceną	I. Skuteczna strategia konkurowania jakością
$Sq < 0$	IV. Nieskuteczna strategia konkurowania niższą ceną	III. Potencjalnie skuteczna strategia konkurowania jakością

Źródło: Opracowanie Ł. Ambroziaka na podstawie: [Aiginger 1998: 93-121].

Hipoteza przyjęta przez K. Aigingera brzmiała następująco: „Jeśli wartości jednostkowe (wskaźnik *UV*) odzwierciedlają koszty (ceny), a produkty są homogeniczne, wówczas kraje z niższymi kosztami (cenami) powinny być eksporterami netto w handlu tymi produktami, a kraje z wysokimi kosztami powinny być importerami netto. Skoro kraj jest eksporterem netto w handlu daną grupą towarów (pomimo posiadania wyższej wartości jednostkowej), to musi to być spowodowane różnicami jakości w wymienianych towarach. Hipoteza ta została sformułowana przy założeniu, że popyt na rynkach międzynarodowych jest elastyczny” [Aiginger 1997: 575-576]. Zgodnie z zaproponowaną przez K. Aigingera metodologią cały strumień eksportowanych produktów można zatem przydzielić do jednego z czterech segmentów ww. macierzy. Pozwala to wnioskować o fundamentach konkurencyjności tego kraju, bowiem wartość miernika *UV* informuje o przyjętej strategii konkurowania, natomiast znak miernika *Sq* dostarcza informacji o skuteczności przyjętej formy konkurowania [Daszkiewicz 2008, Olczyk 2008].

Analizę jakościowo-cenowych strategii konkurowania w polskim handlu produktami rolno-spożywczymi oparto na danych handlowych pochodzących z bazy WITS – *World Integrated Trade Solution*, wyrażonych w USD. Przeprowadzona analiza obejmuje lata 2000-2010, tj. zarówno okres bezpośrednio przed rozszerzeniem UE, jak i pierwsze lata naszego członkostwa w Unii.

5.3. Wskaźniki jakościowo-cenowe w polskim handlu rolno-spożywczym – tendencje ogólne

W pierwszych latach członkostwa w UE (2004-2010) w handlu rolno-spożywczym Polski ogółem skuteczna strategia konkurowania jakością cechowała następujące grupy produktów (tabela 2):

- mięso i podroby jadalne,
- przetwory z mięsa, ryb i owoców morza,
- przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze.

Wymiana handlowa Polski w tych działach charakteryzowała się wyższymi cenami eksportowymi niż importowymi, przy równocześnie większej ilości towarów wyeksportowanych z Polski niż sprowadzonych do Polski. Wymienione grupy produktów cechowała od wielu lat (również w latach 2000-2003, tj. przed przystąpieniem do UE) wymiana oparta na skutecznej strategii konkurowania jakością. W latach 2004-2008 i 2010 ww. strategia była także podstawą wymiany handlowej cukrami i wyrobami cukierniczymi, a od 2009 roku obecna jest w handlu tytoniem i wyrobami tytoniowymi. W latach 2003-2010 wyraźnie zmniejszyła się natomiast relacja przeciętnej ceny eksportowej do ceny importowej dla przetworów z owoców i warzyw, co skutkowało zmianą sposobu kon-

kurowania w handlu tymi produktami ze skutecznej strategii konkurowania jakością na strategię konkurowania niższą ceną.

W latach 2004-2010 skuteczna strategia konkurowania niższą ceną była podstawą wymiany w następujących grupach towarów (tabela 2):

- produkty mleczarskie,
- różne przetwory spożywcze.

Wymiana handlowa artykułami w tych dwóch działach charakteryzowała się niższymi cenami w polskim eksporcie niż w imporcie, przy równocześnie większej ilości towarów wyeksportowanych z Polski niż sprowadzonych do Polski. Osiągnięcie dodatniego salda wagowego obrotów handlowych w wymienionych wyżej grupach produktów było możliwe dzięki konkurowaniu ceną eksportowanych produktów. W przypadku produktów mleczarskich skuteczna strategia konkurowania ceną była podstawą wymiany również w okresie przedakcesyjnym (2000-2003).

Wśród działań z potencjalnie skuteczną strategią konkurowania jakością zarówno w okresie przedakcesyjnym, jak i w pierwszych latach członkostwa można wymienić następujące grupy towarów (tabela 2):

- ryby i owoce morza,
- kawa, herbata i przyprawy,
- produkty przemysłu młynarskiego i skrobiowego,
- kakao i przetwory z kakao,
- odpady i pasze dla zwierząt.

Ceny w polskim eksporcie wymienionych wyżej towarów były wyższe niż w imporcie, przy równocześnie mniejszej ich ilości wywożonej z Polski niż przywożonej do naszego kraju. W najbliższym czasie nie należy się spodziewać zmiany strategii konkurowania w wymienionych grupach produktów. Eksport tych wyrobów cechuje bowiem wysoka importochłonność, co sprawia, że każdorazowe zwiększenie sprzedaży zagranicznej pociąga za sobą wzrost importu surowców i półproduktów o charakterze proeksportowym.

Nieskuteczna strategia konkurowania niższą ceną w latach 2004-2010 charakteryzowała natomiast polski handel w następujących grupach towarów:

- tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne,
- napoje bezalkoholowe i alkoholowe.

Wymiana handlowa tymi grupami towarów charakteryzowała się niższymi cenami w polskim eksporcie niż imporcie, przy równoczesnym ujemnym wagowym saldzie obrotów handlowych. W przypadku tłuszczów i olejów zwierzęcych lub roślinnych sytuacja ta miała charakter trwały, gdyż występowała nieprzerwanie od 2001 roku.

Tabela 2. Wskaźniki jakościowo-cenowe w handlu rolno-spożywczym Polski ogółem w latach 2000-2010 (według działów HS)

Opis działu HS	2000-2003	2004-2008	2009	2010
Produkty rolnictwa				
Zwierzęta żywe	II	II	II	IV
Ryby i owoce morza	III	III	III	III
Warzywa	II	I	II	II
Owoce i orzechy	III	IV	II	IV
Kawa, herbata, przyprawy	III	III	III	III
Zboża	IV	IV	II	II
Nasiona i owoce oleiste	II	II	IV	II
Produkty przemysłu spożywczego				
Mięso i podroby	I	I	I	I
Produkty mleczarskie	II	II	II	II
Produkty młynarskie, sól, skrobie	III	III	III	III
Tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne	IV	IV	IV	IV
Przetwory z mięsa i ryb	I	I	I	I
Cukry i wyroby cukiernicze	II	I	III	I
Kakao i przetwory	III	III	III	III
Przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze	I	I	I	I
Przetwory z owoców i warzyw	I	I	II	II
Różne przetwory spożywcze	IV	II	II	II
Napoje bezalkoholowe i alkoholowe	III	IV	IV	IV
Odpady i pasze dla zwierząt	III	III	III	III
Tytoń i wyroby tytoniowe	III	III	I	I

Uwaga: I – skuteczna strategia konkurowania jakością, II – skuteczna strategia konkurowania niższą ceną, III – potencjalnie skuteczna strategia konkurowania jakością, IV – nieskuteczna strategia konkurowania niższą ceną.

Źródło: Obliczenia M. Ambroziaka na podstawie danych WITS-Comtrade, opracowanie własne.

W latach 2000-2010 korzystne zmiany strategii konkurowania¹⁴ w handlu rolno-spożywczym Polski ogółem zaszły w następujących działach HS (tabela 2):

- zboża – zmiana z nieskutecznej strategii konkurowania niższą ceną (IV) na skuteczną strategię konkurowania niższą ceną (II),
- cukry i wyroby cukiernicze – zmiana ze skutecznej strategii konkurowania niższą ceną (II) na skuteczną strategię konkurowania jakością (I),
- tytoń i wyroby tytoniowe – zmiana z potencjalnie skutecznej strategii konkurowania jakością (III) na skuteczną strategię konkurowania jakością (I).

¹⁴ W analizie uwzględniono tylko te zmiany, które miały charakter trwały, tj. pominięto grupy towarów, w przypadku których strategię konkurowania często się zmieniały. Za korzystną zmianę strategii konkurowania przyjęto zmianę strategii wynikającą z poprawy co najmniej jednego z ww. mierników konkurencyjności (saldo w wielkościach fizycznych i/lub relacji cen w eksporcie do cen w imporcie), podczas gdy za niekorzystną zmianę strategii konkurowania przyjęto zmianę strategii, która wynika z pogorszenia co najmniej jednego z tych dwóch mierników konkurencyjności.

Uwagę zwraca zwłaszcza zmiana strategii konkurowania w eksporcie cukrów i wyrobów cukierniczych. O ile przed akcesją dodatnie wagowe saldo obrotów handlowych tymi wyrobami było efektem konkurowania ceną eksportowanych produktów, o tyle później wynikało na ogół z konkurowania jakością eksportowanych produktów. Ponadto wyższe ceny w eksporcie niż w imporcie tytoniu i wyrobów tytoniowych, a tym samym konkurowanie jakością w eksporcie tych produktów pozwoliło osiągnąć w latach 2009-2010 dodatnie wagowe saldo obrotów handlowych tymi wyrobami.

Niekorzystne zmiany strategii konkurowania w badanym okresie odnotowano natomiast w przypadku następujących działów HS:

- zwierzęta żywe – zmiana ze skutecznej strategii konkurowania niższą ceną (II) na nieskuteczną strategię konkurowania niższą ceną (IV),
- owoce i orzechy, napoje bezalkoholowe i alkoholowe – zmiana z potencjalnie skutecznej strategii konkurowania jakością (III) na nieskuteczną strategię konkurowania niższą ceną (IV),
- przetwory z owoców i warzyw – zmiana ze skutecznej strategii konkurowania jakością (I) na skuteczną strategię konkurowania niższą ceną (II).

Należy szczególnie podkreślić, że po wejściu Polski do UE występowanie dodatniego salda wagowego w handlu przetworami z owoców i warzyw w analizowanym okresie przestało być efektem konkurowania jakością w eksporcie tych wyrobów, a stało się wynikiem konkurowania ceną. Ponadto konkurowanie ceną w eksporcie żywych zwierząt stało się nieskuteczne do osiągnięcia dodatniego wagowego salda obrotów handlowych.

5.4. Wskaźniki jakościowo-cenowe w handlu rolno-spożywczym Polski z poszczególnymi grupami państw

Z analizy wskaźników jakościowo-cenowych w handlu rolno-spożywczym z poszczególnymi grupami państw wynika, że w 2010 roku w żadnym z działów strategii konkurowania w wymianie handlowej z poszczególnymi grupami państw (UE-15, UE-12, spoza UE-27) nie były identyczne, jak te w handlu rolno-spożywczym ogółem (tabela 3). Wskazuje to na wyraźne różnice w strategiach konkurowania na poszczególnych rynkach.

Ponieważ państwa UE-15 są najważniejszym rynkiem zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych oraz największym dostawcą tych produktów do Polski (ich udział w eksporcie i imporcie rolno-spożywczym Polski w 2010 roku wyniósł 59%), strategii konkurowania w handlu rolno-spożywczym ogółem były zbliżone do strategii w handlu z państwami UE-15. Zbieżność strategii konkurowania wystąpiła aż w dziewięciu analizowanych działach HS.

Tabela 3. Strategie konkurowania w handlu rolno-spożywczym Polski z poszczególnymi grupami państw w 2010 roku (według działów HS)

Opis działu HS	Ogółem	UE-15	UE-12	Spoza UE-27
Produkty rolnictwa				
Zwierzęta żywe	IV	IV	II	II
Ryby i owoce morza	III	I	III	III
Warzywa	II	III	II	II
Owoce i orzechy	IV	III	II	II
Kawa, herbata, przyprawy	III	III	I	III
Zboża	II	II	III	II
Nasiona i owoce oleiste	II	II	III	III
Produkty przemysłu spożywczego				
Mięso i podroby	I	III	II	II
Produkty mleczarskie	II	II	I	II
Produkty młynarskie, sól, skrobie	III	IV	III	II
Tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne	IV	IV	I	III
Przetwory z mięsa i ryb	I	I	II	I
Cukry i wyroby cukiernicze	I	III	I	I
Kakao i przetwory	III	III	I	I
Przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze	I	III	I	I
Przetwory z owoców i warzyw	II	I	I	IV
Różne przetwory spożywcze	II	II	I	II
Napoje bezalkoholowe i alkoholowe	IV	II	IV	II
Odpady i pasze dla zwierząt	III	II	III	III
Tytoń i wyroby tytoniowe	I	I	I	III

Uwaga: Jak w tabeli 2.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Z porównania strategii konkurowania w handlu z poszczególnymi grupami państw w 2010 roku wynika ponadto, że duża zbieżność sposobów konkurowania występowała w polskim eksporcie do krajów UE-12 i do krajów spoza UE-27 (w 2010 roku identyczne strategie cechowały aż dziesięć działów HS). Natomiast w eksporcie do państw UE-15 i UE-12 takie same sposoby konkurowania odnotowano jedynie w przypadku dwóch działów HS.

Tabela 4. Wskaźniki jakościowo-cenowe w handlu rolno-spożywczym Polski z państwami UE-15 w latach 2000-2010 (według działów HS)

Opis działu HS	2000-2003	2004-2008	2009	2010
Produkty rolnictwa				
Zwierzęta żywe	II	II	IV	IV
Ryby i owoce morza	III	I	I	I
Warzywa	I	I	I	III
Owoce i orzechy	III	III	III	III
Kawa, herbata, przyprawy	III	III	III	III
Zboża	IV	IV	II	II
Nasiona i owoce oleiste	II	II	II	II
Produkty przemysłu spożywczego				
Mięso i podroby	I	I	III	III
Produkty mleczarskie	II	II	II	II
Produkty młynarskie, sód, skrobie	III	III	IV	IV
Tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne	III	IV	IV	IV
Przetwory z mięsa i ryb	I	I	I	I
Cukry i wyroby cukiernicze	II	II	III	III
Kakao i przetwory	III	III	III	III
Przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze	III	III	III	III
Przetwory z owoców i warzyw	I	I	I	I
Różne przetwory spożywcze	IV	IV	II	II
Napoje bezalkoholowe i alkoholowe	IV	II	II	II
Odpady i pasze dla zwierząt	III	III	II	II
Tytoń i wyroby tytoniowe	III	I	I	I

Uwaga: Jak w tabeli 2.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Z analizy wskaźników jakościowo-cenowych w handlu Polski z poszczególnymi grupami państw wynika, że w pierwszych latach członkostwa w UE – w porównaniu z okresem przedakcesyjnym – nastąpiła korzystna zmiana strategii konkurowania w następujących grupach towarów (tabele 4-6):

a) UE-15:

- ryby i owoce morza,
- zboża,
- cukry i wyroby cukiernicze,
- inne przetwory spożywcze,
- napoje bezalkoholowe i alkoholowe,
- odpady i pasze dla zwierząt,
- tytoń i wyroby tytoniowe;

b) UE-12:

- zwierzęta żywe,
- zboża,
- pozostałe materiały roślinne,
- tłuszcze i oleje zwierzęce i roślinne;

Tabela 5. Wskaźniki jakościowo-cenowe w handlu rolno-spożywczym Polski z państwami UE-12 w latach 2000-2010 (według działów HS)

Opis działu HS	2000-2003	2004-2008	2009	2010
Produkty rolnictwa				
Zwierzęta żywe	III	II	III	II
Ryby i owoce morza	II	I	I	III
Warzywa	II	I	II	II
Owoce i orzechy	I	II	II	II
Kawa, herbata, przyprawy	I	I	II	I
Zboża	IV	III	III	III
Nasiona i owoce oleiste	III	III	III	III
Produkty przemysłu spożywczego				
Mięso i podroby	II	II	II	II
Produkty mleczarskie	I	I	I	I
Produkty młynarskie, sól, skrobię	III	III	III	III
Tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne	III	I	II	I
Przetwory z mięsa i ryb	II	II	II	II
Cukry i wyroby cukiernicze	I	I	I	I
Kakao i przetwory	I	I	I	I
Przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze	I	I	II	I
Przetwory z owoców i warzyw	I	I	I	I
Różne przetwory spożywcze	I	I	I	I
Napoje bezalkoholowe i alkoholowe	IV	IV	IV	IV
Odpady i pasze dla zwierząt	III	III	III	III
Tytoń i wyroby tytoniowe	I	I	I	I

Uwaga: Jak w tabeli 2.

Źródło: Jak w tabeli 2.

c) Spoza UE-27:

- owoce i orzechy,
- zboża,
- nasiona i owoce oleiste,
- tłuszcze i oleje zwierzęce i roślinne,
- cukry i wyroby cukiernicze,
- kakao i przetwory z kakao.

Tabela 6. Wskaźniki jakościowo-cenowe w handlu rolno-spożywczym Polski z krajami spoza UE-27 w latach 2000-2010 (według działów HS)

Opis działu HS	2000-2003	2004-2008	2009	2010
Produkty rolnictwa				
Zwierzęta żywe	II	II	II	II
Ryby i owoce morza	III	III	III	III
Warzywa	II	II	II	II
Owoce i orzechy	IV	IV	II	II
Kawa, herbata, przyprawy	III	III	IV	III
Zboża	IV	II	II	II
Nasiona i owoce oleiste	II	III	III	III
Produkty przemysłu spożywczego				
Mięso i podroby	II	II	II	II
Produkty mleczarskie	I	II	II	II
Produkty młynarskie, sól, skrobie	I	I	II	II
Tłuszcze i oleje zwierzęce lub roślinne	IV	III	IV	III
Przetwory z mięsa i ryb	I	I	I	I
Cukry i wyroby cukiernicze	II	I	I	I
Kakao i przetwory	III	III	III	I
Przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze	I	I	I	I
Przetwory z owoców i warzyw	III	II	IV	IV
Różne przetwory spożywcze	II	II	II	II
Napoje bezalkoholowe i alkoholowe	I	I	I	II
Odpady i pasze dla zwierząt	III	III	III	III
Tytoń i wyroby tytoniowe	III	III	III	III

Uwaga: Jak w tabeli 2.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Niekorzystne zmiany strategii konkurowania w analizowanym okresie zanotowano natomiast w handlu wyrobami następujących sekcji (tabele 4-6):

a) UE-15:

- zwierzęta żywe,
- mięso i podroby,
- produkty przemysłu młynarskiego i skrobiowego,
- tłuszcze i oleje zwierzęce i roślinne;

b) UE-12:

- zwierzęta żywe,
- owoce i orzechy;

c) Spoza UE-27:

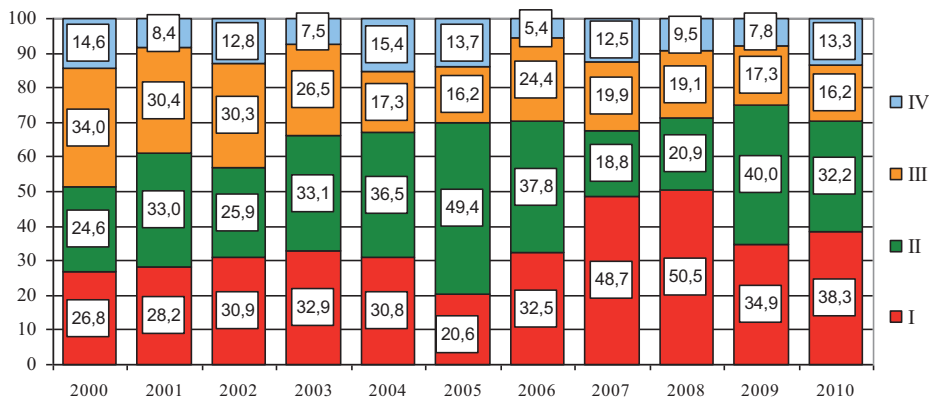
- nasiona i owoce oleiste,

- produkty mleczarskie,
- produkty przemysłu młynarskiego i skrobiowego,
- przetwory z warzyw i owoców,
- napoje bezalkoholowe i alkoholowe.

5.5. Struktura polskiego eksportu rolno-spożywczego według strategii konkurowania

Metodę jakościowo-cenową można wykorzystać także do podziału eksportu na cztery grupy towarów, które cechuje jedna z czterech wyróżnionych tą metodą strategii konkurowania. Na rysunku 1 przedstawiono strukturę polskiego eksportu rolno-spożywczego ogółem w latach 2000-2010. Z analizy tej struktury wynika, że po przystąpieniu Polski do UE zmiany tej struktury były większe niż w okresie przedakcesyjnym, przy czym zachodziły one głównie w tych częściach eksportu, które cechowały się skuteczną strategią konkurowania jakością lub skuteczną strategią konkurowania ceną.

Rysunek 1. Struktura polskiego eksportu rolno-spożywczego ogółem według stosowanych strategii konkurowania w latach 2000-2010 (w procentach)

Uwaga: Jak w tabeli 2.

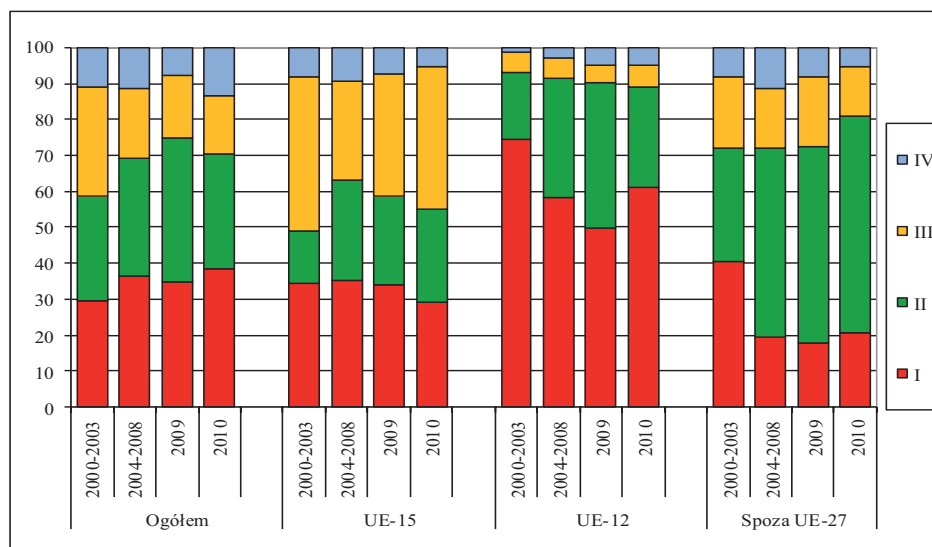
Źródło: Jak w tabeli 2.

W pierwszych latach po akcesji (2004-2008) – w porównaniu z okresem przedakcesyjnym (2000-2003) – zwiększył się udział polskiego eksportu rolno-spożywczego ogółem, będącego efektem stosowania skutecznej strategii konkurowania jakością oraz ceną na niekorzyść potencjalnie skutecznej strategii konkurowania jakością. W okresie kryzysu gospodarczego (2009) znaczenie skutecznej strategii konkurowania niższą ceną wyraźnie wzrosło, a w 2010 roku

zmniejszyło się do poziomu z okresu lat 2004-2008. W wyniku tych zmian, w 2010 roku blisko 40% eksportu rolno-spożywczego można przypisać zastosowaniu skutecznej strategii konkurowania jakością (o 8 p.p. więcej niż w okresie przedakcesyjnym), a nieco ponad 32% – skutecznej strategii konkurowania niższą ceną (o 3 p.p. więcej niż przed akcesją).

Wyraźne różnice występowały natomiast w geograficznej strukturze polskiego eksportu według sposobów konkurowania (rysunek 2). W porównaniu ze strukturą eksportu rolno-spożywczego ogółem, skuteczna strategia konkurowania jakością miała zdecydowanie większe znaczenie w relacjach z państwami UE-12, skuteczna strategia konkurowania niższą ceną – z krajami spoza UE-27, a potencjalnie skuteczna strategia konkurowania jakością – w eksporcie do państw UE-15.

Rysunek 2. Struktura polskiego eksportu rolno-spożywczego z poszczególnymi grupami krajów według stosowanych strategii konkurowania w latach 2000-2010 (w procentach)

Uwaga: Jak w tabeli 2.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Po akcesji Polski do UE największe zmiany odnotowano w strukturze eksportu rolno-spożywczego do państw UE-12 oraz krajów spoza UE-27. Mimo spadku znaczenia strategii konkurowania jakością nadal ponad 60% eksportu rolno-spożywczego do państw UE-12 w 2010 roku było efektem stosowania tego sposobu konkurowania. W eksporcie poza UE było to zaledwie 21% (o 20 p.p. mniej niż przeciętnie w latach 2000-2003). Zmniejszenie udziału skutecz-

nego sposobu konkurowania jakością odbyło się na korzyść eksportu, którego podstawą była skuteczna strategia konkurowania ceną. W rezultacie, w 2010 roku z zastosowania tej strategii wynikało ponad 60% eksportu rolno-spożywczego do krajów spoza UE-27. W porównaniu z okresem przedakcesyjnym, udział ten zwiększył się aż dwukrotnie.

Ponadto względnie stabilna struktura polskiego eksportu rolno-spożywczego do państw UE-12 oraz krajów spoza UE-27 (uwzględniając dane roczne, nieuśrednione) pozwala przypuszczać, że stosowane strategie sprzedaży na tych rynkach mają charakter trwałe. Odwrotna sytuacja cechowała wymianę z państwami UE-15. Względnie niestabilna struktura eksportu na ten rynek może świadczyć o niestabilności stosowanych strategii konkurowania.

5.6. Uwagi końcowe

Ocena konkurencyjności polskiego handlu rolno-spożywczego, dokonana w oparciu o metodę jakościowo-cenową, bazującą na koncepcji Karla Aigingera ukazała, że w pierwszych latach po akcesji (2004-2008) – w porównaniu z okresem przedakcesyjnym (2000-2003) – zwiększył się udział polskiego eksportu rolno-spożywczego będącego efektem stosowania skutecznej strategii konkurowania jakością oraz ceną, a zmniejszył potencjalnie skutecznej strategii konkurowania jakością.

W okresie kryzysu gospodarczego (2009) znaczenie skutecznej strategii konkurowania niższą ceną wyraźnie wzrosło, ale w 2010 roku zmniejszyło się i powróciło do poziomu z lat 2004-2008. W wyniku tych zmian w 2010 roku blisko 40% polskiego eksportu rolno-spożywczego można było przypisać zastosowaniu skutecznej strategii konkurowania jakością (o 8 p.p. więcej niż w okresie przedakcesyjnym), a nieco ponad 30% – skutecznej strategii konkurowania niższą ceną (o 3 p.p. więcej niż przed akcesją).

Skuteczne strategie konkurowania jakością były typowe dla handlu produktami przemysłu spożywczego, znacznie rzadziej stosowano je w handlu produktami rolnictwa. W sektorze rolnictwa rozwój handlu był natomiast efektem stosowania skutecznych strategii konkurowania ceną oraz potencjalnie skutecznych strategii konkurowania jakością.

W pierwszych latach członkostwa w UE osiągnięcie nadwyżki obrotów handlowych artykułami rolno-spożywczymi było efektem konkurowania jakością w eksporcie takich grup produktów, jak: mięso i podroby jadalne, przetwory z mięsa, ryb i owoców morza oraz przetwory zbożowe i pieczywo cukiernicze (skuteczna strategia konkurowania jakością).

Polska miała także przewagi konkurencyjne (dodatnie wagowe saldo wymiany) w handlu różnymi przetworami spożywczymi, produktami mleczarskimi i warzywami. Osiągnięcie nadwyżki w obrotach handlowych tymi produktami było jednak możliwe dzięki konkurowaniu ceną eksportowanych wyrobów (skuteczna strategia konkurowania niższą ceną). W kilku grupach produktów, mimo osiągania wyższych cen w eksporcie niż w imporcie, nie udało się Polsce uzyskać przewag konkurencyjnych, wyrażonych dodatnim wagowym saldem wymiany (potencjalnie skuteczna strategia konkurowania jakością). Były to: ryby i owoce morza, kawa, herbata i przyprawy, kakao i przetwory z kakao, odpady i pasze dla zwierząt oraz produkty przemysłu młynarskiego.

Najbardziej niekorzystna sytuacja cechowała natomiast handel napojami bezalkoholowymi i alkoholowymi oraz tłuszczami i olejami zwierzęcymi lub roślinnymi. Polska importowała większe ilości tych produktów niż eksportowała, a dodatkowo ceny w ich eksporcie były niższe niż ceny w imporcie. Oznaczało to nieskuteczną strategię konkurowania niższą ceną.

Literatura

1. Aiginger K., (1997), *The Use of unit values to discriminate between price and quality competition*, „Cambridge Journal of Economics” vol. 21, nr 5, Oxford University Press, ss. 571-592.
2. Aiginger K., (1998), *Unit Values to Signal the Quality Position of CEECs*, [w:] *The Competitiveness of Transition Economies* (coordinator Y. Wolfmayr), OECD proceedings, WIFO, WIIW, OECD, s. 93-121.
3. Ambroziak Ł., Błaszczuk-Zawiła M., (2011), *Analiza zmian w handlu artykułami rolnospożywczymi Polski*, materiał niepublikowany, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
4. Burzyński W., (2008), *Analiza konkurencyjności polskiego eksportu do Unii Europejskiej przeprowadzona metodą jakościowo-cenową*, [w:] Kotyński J. (red.), *Korzyści i koszty członkostwa Polski w Unii Europejskiej*. Tom I, IKCHZ, Warszawa 2000.
5. Daszkiewicz N. (red.), (2008), *Konkurencyjność. Poziom makro, mezo i mikro*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
6. Olczyk M., (2008), *Konkurencyjność. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Fachowe CEDEWU.PL, Warszawa.
7. Szczepaniak I. (red.), (2011), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (1)*, seria Program Wieloletni 2011-2014, Raport nr 25, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Dr Cornelia Alboiu
Prof. dr Filon Toderoiu
Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Akademia Rumuńska,
Bukareszt, Rumunia

6. Dynamika systemów rolno-spożywczych oraz ich wpływ na rumuńskich producentów warzyw

6.1. Wprowadzenie

Zasadniczo gospodarka rolno-spożywcza o dobrych wynikach pociąga za sobą konieczność istnienia pewnych funkcjonalnych łańcuchów rolno-spożywczych, w których każde ogniwo (segment) z całkowitego przyrostu wydajności (mierzonego za pomocą wartości różnicy między producentem surowców rolnych a ostatecznym konsumentem) powinno zachować to, na co zasługuje na podstawie starań mających na celu wygenerowanie wartości dodanej [Toderoiu 2012].

Aby odsłonić zakres, w jakim organizacja gospodarki rolno-spożywczej charakteryzuje się potencjałem do generowania wewnętrznej lub zewnętrznej konkurencyjności, za przydatne uważamy zaprezentowanie zwięzłej diagnozy porównawczej między Rumunią a średnią dla UE-27 z punktu widzenia struktury o wielu kryteriach łańcucha rolno-spożywczego w dwóch latach referencyjnych (2005 i 2008), w przypadku których dostępne są najbardziej aktualne istotne dane statystyczne (rysunek 1).

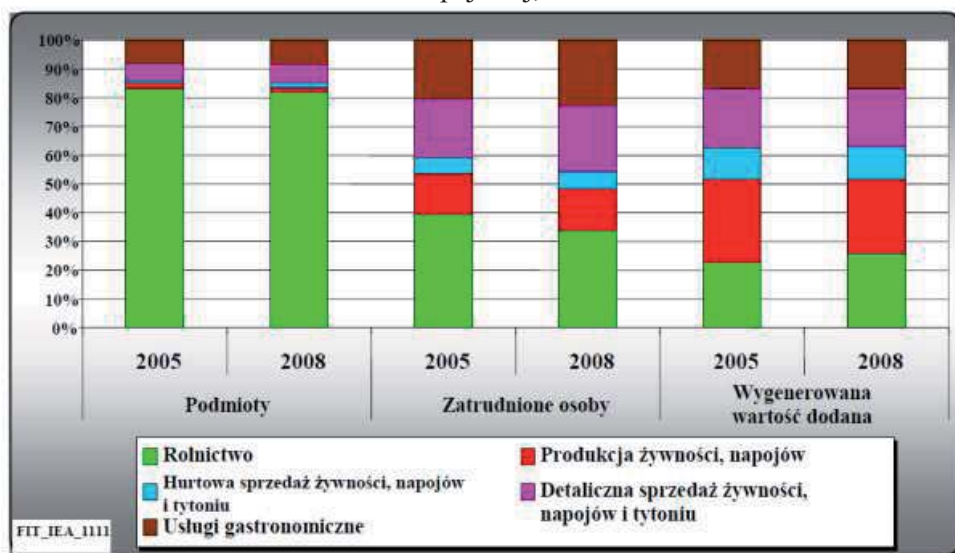
Z perspektywy kryterium „liczba przedsiębiorstw” (podmiotów gospodarczych) na poziomie UE-27 w porównaniu z rokiem 2005 od roku 2008 w łańcuchu rolno-spożywczym zauważalne są zmiany strukturalne w rozumieniu spadku absolutnego (14,4 mln do 13,7 mln) oraz spadku relatywnego (z 83,2% do 81,8%) podmiotów gospodarczych w rolnictwie, podczas gdy udział pozostałych trzech ogniw w łańcuchu (handel hurtowy, handel detaliczny i spożycie żywności w społeczeństwie) wzrósł kumulatywnie o 1,6%. Pierwszy segment po zbiorach (przetwórstwo rolno-spożywcze) również stracił 0,2%, dlatego można powiedzieć, że praktycznie relatywny spadek kumulatywnego udziału (o 1,6%) podmiotów gospodarczych w rolnictwie i przetwórstwie przeniósł się na pozostałe trzy segmenty.

Z punktu widzenia kryterium „liczba pracowników” w ciągu trzech lat (2006-2008) udział segmentu „rolnictwo” zmniejszył się o 5,7%, który to udział

procentowy rozdzielony jest między cztery inne segmenty łańcucha rolno-spożywczego.

Zmniejszenie się liczby podmiotów gospodarczych z pierwszego segmentu łańcucha (rolnictwa) w warunkach prawdopodobnego względnego uwolnienia siły roboczej w oparciu o wzrost produktywności wynikający z korzystnego wpływu w ramach unijnego systemu rolno-spożywczego, tj. podstawowa produkcja surowców rolnych generuje przyrost wartości dodanej, co prowadzi do zwiększenia udziału tego segmentu (o 2,8% w 2008 r. w porównaniu do 2005 r.) w ramach trzeciego kryterium analizy („wygenerowanej wartości dodanej”).

Rysunek 1. Struktura o wielu kryteriach łańcucha rolno-spożywczego w Unii Europejskiej, 2005-2008

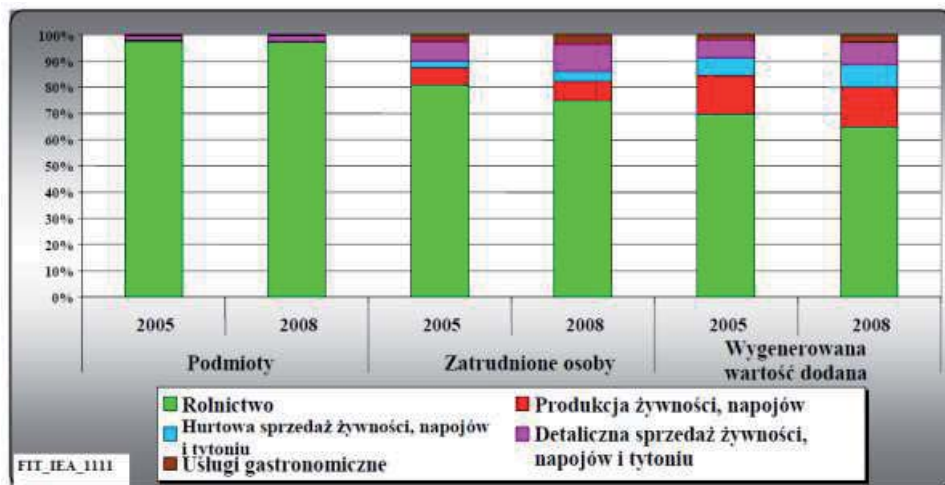
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z „Food – from farm to fork statistics”, Eurostat Pocketbooks, wersja 2011.

Rumunia przeszła transformację i okres przedakcesyjny z bardzo niskim „dofinansowaniem agrarno-strukturalnym”, zbyt dużym rozdrobnieniem gruntów i nadal niejasnymi tytułami własności gruntów lub statusem własności gruntów stanowiącym ograniczenie dla całkowitej manifestacji czynników postępu techniczno-organizacyjnego i menedżerskiego; nieograniczona manifestacja tych czynników umożliwiłaby naszemu krajowi również doświadczenie sytuacji charakterystycznych dla krajów o nowoczesnych gospodarkach i sektorach rolnych, w których przy zmniejszającej się liczbie gospodarstw i malejącym nakładzie pracy w coraz większym stopniu są w stanie zapewnić ludności niezbędne

produkty rolno-spożywcze w coraz bardziej restrykcyjnych warunkach konkurencyjności.

Niestety struktura łańcucha rolno-spożywczego w Rumunii wygląda zupełnie inaczej niż ogólny obraz UE-27 (rysunek 2).

Rysunek 2. Struktura o wielu kryteriach łańcucha rolno-spożywczego w Rumunii w latach 2005-2008

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z „Food - from farm to fork statistics”, Eurostat Pocketbooks, wersja 2011.

Krótko mówiąc, w ciągu dwóch lat referencyjnych (2005 i 2008) w wyniku konkurencyjności jeszcze nie doszło do zmian strukturalnych w konfiguracji niektórych łańcuchów rolno-spożywczych o dobrych wynikach, jesteśmy raczej świadkami trwałości pewnych tendencji, które zmniejszają wpływ efektów mnożnikowych wartości dodanej wygenerowanej przez sektor w całej gospodarce narodowej. W przeciwnym razie nie dałoby się znaleźć pełnego wyjaśnienia zmniejszenia udziału rolnictwa w całkowitej liczbie podmiotów gospodarczych łańcucha rolno-spożywczego z poziomu 97,5% do 97,2% w okresie trzech lat, co stanowi nieznaczny spadek. Poza tym problem polega na tym, że zmniejszenie udziału (o 0,3%) segmentu rolnictwa w całkowitej liczbie podmiotów w ramach łańcucha rolno-spożywczego został zniwelowany przez jednoczesne zmniejszenie o 6,2% udziału tego segmentu w całkowitych nakładach pracy, które w konsekwencji doprowadziło nie do wzrostu wygenerowanej wartości dodanej, lecz do jej spadku (5,0%).

Pozostałe cztery segmenty łańcucha rolno-spożywczego, którego skumulowany udział w odniesieniu do podmiotów gospodarczych wynosił 2,5% (2005) i 2,8% (2008 r.), czyli liczba funkcjonujących pozarolniczych podmio-

tów gospodarczych była bardzo niska, 19,1% pracowników z całego łańcucha w roku 2005 i 25,3% w roku 2008, co stanowiło odpowiednio 30,3% (2005) i 35,3%, (2008) wartości dodanej z rumuńskiego łańcucha rolno-spożywczego.

Dlatego zwięzła diagnoza zmian strukturalnych powstałych w ramach łańcuchów rolno-spożywczych potwierdza pewne wnioski cząstkowe sformułowane w innych wcześniejszych segmentach naszego naukowego podejścia.

W tym kontekście sektor rolnictwa – w szczególności w sektorze warzyw – znajdzie się w stosunkowo słabej pozycji negocjacyjnej ze względu na niski poziom koncentracji, z którego rolnicy wchodzi na rynek. Jest to słabość, którą można przezwyciężyć, wyłącznie uciekając się do działań zbiorowych. Dalsze wzmacnianie działań w zakresie koordynacji i współpracy pomiędzy różnymi podmiotami w ramach łańcucha dostaw może pochodzić z działań zbiorowych (organizacje i umowy), dzięki którym można przeciwdziałać oportunistycznym zachowaniom i obniżyć ich poziom, zachęcając jednocześnie do zachowań zbiorowych [Dell’Aquila i in. 2011]. Wspólne działania mogą stanowić prawidłowy i przydatny sposób przeciwdziałania poprzez podjęcie strategicznej roli w przywracaniu równowagi w ramach relacji na rynku, zapewniając silną pozycję przy kształtowaniu umów i redystrybucji wartości dodanej i przyczyniając się do modeli powstawania zachowania bazującego na współpracy.

Produkcja warzyw w Rumunii jest rozdrobniona i pochodzi głównie z indywidualnych gospodarstw domowych (90%), a tylko 10% z gospodarstw będących podmiotami prawnymi. Rumuński łańcuch warzyw charakteryzuje się niepewnością co do tego, jakie warzywa wyprodukować i gdzie je sprzedać, a to ma negatywny wpływ na przychody rolników i decyzje inwestycyjne. Obecnie 42% sprzedaży w sklepach spożywczych w Rumunii odbywa się za pośrednictwem nowoczesnych łańcuchów detalicznych, z czego 25% to hipermarkety, 9% to supermarkety, a 8% to sklepy dyskontowe. Jednocześnie w ostatnich latach odnotowano wzrost apetytu konsumentów na robienie zakupów u współczesnych sprzedawców detalicznych, tj. 70% konsumentów mieszkających na obszarach miejskich. W tym kontekście trzeba wiedzieć, czy działania zbiorowe są ważne dla rolników, aby dzięki tej wiedzy sprostać nowym wyzwaniom współczesnych sprzedawców detalicznych oraz by spełnić ich wymagania w zakresie ilości, jakości i częstotliwości dostaw. W niniejszej pracy wykorzystano analizę jakościową i ilościową w celu przeprowadzenia oceny prawdopodobieństwa udziału rolników w ustaleniach instytucjonalnych, takich jak działania zbiorowe. W tym względzie niniejsze opracowanie ma na celu ukazanie głównych cech udziału w działaniach zbiorowych, aby lepiej radzić sobie z wysokim poziomem wymagań nałożonych przez łańcuchy detaliczne na małych producentów, co najczęściej postrzegano jako barierę dla komercjalizacji. Jednocześnie udział

w działaniach zbiorowych, takich jak grupy producenckie i grupy organizacji, może odgrywać znaczącą rolę w poprawianiu ustaleń instytucjonalnych z łańcuchami detalicznymi.

6.2. Przegląd literatury

Oprócz tradycyjnego problemu niskich cen i zysków, z jakimi borykają się rolnicy w systemach rolno-spożywczych, zachodzą też głębokie zmiany wymagające dostosowania instytucjonalnego [Hobbs 2004]. Jedną z podstawowych idei Nowej Ekonomii Instytucjonalnej (NIE) jest to, że instytucje mają znaczenie, i dlatego są ważne przy obniżaniu kosztów transakcji [North 1995, Williamson 2000]. Działania zbiorowe mogą występować w różnych formach, takich jak sieci nieformalne, spółdzielnie, grupy producentów, organizacje i strategiczne sojusze. W niniejszym badaniu szczególną uwagę przywiązuje się do układów zbiorowych, zwłaszcza do grup producentów, które mogą ułatwić udział drobnych rolników w łańcuchach detalicznych. Jeśli chodzi o działania zbiorowe [Bardhan 1989], trzeba podkreślić wysoką skłonność do oportunistyki i problemy związane z niewłaściwą działalnością rynkową w działaniach zbiorowych, które mogą ograniczać rozwój instytucji przynoszący wspólne korzyści. Autor wymienia problemy dotyczące nierównoważonego podziału władzy między podmiotami, które Nowa Ekonomia Instytucjonalna w rozwoju instytucji wydaje się ignorować. Oczekuje się, że działania zbiorowe w postaci rozwiązań instytucjonalnych i organizacyjnych pomogą obniżyć koszty transakcji. Zbiorowe formy organizacji mogą przyczynić się do zwiększenia siły przetargowej rolników do negocjowania z klientami poprzez łączenie produktów. Analogicznie, łącząc zasoby warzyw, producenci mogą zyskać dostęp do kluczowych zasobów, których nie są w stanie nabyć samodzielnie.

W ostatnich latach pojawiające się przyczyny niestabilności (zmiennosc cen na rynku, nadprodukcja, podnoszenie kosztów produkcji, stagnacji konsumpcji, rosnący import owoców i warzyw w wyniku porozumień dwustronnych/wielostronnych) przyczyniają się do powstawania słabości strukturalnych (rozdrobnienia sektora i jego słabej siły przetargowej w porównaniu do koncentracji handlu detalicznego i konkurencji ze strony przemysłu rolno-spożywczego), pogarszając napięte relacje w ramach łańcucha dostaw owoców i warzyw [Dell'Aquila i in. 2011]. Poza tym wymagania łańcuchów detalicznych stale rosną. Wszystkie te wymagania mogą oznaczać dalsze inwestycje, które dla małych gospodarstw są trudne do zrealizowania, jeśli działają one osobno. W wielu przypadkach rolnicy po prostu nie mają wiedzy lub pieniędzy na inwestycje w sprzęt i wsparcie logistyczne, aby spełnić te wymagania. Aktu-

alny rozwój łańcuchów dostaw oznacza znaczne odchylenie w kierunku dużych gospodarstw. To z kolei sprawia, że działania zbiorowe wśród rolników indywidualnych stanowią kolejny krok w kierunku poprawy ich sytuacji. Problem nie polega wyłącznie na koncentracji podaży i zapewnieniu producentom warunków niezbędnych do rozpoczęcia interakcji w ramach nowoczesnych łańcuchów dostaw, ale także na podejmowaniu ustaleń umownych, aby skutecznie koordynować działania osób pakujących, hurtowni i dużych sklepów handlowych w celu optymalizacji działań, tak by produkcja zaspokajała zapotrzebowanie, w szczególności w odniesieniu do parametrów jakościowych produktu [Fischer i in. 2007, Camanzi i in. 2009].

Trzeba również zwrócić uwagę na rolę towarowych związków branżowych w organizowaniu łańcucha dostaw, jednak w Rumunii, w kraju, w którym produkcja jest bardzo rozdrobniona, podaż zatomizowana, a ze względu na zmiany pogody wahania cen są bardzo wysokie, Romconserv, jedyny towarowy związek międzybranżowy w tym sektorze, ma trudności z udzieleniem rolnikom i innym podmiotom działającym w tym sektorze potrzebnego wsparcia. Związki branżowe nie będą w stanie rozwiązać wszystkich problemów łańcucha rolno-spożywczego. W rzeczy samej znaczenie rolników w podejmowaniu decyzji w kontekście rosnącej zmienności cen rolnych będzie ograniczone, a organizacje branżowe mogą stać się miejscem do wyrażania opinii co do rozbieżności.

Sektor wykazuje tempo organizacji, które przeciętnie jest na stosunkowo niskim poziomie i bardzo daleko od celu, ustanowionego w ramach wspólnej organizacji rynku, na poziomie 60% (w roku 2006 było to 34% w UE-25 i 35% w podmiotach z UE-15 zrzeszonych w ugrupowaniu Agrosynergie [2008]). Po rozszerzeniu UE w 2007 r. o Bułgarię i Rumunię nastąpił ogólny spadek stopnia organizacji sektora poniżej 1% w obu tych krajach [Jacquin 2010]. Stopień organizacji wśród państw członkowskich jest bardzo różnorodny: w samej Holandii, Belgii i Irlandii wzrósł do ponad 80%. W szczególności w przypadku Holandii ze względu na obecność transnarodowych producentów stopień organizacji sektora wynosi 100%. Jednocześnie stopień organizacji pokazuje ogromną różnicę między nowymi a starymi państwami członkowskimi nie tylko w wartościach procentowych, ale również pod względem zmienności: w przypadku tych pierwszych (UE-10) waha się od 6% w 2004 r. do 9% w 2007 r., a w przypadku tych ostatnich (UE-15) waha się od 32% w roku 2004 do 39% w 2007 r. [Jacquin 2010]. Na przykład niska siła przetargowa rumuńskich producentów i wysokie koszty transakcyjne również mają wpływ na konieczność ustanawiania grup producentów. Niemniej jednak w chwili obecnej w Rumunii jest tylko 35 grup producentów i jedna organizacja, w której zrzeszonych jest łącznie 711 rolników indywidualnych oraz 10 gospodarstw będących podmiotami prawnymi.

mi. Początkowo w 2008 roku wstępnie uznano 45 grup producentów, jednak w 2011 r. wycofano ich licencje i obecnie pozostało już tylko 35 grup. Wielu rolników nie jest w stanie stworzyć grupy producentów lub uczestniczyć w innych rodzajach działań zbiorowych ze względu na brak zaufania, złe wspomnienia z czasów spółdzielni komunistycznych, czy też brak chęci współpracy. Jednocześnie Narodowy Program Rozwoju Obszarów Wiejskich charakteryzuje się bardzo niskim poziomem absorpcji funduszy na działania ukierunkowane na tworzenie grup producenckich (Działanie 142: Zakładanie grup producenckich), a liczba chętnych jest niewielka. Jednak krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, uruchomiona po podpisaniu umowy w roku 2010 (po trzyletnim opóźnieniu) ma być platformą do zachęcania rolników do udziału w różnego rodzaju działaniach zbiorowych.

6.3. Dane i metodologia

Niniejsza praca opiera się na informacjach podanych przez 240 rolników mieszkających w południowo-wschodnim regionie Rumunii podczas badania przeprowadzonego w tym regionie w roku 2011. W sumie rolnikom przedstawiono 240 uporządkowanych kwestionariuszy. Przeprowadzono również wywiady z 4 supermarketami, w tym z 2 dyskontami (sprzedawcami detalicznymi, stosującymi obniżone ceny) oraz rolnikami należącymi do 4 grup producentów. Spośród badanych rolników 34% z nich uprawiało warzywa na mniej niż 1 ha, 51% rolników uprawiało przeznaczone do komercjalizacji warzywa na obszarze 1-5 ha, a 5% rolników uprawiało warzywa na obszarze od 10 do 50 ha. Ze względu na ograniczenia formalne, informacje o kwestionariuszach i więcej szczegółowych danych na temat metody badawczej można uzyskać od autorów, na życzenie. Metoda doboru próby była losowa i przeprowadzono ją na tradycyjnym obszarze uprawy warzyw, na którym rolnicy przejawiają zachowania towarowe. Jeśli chodzi o rozmowy z przedstawicielami sieci supermarketów, to tutaj dobór próby był losowy i opierał się na chęci udzielenia odpowiedzi na pytania z mojego kwestionariusza. Z listy 22 grup producentów z obszaru objętego badaniem wybrano 4 grupy producentów. Analiza miała charakter zarówno jakościowy, jak i ilościowy i uwzględniono w niej odpowiedzi zainteresowanych stron na pytania dotyczące rodzaju cech sprzyjających dołączaniu się do działań zbiorowych. Aby dostrzec determinanty łączenia się rolników w ramach działań zbiorowych, wykorzystano binarne modele probitowe i logitowe. W celu zmierzenia determinantów działań zbiorowych w badaniu zastosowano kilka zmiennych zastępczych, takich jak: składki członkowskie, liczba usług świadczonych przez organizację grup producentów, heterogeniczność członków (zau-

fanie w organizacji), znaczenie organizacji w sprzedaży (liczba potencjalnych nabywców), wydajność organizacji. Biorąc pod uwagę modele najlepiej przystosowane do tego rodzaju badań, w analizie zależności, w przypadku gdy zmienna zależna jest dyskretna, wybierane są najczęściej używane modele lub modele prawdopodobieństwa. Według Julia [2011] modele probitowe i logitowe różnią się pod względem określania rozkładu błędów w równaniu regresji. W tego typu modelach dopuszczamy istnienie utajonej (niezauważalnej) zmiennej, w przypadku której możemy dostrzec jedynie dychotomiczne osiągnięcie.

6.4. Wyniki i ich omówienie

Wyniki analizy jakościowej przeprowadzonej po wywiadach z grupami producentów pokazują, że liczba rolników biorących udział w działaniach zbiorowych nie jest zbyt wysoka. Grupy producentów składają się głównie z drobnych rolników, a czasami również z przedsiębiorstw zajmujących się uprawą warzyw. Wyniki pokazują, że jedynie 20% ich łącznej produkcji sprzedawane jest bezpośrednio do nowoczesnych łańcuchów detalicznych, a reszta sprzedawana jest do tradycyjnych hurtowników i rynkach hurtowych na poziomie 40%, na lokalnym rynku 20%, a kolejne 20% produkcji sprzedawane jest w gospodarstwach rolnych. Niemniej jednak musimy pamiętać o tym, że dane te są reprezentatywne na poziomie badanych grup producentów, podczas gdy na poziomie całego kraju tylko 5% produkcji warzyw sprzedawane jest za pośrednictwem grupy producentów.

Według wywiadów ze sprzedawcami detalicznymi skup owoców i warzyw często nadal zorganizowany jest na poziomie sklepu, który odpowiedzialny jest za zakup owoców i warzyw na podstawie umów z lokalnymi dostawcami (głównie dużymi podmiotami prawnymi lub grupami producentów). Niemniej jednak w niektórych przypadkach również zakup warzyw jest scentralizowany za pośrednictwem centrum dystrybucji. Jeśli chodzi o wsparcie udzielane rolnikom przez detalistów, stwierdzono ograniczoną liczbę danych świadczących o istnieniu rolniczych programów pomocowych oferowanych przez supermarkety. Co ciekawe, wszyscy przedstawiciele grup producentów wskazują, że najważniejsza korzyść płynąca z zawierania umów ze współczesnymi detalistami lub wyspecjalizowanymi hurtowniami polega na tym, że partnerzy oferują umowy na piśmie, podczas gdy tradycyjne hurtownie nadal funkcjonują na podstawie umów ustnych. Przedstawiciele grup producentów wskazują na fakt, że opłata za wystawienie towaru na półki może się wahać w granicach od 10% do 15% ceny, którą rolnik otrzyma od sprzedawcy detalicznego za swoje produkty. Organizacje pracodawców i związki zawodowe wskazują na fakt, iż drobnym

rolnikom bardzo ciężko jest dostarczyć produkty współczesnym sprzedawcom detalicznym, ponieważ nie są oni w stanie dostarczyć wystarczających ilości. Wskazują oni również na fakt, że „opłaty półkowe” pobierane przez współczesnych detalistów są znacznie wyższe dla lokalnych producentów, którzy współczesnemu sprzedawcy są w stanie zaoferować jedynie małe ilości, w porównaniu do tych dostarczających w dużych ilościach, co sprawia, że dla drobnych producentów praktycznie niemożliwe jest dostarczanie swoich produktów współczesnemu sprzedawcy. Wreszcie producenci i ich przedstawiciele wspominają również, że podnoszenie standardów jakościowych (wymóg kilku świadectw stosowania środków chemicznych) i słaba infrastruktura do pakowania i sortowania to istotne ograniczenia dla drobnych rolników, jeśli chodzi o dostarczanie produktów do supermarketów [Swinnen i Van Herck 2010: 68]. W odniesieniu do wymogów dotyczących jakości trzeba zauważyć, że nie ma zasadniczej różnicy w jakości, której wymagają supermarkety, w porównaniu do jakości, której wymagają dyskonty (w obu przypadkach wymagają produktów pierwszej klasy). Jednak wskazują oni, że w przypadku drobnych rolników nie jest niemożliwe podpisanie umowy z współczesnymi sprzedawcami detalicznymi, ale podkreślają znaczenie współpracy między drobnymi rolnikami, tak by byli oni w stanie dostarczyć współczesnym detalistom wystarczającą ilość. W tej współpracy ważną rolę mogą odgrywać organizacje producentów, ponieważ już teraz pomagają one rolnikom w nawiązywaniu kontaktów służących do wejścia na rynek, zapewniając programy pomocowe, takie jak usługi przedłużające magazynowanie i pośrednicząc w nawiązywaniu kontaktów między rolnikami a współczesnymi sklepami. Wreszcie, przy omawianiu dynamiki sektora rolno-spożywczego oraz wpływu inwestycji detalicznych na drobnych i dużych rolników trzeba pamiętać, że potencjalny bezpośredni związek między supermarketem a gospodarstwem rolnym istnieje przede wszystkim w dziedzinie świeżych owoców i warzyw. Są rolnicy, którzy sprzedają towary specjalistycznej hurtowni, która z kolei sprzedaje je do supermarketu. Ma to miejsce w przypadku drobnych rolników, którzy są w stanie produkować warzywa, ale mają poważne ograniczenia z samodzielnym dostępem się do sieci sprzedaży detalicznej. Inni drobni rolnicy stają się członkami grup producentów i w związku z tym zdają się na wspólne działanie na rzecz przezwyciężenia tych ograniczeń. Rolnicy zwykle otrzymują wsparcie z rumuńskiego Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, pod warunkiem, że założyli lub zakładają oni grupy producentów. Wsparcie udzielane jest w postaci pomocy finansowej na zakup/budowę poszczególnych aktywów, takich jak systemy nawadniania lub aktywów zbiorowych, takich jak magazyny z chłodniami oraz środki transportu umożliwiające dostarczanie produktów do supermarketów. W niektórych przypadkach zrzeszo-

ny w grupie rolnik sprzedaje produkty na boku, powodując tym samym problemy dla funkcjonowania grup producentów oraz problem związany z niewłaściwą działalnością rynkową w ramach działań zbiorowych. Są to najczęstsze problemy napotymane przez drobnych rolników.

Tabela 1. Wybór kanałów dystrybucji i sposobu organizacji rolników (%)

Kanał dystrybucji	Członek grupy producentów		Ogółem
	Tak	Nie	
Tradycyjne lokalne kanały	10,3	44,1	54,4
Łącuchy sprzedaży detalicznej	45,3	0,3	45,6
Ogółem	55,6	44,4	100
Kanał dystrybucji	Opłata członkowska		Ogółem
	Tak	Nie	
Tradycyjne lokalne kanały	0,8	9	9,8
Łącuchy sprzedaży detalicznej	52,2	38	90,2
Ogółem	53	47	100

Źródło: badania własne z roku 2011.

W przypadku gdy rolnicy są zorganizowani, znacznie wyższe jest prawdopodobieństwo, że będą uczestniczyć w łańcuchach detalicznych. Należy pamiętać, że dane prezentowane są na podstawie wywiadów z rolnikami należącymi do grup producentów i dlatego wyników nie da się rozszerzyć na poziom krajowy. Ponadto z analizy jakościowej płyną wskazówki, że w przypadku gdy ceny uzyskane poprzez wykorzystanie alternatywnych kanałów sprzedaży są wyższe i gdy bardzo często pojawia się problem związany z niewłaściwą działalnością rynkową, wówczas panuje silna skłonność do sprzedaży poza grupą producentów. Mimo, iż organizacja jest bardzo potrzebna do tego, by umożliwić uczestniczenie w łańcuchach sprzedaży detalicznej, istnieją pewne środki wspierające organizację, mające pozytywny wpływ na udział w działaniach zbiorowych.

W celu określenia wpływu pewnych usług na prawdopodobieństwo uczestniczących w łańcuchach detalicznych za pomocą średniej grupy producentów, stosuje się regresję probitową i logitową. W ten sposób analiza ułatwi określenie roli działań zbiorowych w udziale w łańcuchach detalicznych. Przedstawione do tej pory wyniki wskazują na znaczenie organizacji dla uczestnictwa w łańcuchach dostaw. Grupy producentów zapewniają różnego rodzaju wsparcia na rzecz swoich członków, dlatego ważne jest, by zidentyfikować i ocenić te rodzaje wsparcia, które naprawdę mają wpływ na główny kanał dystrybucji wykorzystywany przez rolników. Pod tym względem przeprowadzono regresje logitowe i probitowe, obejmujące zorganizowanych rolników, w postaci prawdo-

podobieństwa sprzedaży do sieci detalicznych, jako funkcję działań wspierających. Wsparcie organizacyjne w zakresie środków produkcji oraz ośrodków gromadzenia i dystrybucji jest bardzo istotne dla udziału w łańcuchach dostaw (tabela 2).

Tabela 2. Wpływ na działania wspierające na rzecz rolników ze strony grupy producentów

Specyfikacja	Model probitowy		Model logitowy	
	Współczynnik	Dana statystyczna Z	Współczynnik	Dana statystyczna Z
Kredyt	0,02	0,05	3,37	0,16
Środki produkcji	1,94	3,74	0,13	3,65
Wsparcie na szkolenia i wsparcie techniczne	0,45	1,40	0,85	1,47
Transport	1,09	2,51	1,86	2,51
Gromadzenie i dystrybucja	1,42	3,25	2,62	3,15

$LR = 237$; $LL = -18.48$; $McFadden R^2 = 0.86$

Źródło: Wyniki uzyskane za pomocą programu EViews przy $N = 240$.

Na poziomie 5% zmienny kredyt zawarty w regresji nie jest istotny pod względem statystycznym. Nieistotny wpływ zmiennej w modelu można wyjaśnić faktem, że organizacje rzadziej świadczą te usługi. Jednak zmienna ta nie zawsze jest nastawiona na promowanie uczestnictwa rolnika w sieciach detalicznych, tak jak ma to miejsce w przypadku usług dotyczących wprowadzania produktów do obrotu oraz usług dotyczących ośrodków gromadzenia i dystrybucji, które mają bardzo wyraźny cel. Organizacje tradycyjnie zapewniają środki produkcji, szkolenia, pomoc techniczną i zasoby ukierunkowane na proces produkcji i wsparcie na rzecz komercjalizacji. Jak zauważył Berdegué [2001], tradycyjne programy rozwoju rolnictwa koncentrowały się na „nauczaniu” niezależnych rolników tego, w jaki sposób podnieść wydajność. Jednak w ramach nowych systemów rolno-spożywczych potrzebne są innowacje instytucjonalne i organizacyjne [Reardon, Barrett 2000, Pinstup-Andersen 2002].

Uzyskane wyniki sugerują, że szczególnie ważne jest wsparcie w zakresie środków produkcji oraz obiektów do magazynowania i dystrybucji. Wsparcie na rzecz gromadzenia towaru i jego dystrybucji związane jest głównie z negocjacjami z przedstawicielami sieci handlowych. Drobnicy rolnicy nie negocjują bezpośrednio z podmiotami, jak np. sieci detaliczne, z dwóch głównych przyczyn. Po pierwsze nie mają wystarczająco dużo pola do negocjacji, a tym samym jest to dla nich zbyt kosztowne. Po drugie sieciom supermarketów trudno jest (ze względu na zbyt wysokie koszty transakcyjne) negocjować z dużą liczbą pojedynczych rolników. Zamiast tego negocjacje prowadzą przedstawi-

ciela rolników, tacy jak administratorzy grupy producentów w ramach rolniczych grup producentów. Według badania żaden z drobnych rolników nie sprzedaje bezpośrednio do łańcuchów detalicznych, co potwierdza znaczenie zbiorowego działania na rzecz uczestnictwa w łańcuchu dostaw. Niemniej jednak, z powodu zmienności cen i pewnych rozwiązań instytucjonalnych w zakresie pozycji organizacji, może się zdarzyć, że drobni rolnicy będą sprzedawać poza umową zawartą z grupą producentów, utrudniając tym samym efektywne funkcjonowanie grupy producentów. Nie należy zapominać o tym, że zgodnie z dotychczasowymi wynikami badań, drobni rolnicy w większym stopniu korzystają ze wsparcia na koszty produkcji aniżeli ze wsparcia w zakresie gromadzenia i dystrybucji (tabela 3). Wsparcie w zakresie środków produkcji związane jest z pomocą na rzecz zakładania upraw i uzyskiwania po godziwej cenie wszystkich środków produkcji potrzebnych do produkcji. Jest to ważne wsparcie, ponieważ drobnym rolnikom indywidualnym brakuje umiejętności menedżerskich i siły przetargowej do negocjacji z dostawcami w ramach łańcucha dostaw. Wsparcie na rzecz ośrodków gromadzenia i dystrybucji jest również bardzo ważne, ponieważ pozwala rolnikom na gromadzenie swoich produktów do sprzedaży w ramach łańcuchów detalicznych i na poprawę swojej siły przetargowej w stosunku do nabywców. Grupy producentów nie muszą stanowić lepszego kanału dystrybucji w porównaniu do uczestnictwa drobnych rolników w działaniach zbiorowych, w przypadku gdy cel działań zbiorowych nie napędza rynek i w przypadku gdy ceny, które otrzymują, są mniejsze niż to, co mogą uzyskać ze sprzedaży przy użyciu tradycyjnych kanałów. Jak już wspomniano, gdy uzyskiwane ceny są wyższe w przypadku alternatywnych kanałów sprzedaży, wśród producentów panuje duża tendencja do sprzedaży indywidualnej.

6.5. Wnioski

Główne wyniki mogą sygnalizować, że rolnicy w pewnym stopniu uczestniczą w działaniach zbiorowych. Niemniej jednak na poziomie kraju liczba uczestnictwa w działaniach zbiorowych jest w dużej mierze ograniczona. Wsparcie na rzecz wprowadzania do obrotu i na rzecz ośrodków do gromadzenia i dystrybucji oferowane przez organizacje ma konkretny cel, polegający na tym, by wprowadzić drobnych rolników do łańcucha detalicznego. Z wyników modelu wynika, że dla wyboru kanałów dystrybucji spore znaczenie ma transport. Wielu rolników jest zmotywowanych do sprzedaży pośrednikom w bramie gospodarstwa, ponieważ kupujący zapewnia transport. Po pierwsze transport jest drogi, a po drugie nie zawsze niezawodny. Jednym z głównych założeń Nowej Ekonomii Instytucjonalnej (NIE) jest to, że „instytucje mają znaczenie”, a zatem

mogą przyczynić się do zmniejszenia kosztów transakcyjnych. Wyniki wskazują na znaczenie działań zbiorowych dla udziału w łańcuchach detalicznych. Uczestnictwo w działaniach zbiorowych, a poza tym bycie członkiem grupy producentów znacznie zwiększa prawdopodobieństwo sprzedaży w ramach łańcuchów sprzedaży detalicznej, potwierdzając hipotezę o przekonaniu rolników, że im wyższy udział w działaniach zbiorowych, tym większe prawdopodobieństwo sprzedaży na tego rodzaju rynku. Jednocześnie wyniki jakościowe wskazują na fakt, iż sama organizacja nie wystarczy, aby ułatwić uczestnictwo w łańcuchach detalicznych i nadal występować będą problemy związane niewłaściwą działalnością rynkową. Z jakościowych wyników wynika, że w przypadku Rumunii wśród zainteresowanych stron wysoki jest stopień niepewności zarówno pod względem rozwiązań instytucjonalnych, jak i pod względem udziału w działaniach zbiorowych. Udział uczestnictwa w działaniach zbiorowych jest wyższy w przypadku, gdy większe gospodarstwo zainicjowało rozwiązania instytucjonalne.

Wydaje się, że w związku z dużym udziałem importu i brakiem możliwości lub zdolności rolników do utrzymania stabilnych stosunków umownych w ramach łańcucha integracja z UE miała najbardziej negatywny wpływ na sektor łańcuch dostaw warzyw. Poza tym wielu z nich nie jest w stanie przystąpić do grupy producentów lub udziału w innego typu działaniach zbiorowych albo z powodu braku zaufania, albo braku chęci do współpracy. Również w Narodowym Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich ukazano bardzo niski poziom absorpcji funduszy na działania mające na celu utworzenie grup producentów, a także bardzo małą liczbę kandydatów.

Literatura

1. Agrosynergie, (2008), Évaluation des mesures concernant les organisations de producteurs dans le secteur des fruits et légumes, Rapport final, Contract cadre n° 30- CE-0159637/00-04, 2008.
2. Bardhan P., (1989), The new institutional economics and development theory: A brief critical assessment. *World Development*, 17 (9), ss. 1389-1395.
3. Boehije M., (1996), Industrialization of agriculture: What are the implications? *Choices*, First Quarter, 30-33.
4. Camanzi L., Malorgio G., García Azcárate T., (2009), The role of Producer Organizations in supply concentration and marketing: a comparison between European Countries in the fruit and vegetables sector, paper prepared for presentation at the 113th EAAE Seminar „A resilient European food industry and food chain in a challenging world”, Chania, Crete, Greece.
5. Dell'Aquila C., Petriccione G., Perito M., (2011), The EU vegetable and fruit sector: overview and post 2013 CAP perspective study, Directorate General for internal policies, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Agriculture and Rural Development, www.europarl.europa.eu/studies.

6. Fischer C, Gonzalez M., Henchion M., and Leat P., (2007), Trust and economic relationships in selected European agri-food chains, *Food Economics*, 4 (1), ss. 40-49.
7. Hobbs J. E., (2004), Markets in metamorphosis: The rise and fall of policy institutions. In: G. Van Huylenbroeck, W. Verbeke & L. Lauwers (Eds.), *Role of institutions in rural policies and agricultural markets*, The Netherlands: Elsevier B.V., ss. 199-212.
8. Jacquin E., (2010), *Aid regime for the fruit & vegetables sector in the EU: state of play*, Bruxelles.
9. Jula D., (2011), Variabile calitative, *Curs de macroeconomie*, Seminarul de macroeconomie, Institutul de Prognostica Economica, Academia Română.
10. North D. C., (1995), The new institutional economics and third world development. In J.Harris, J. Hunter & C.M. Lewis (Eds.), *The new institutional economics and third world development*, New York: Routledge, ss. 17-26.
11. North D. C., (2000), Understanding Institutions. In C. Ménard (Ed.), *Institutions, contracts, and organizations. Perspectives from new institutional economics*. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, Inc. , ss. 7-10.
12. Pinstrup-Andersen P., (2002), Food and agricultural policy for a globalizing world: Preparing for the future. *American Journal of Agricultural Economics*, 84(5).
13. Reardon T., & Barrett C.B., (2000), Agroindustrialization, globalization, and international development: An overview of issues, patterns, and determinants. *Agricultural Economics*, 23, ss. 195-205.
14. Swinnen J.F.M., Van Herck K., (2010), Social Impact of Discount and Organized Food Retail Formats on Remote Regions in Poland, Bulgaria and Romania, Licos Centre for Institutions and Economic Performance, Catholic University Of Leuven (Kul), www.econ.kuleuven.be/licos.
15. Toderoiu F., (2012), The romanian agri-food economy – performance reductive effects after five years of eu membership, ftp://www.ipe.ro/RePEc/iag/iag_pdf/AERD1201_25-45.pdf
16. Williamson O.E., (2000), The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. *Journal of Economics Literature*, 38 (Sept.), ss. 595-613.

Prof. dr Anatolij Sajganow
 Dr Aleksandr Kazakiewicz
 Instytut Badań Systemowych Sektora Rolno-Przemysłowego NAN,
 Mińsk, Białoruś

7. Stan i perspektywy rozwoju sektora produkcji rolnej Republiki Białoruskiej

7.1. Wprowadzenie

W rolnictwie na Białorusi niedawno pojawiła się nowa jakość rozwoju – objawiająca się poprzez intensyfikację produkcji, modernizację techniczną i technologiczną, kompleksowe odnowienie całej produkcji i infrastruktury społecznej. Było to możliwe dzięki realizacji najobszerniejszego krajowego programu transformacji i rozwoju obszarów wiejskich na lata 2005-2010, a przede wszystkim dzięki prowadzonym na dużą skalę inwestycjom i przekształceniom obszarów wiejskich [National Sustainable... 2005].

Tabela 1. Dynamika produkcji produktów rolnych w latach 2005-2011

Wskaźnik	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Razem, w tys. ton						
Zboża i rośliny strączkowe	6421	7216	9013	8510	6990	8375
Włókno lniane	50	39	61	47	46	46
Buraki cukrowe	3065	3626	4030	3973	3773	4485
Rzepak	150	240	514	612	374	379
Ziemniaki	8185	8744	8749	7125	7831	7721
Warzywa	2007	2153	2269	2308	2334	1979
Owoce i jagody	382	420	595	692	799	304
Mleko	5676	5904	6225	6577	6627	6504
Zwierzęta gospodarskie i drób rzeźny w wadze w relacji pełnej	1024	1176	1209	1335	1400	1464
Jaja, miliard sztuk	3103	3228	3312	3430	3536	3752
W przeliczeniu na osobę, w kg						
Zboża i rośliny strączkowe	664	755	946	895	737	884
Ziemniaki	847	915	918	749	825	815
Warzywa	208	225	241	243	246	209
Owoce i jagody	39	44	62	73	84	32
Mleko	587	617	653	692	698	687
Mięso w wadze ubojowej zwierząt	72	85	88	97	102	108
Jaja, w sztukach	321	338	348	361	373	396

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

W wyniku intensywnego rozwoju rolnictwa w ciągu ostatnich siedmiu lat wzrosła wielkość produkcji rolnej. Było to widać szczególnie w przypadku upraw takich jak buraki cukrowe i rzepak, a w gospodarstwach hodowlanych – w przypadku mięsa i mleka wszystkich rodzajów (tabela 1). Pozwoliło to na dynamiczny wzrost produkcji zbóż i roślin strączkowych o 133,1%, a mleka, mięsa rzeźnego i jaj odpowiednio o 117,0, 150,0 i 123,4%.

Charakterystyczną cechą jest to, że w analizowanym okresie przy ustalaniu warunków wielkość produkcji rolnej wzrosła 4,4 raza, a w 2011 wyniosła 55,6 bln BYR (tabela 2).

Tabela 2. Dynamika rolnictwa według kategorii gospodarstwa w latach 2005-2011

Wskaźnik	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
W cenach aktualnych, w mld BYR						
Produkcja rolna – razem	12826	18102	25052	26595	35613	55642
w tym:						
Organizacje rolnicze	7914	11696	16958	18495	22960	39431
Gospodarstwa rolne	93	137	216	556	367	748
Indywidualne gospodarstwa domowe	4819	6269	7878	7874	12268	15463
w %						
Produkcja rolna – razem	100	100	100	100	100	100
w tym:						
Organizacje rolnicze	61,7	64,6	67,7	69,6	64,5	70,9
Gospodarstwa rolne	0,7	0,8	0,9	0,8	1,0	1,3
Indywidualne gospodarstwa domowe	37,6	34,6	31,4	29,6	34,5	27,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Jak wynika z tabeli, w globalnej strukturze produkcji organizacje rolnicze miały udział na poziomie 70,9% w gospodarstwach rolnych/kołchozach (*хозяйства*) na poziomie 1,3%, a w indywidualnych gospodarstwach domowych – 27,8%.

W tabeli 3 przedstawiono dynamikę wydajności rolnictwa oraz wydajności bydła i drobiu we wszystkich kategoriach w latach 2005-2011.

Z przytoczonych powyżej faktów wynika, że z upływem lat widać stałą poprawę względnej wydajności rolnictwa. Dlatego też wydajność zbóż i roślin strączkowych przekroczyła 32,1 q/ha, w przypadku ziemniaków wyniosła ponad 200 q/ha, a w przypadku buraków cukrowych – 450 q/ha. Średnia roczna produkcja mleka w przeliczeniu na jedną krowę wyniosła 4500-4700 kg, a średni dzienny wzrost zwierząt gospodarskich – 550-600 gram w przypadku bydła, ponad 500 gram w przypadku świń.

Tabela 3. Dynamika wydajności rolnictwa oraz wydajności bydła i drobiu we wszystkich kategoriach w latach 2005-2011

Wskaźnik	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Wydajność rolnictwa, q/ha						
Zboża i rośliny strączkowe	28.1	28.5	35.2	33.3	27.7	32.1
Ziemniaki	177	212	221	186	214	226
Warzywa	208	220	234	242	247	273
Włókno lniane	7.0	5.9	7.8	7.2	7.7	7.5
Buraki cukrowe	316	387	439	450	395	453
Rzepak	12.3	12.2	18.1	18.0	12.2	12.8
Owoce i jagody	41.6	45.9	64.5	75.1	86.3	33.4
Wydajność hodowanych zwierząt i drobiu						
Krowy mleczne, w kg	3711	4125	4438	4690	4631	4482
Średni dzienny wzrost, w gramach						
Bydło rogate	501	521	549	585	607	605
Trzoda chlewna	430	466	493	496	497	513
Drób	32	33	39	40	42	44
Nieśność kur	276	289	296	299	303	300

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Jednocześnie w strukturze rozwoju produkcji rolnej przeważa kultura roślin (55,2% średniej wartości, 2011) [Agriculture... 2012], mimo iż produkcja zwierzęca powinna rosnać szybciej niż produkcja roślinna. Powyższe świadczy o tym, że tempo wzrostu hodowli zwierząt jak dotąd nie realizuje dostępnego potencjału [Husakov 2011].

Należy podkreślić, że zgodnie z krajowym programem stałego rozwoju obszarów wiejskich na lata 2011-2015 [On National... 2011] Republika Białoruska postawiła sobie zasadnicze zadanie, polegające na znacznej poprawie wielkości eksportu i szerokiej integracji krajowego sektora rolno-przemysłowego w globalnym, międzynarodowym rynku spożywczym, co obejmuje również optymalizację importu i poprawę konkurencyjności krajowej produkcji rolnej. Dynamikę handlu zagranicznego i podstawowych rodzajów produkcji rolnej w liczbach naturalnych w latach 2005-2011 przedstawiono w tabeli 4.

Przytoczone dane potwierdzają, że najbardziej poszukiwanymi rodzajami białoruskiej produkcji rolnej ostatnio były produkty mięsne – 250-300 tys. ton, produkty mleczne – prawie 3 700 tys. ton, oraz produkty z hodowli drobiu. Zdecydowana większość eksportu dotyczy produktów ziemniaczanych (60-150 tys. ton), oleju roślinnego (48,3 tys. ton) i produktów warzywnych (ponad 70 tys. ton). Jednocześnie Białoruś nadal jest importerem gotowych do spożycia pro-

duktów spożywczych, w szczególności są to produkty rybne (115,4 tys. ton), olej roślinny (107,9 tys. ton), produkty ziemniaczane (107,7 tys. ton), warzywa i produkty basztańskie (105,2 tys. ton), owoce i jagody (289,4 tys. ton).

Tabela 4. Dynamika handlu zagranicznego i podstawowych rodzajów produkcji rolnej w liczbach naturalnych w latach 2005-2011

Produkcja	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Eksport						
Mięso i produkty mięsne	157,8	133,6	155,7	179,0	254,5	310,6
Mleko i produkty mleczne	2450,1	2931,1	3050,5	3930,0	3444,2	3442,4
Jaja, w mln sztuk	441,8	437,9	463,5	522,8	551,1	625,5
Ryby i produkty rybne	21,4	34,6	39,1	23,1	26,5	32,8
Olej roślinny	21,4	27,9	21,7	81,4	53,7	9,7
Ziemniaki i produkty ziemniaczane	97,6	105,7	149,4	123,3	137,0	61,0
Warzywa	15,7	30,5	46,4	62,3	59,1	72,5
Owoce i jagody	14,4	17,9	10,3	17,9	12,8	52,5
Import						
Mięso i produkty mięsne	73,5	21,8	68,4	34,0	95,7	118,4
Mleko i produkty mleczne	45,2	58,1	60,9	52,5	65,8	42,0
Jaja, w mln sztuk	0,3	0,6	1,3	10,4	18,3	24,9
Ryby i produkty rybne	192,9	179,0	184,4	139,8	135,7	120,7
Olej roślinny	140,4	138,8	114,6	115,1	123,2	107,9
Ziemniaki i produkty ziemniaczane	140,1	93,0	65,5	68,6	132,7	82,7
Uprawy owoców i warzyw	74,2	78,2	81,5	37,7	84,8	105,2
Owoce i jagody	228,2	256,0	224,6	224,9	261,8	289,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

W związku z powyższym należy zauważyć, że Białoruś w pełni zabezpiecza swoje bezpieczeństwo produkcji za pomocą podstawowych towarów pochodzących z produkcji krajowej. Do kraju przywożone są jedynie tradycyjne produkty, których nie da się produkować w kraju z powodu obiektywnych warunków klimatycznych i środowiskowych, jak i ekonomicznych – pewnych odmian owoców, winogron i innych. Jednocześnie wszystkie kluczowe rodzaje żywności na rynku wewnętrznym produkuje się lokalnie (mleko, mięso, jaja, chleb i inne produkty). Przez dążenie do aktywizacji w handlu międzynarodowym Białoruś zgadza się na pewną ilość importowanych produktów wysokiej jakości z podstawowych i strategicznych grup towarów na rynku wewnętrznym (produktów mięsnych, przetworów mlecznych, ryb, oleju roślinnego i innych). Jednak tego rodzaju istotny import zwykle nie przekracza 10-15% ogólnego wolu-

menu obrotu produktami spożywczymi, a 85-90% to produkty wytwarzane na Białorusi. W tabeli 5 przedstawiono dynamikę handlu zagranicznego podstawowymi rodzajami produkcji rolnej w pieniądzech w latach 2005-2011.

Tabela 5. Dynamika handlu zagranicznego podstawowymi rodzajami produkcji rolnej, w USD

Wskaźnik	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Wartość eksportu produkcji rolnej	1464,1	1973,2	2386,4	2403,6	3379,4	4049,1
Wartość importu produkcji rolnej	1853,0	2342,9	3202,1	2391,6	2940,9	3300,9
Saldo obrotów handlu zagranicznego	-388,9	-369,7	-815,7	+12,0	+438,5	+748,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Jak wynika z analizy, do 2009 roku wartość importowanych produkcji i rolnictwa w obliczeniach pieniędzy na Białoruś przeważała nad wartością eksportu gotowych wyrobów i produktów spożywczych wytworzonych na Białorusi. W związku z tym w 2008 r. ujemne saldo handlu zagranicznego Białorusi wyniosło 815,7 mln USD. W 2009 roku negatywny trend udało się pokonać i w 2011 r. odnotowano dodatnie saldo na poziomie 748,2 mln USD.

W tabeli 6 przedstawiono geograficzny rozkład eksportu surowych produktów rolno-spożywczych w latach 2010-2011.

Tabela 6. Geograficzny rozkład eksportu surowych produktów rolno-spożywczych na Białorusi w latach 2010-2011

Specyfikacja	2010		2011	
	w mln USD	%	w mln USD	%
Eksport – łącznie	3379,4	100	4049,1	100
w tym:				
Kraje WNP	3075,3	91,0	3681,5	90,9
w tym Federacja Rosyjska	2708,9	80,2	3272,0	80,8
Kraje spoza WNP	304,1	9,0	367,6	9,1
w tym kraje UE:	215,2	6,4	259,7	6,4
Niemcy	43,1	1,3	50,0	1,2
POLSKA	47,7	1,4	60,9	1,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Jak wynika z przytoczonych danych, główni eksporterzy produktów spożywczych z Białorusi to obecnie kraje WNP, których udział wynosi 91% ogólnego wolumenu eksportu produktów rolno-spożywczych pod względem warto-

ści. Trzeba podkreślić, że Rosja jest liderem w tym zakresie i w jej przypadku wielkość wywozu gotowych do spożycia produktów z Białorusi wynosi 80,8%. Jeśli chodzi o państwa członkowskie UE, ich eksport surowych produktów i produktów spożywczych z Białorusi wynosi łącznie 6,4%, w tym Niemiec i Polski odpowiednio 1,2 i 1,5%.

Trzeba podkreślić, że dynamicznemu i stabilnemu rozwojowi rolnictwa w dużej mierze sprzyja dynamiczny wzrost inwestycji w rozwój sektora rolno-przemysłowego. Ogólny wolumen inwestycji w produkcję rolną wzrósł od 2005 r. do 2011 r. o 5,8 raza i w 2011 r. wyniósł 11,7 bln BYR (tabela 7).

Tabela 7. Dynamika inwestycji w aktywa trwałe na rzecz rozwoju rolnictwa w latach 2005-2011

Wskaźnik	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Inwestycje w aktywa trwałe na rzecz rolnictwa (w cenach rzeczywistych) – razem w mld BYR	20049	3803,8	5547,5	7873,9	9490,7	11651,2
W % ogólnego wolumenu inwestycji w aktywa trwałe we wszystkich sektorach gospodarki	3,0	14,6	14,9	18,2	17,1	11,8
Wskaźnik inwestycji w aktywa trwałe (w cenach porównawczych) w % rok do roku	187,5	99,5	128,5	129,8	108,7	84,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Napływ inwestycji nie tylko ustabilizował zaopatrzenie w żywność w kraju, ale pomógł również ukształtować silny potencjał żywności w celu ustabilizowania krajowego sektora rolno-przemysłowego w warunkach umacniania międzynarodowego popytu na żywność.

Istotną rolę w umacnianiu bazy materialnej i technicznej rolnictwa odegrały inwestycje z budżetu publicznego i inwestycje scentralizowane, których wartość w latach 2005-2011 wzrosła z 2,4 bln BYR do 8 bln BYR (tabela 8). Łącznie suma środków na wsparcie rolnictwa to równowartość ok. 220 USD na hektar gruntów ornych.

Tabela 8. Dynamika finansowania rolnictwa z budżetu w latach 2005-2011, w bln BYR

Specyfikacja źródła	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Ogółem	2415,6	4277,4	4677,7	5680,2	4978,6	8032
w tym:						
Budżet państwa	366,7	548,3	733,6	848,8	793,4	4315
Krajowy fundusz rozwojowy	–	–	–	333,2	41,8	–
Budżet władz lokalnych	571,8	1599,1	1498,4	1879,9	1467,8	3716
Krajowy fundusz na rzecz wsparcia producentów rolnych, producentów żywności i nauk biologicznych	1477,1	2130,0	2445,7	2618,3	2675,6	–
Dotacje za 1 ha użytków rolnych, w USD	125	220	247	232	191	195

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Trzeba podkreślić, że poziom dotacji państwowych na rzecz rolnictwa jest bardzo wysoki w porównaniu do analogicznych wskaźników w innych krajach WNP. Jednocześnie średni poziom preferencji krajowych w wartości produkcji globalnej rolnictwa wynosi ok. 20%. Jednocześnie, jeśli porównamy i ocenimy poziom wsparcia dla sektora rolno-przemysłowego w krajach rozwiniętych, wówczas na przykład wsparcie na rzecz rolnictwa na Białorusi jest ok. 5 razy niższe niż średnia dla państw członkowskich UE. Takie są warunki, w których Białoruś musi konkurować z najbardziej rozwiniętymi krajami świata na światowych rynkach żywności. Jak wynika z powyższych faktów, to co ma znaczenie zarówno dla Białorusi, jak i innych krajów WNP, to nie tylko obniżenie osiągniętego poziomu scentralizowanego wsparcia dla sektora rolno-przemysłowego, ale również jego rozszerzenie.

Potrzeba do tego optymalizacji struktur państwowych udzielających wsparcia, zmiany podstawowych wartości wsparcia dla konkretnych programów i projektów, tak jak miało to miejsce w przypadku krajów rozwiniętych zgodnie z działaniami w zakresie „zielonego koszyka” (według klasyfikacji Światowej Organizacji Handlu). Podstawowe cechy stabilnego i efektywnego rozwoju rolnictwa na Białorusi to dynamika konsumpcji podstawowych rodzajów żywności w przeliczeniu na jednego mieszkańca (tabela 9). Jak wynika z analizy, w latach 2005-2011 wśród mieszkańców obszarów wiejskich zaobserwowano tendencję do optymalizacji struktur konsumpcji, poprawy jakości żywności i obniżania udziału krajowej produkcji w konsumpcji. Jednocześnie codzienna ogólna wartość kaloryczna spożytego jedzenia wynosi ok. 2700-3100 kcal na osobę [Social position... 2012], co stanowi 75-90% normy (3500 kcal).

Tabela 9. Dynamika konsumpcji podstawowych produktów spożywczych w gospodarstwach rolnych w latach 2005-2011

Specyfikacja źródła	Rok					
	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Konsumpcja podstawowych produktów spożywczych w gospodarstwach domowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca, w kg						
Pieczywo i wypieki	125	124	113	101	99	97
Ziemniaki	128	117	109	101	92	88
Warzywa i uprawy basztańskie	97	101	99	98	94	92
Owoce i jagody	36	38	42	45	47	41
Mleko i produkty mleczne	299	292	285	273	273	274
Mięso i produkty mięsne	57	61	62	59	61	63
Ryby i produkty rybne	18	18	15	14	14	13
Jaja (w sztukach)	202	208	215	207	210	203
Olej roślinny, margaryna i inne tłuszcze	12	12	10	9	9	9
Cukier i słodczyce go zawierające	28	29	28	25	26	26
Udział produkcji własnej w konsumpcji, w %						
Ziemniaki	96,6	95,9	96,2	95,0	93,3	92,7
Warzywa	80,7	81,9	81,4	81,1	80,6	77,7
Owoce i jagody	57,2	43,9	49,9	59,9	58,1	49,6
Mleko i produkty mleczne	41,2	27,2	22	20,7	18,2	15,5
Mięso i produkty mięsne	39,7	34,6	32,8	32,5	32,0	28,0
Jaja	71,9	67,4	67,9	64,5	63,7	62,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

Tym samym przed Białorusią stoją duże możliwości i perspektywy rozwoju sektora rolno-przemysłowego rolnej Republiki Białoruskiej. Osiągnięcia są znaczne, ale w przyszłości należy zrobić więcej. Dlatego Instytut Analiz Systemów w Sektorze Rolno-Przemysłowym NAN Białorusi opracował strategię rozwoju sektora rolno-przemysłowego do roku 2020, która opiera się na wzroście konkurencyjności całego systemu żywnościowego i ma na celu stabilną pracę wszystkich wzajemnie powiązanych podsystemów. Produkcji rolno-przemysłowej, rynków produktów (konsumpcji), sprzedaży, dystrybucji i konsumpcji żywności, pracowników i zabezpieczenia finansowego, bezpieczeństwa materialnego i technicznego, bezpieczeństwa technologicznego, bezpieczeństwa naukowego i bezpieczeństwa informacji.

W Krajowym Programie Zrównoważonego Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2011-2015, jak i w regionalnych programach rozwoju sektora rolno-przemysłowego, przewidziano szereg zapisów związanych z wdrażaniem koniecznych rozporządzeń prezydenta i rządu Republiki Białoruskiej.

W świetle tych dokumentów zadania w przypadku tego sektora w latach 2011-2015 są następujące:

- osiągnięcie poziomu produkcji zbóż na poziomie 12 mln ton, buraków cukrowych – 5,5 tony, mleka – 10,7 tony, sprzedaż bydła i drobiu (waga żywa) – 2 mln ton;
- zapewnienie szybszego wzrostu produkcji we wszystkich kategoriach gospodarstw rolnych i gospodarstw na poziomie 139-145%;
- wzrost zarobków i przychodów ze sprzedaży produktów (produkcji, usług i pracy) odpowiednio o 2,2 i 9,2 raza;
- osiągnięcie poziomu rentowności sprzedaży produktów rolnych na poziomie przynajmniej 10-11%;
- osiągnięcie wydajności pracy na poziomie nie mniejszym niż 85-90 BYR na pracownika w ujęciu rocznym;
- podniesienie dostaw produkcji rolnej i żywności z eksportu o 7,2 USD oraz dodatnie saldo wymiany handlowej z zagranicą – do 4 mld USD;
- zapewnienie warunków umożliwiających przeciętne miesięczne wynagrodzenie pracowników zatrudnionych w produkcji rolnej na poziomie 750 USD.

Trzeba wskazać na fakt, że krajowy system konsumpcji będzie rozwijać się w kontekście globalnych trendów, warunkujących deficyt żywności na okres do 2030 r. Biorąc pod uwagę fakt, iż wzrost liczby ludności będzie szybszy niż wzrost produkcji żywności (roczny wzrost liczby ludności o 1,4% w porównaniu do wzrostu produkcji żywności o 0,9%), a spadek warunków przywracania zasobów, FAO prognozuje stały deficyt żywnościowy i wynikający z niego wzrost cen produkcji.

Biorąc pod uwagę okoliczności przedstawione w niniejszym przypadku i tendencje rozwojowe dotyczące globalnego wzrostu produkcji, prognozy przewidują stabilny popyt na żywność. To stwarza okazję do rozwoju krajowej produkcji rolnej w pierwszej kolejności za pośrednictwem czynników intensyfikacji. Do roku 2020 planuje się zapewnienie produkcji rolno-przemysłowej i jej tempa na poziomie przedstawionym w tabeli 10.

Z przytoczonych danych wynika, że całkowita wartość produkcji rolno-przemysłowej może być większa o ok. 1,4-1,5 raza w ciągu kolejnych 4-5 lat, w perspektywie do 2020 r. – o 1,8-2,0 razy. Obliczenia potwierdzają, że Republika Białoruska być może będzie produkować średniorocznie ok. 15 mln ton zboża (wszystkich rodzajów), 10-12 mln ton mleka, ponad 2 mln ton mięsa oraz taką samą ilość ziemniaków i innych produktów. Jednocześnie, aby zapewnić takie ilości, niezbędne są inwestycje zarówno ze strony organizacji rolniczych, jak i państwa.

Należy podkreślić, że tendencja do rozwijania globalnego systemu żywności oraz kształtowania i funkcjonowania rynku żywności będzie naturalnie odzwierciedlona w tworzeniu krajowego sektora żywnościowego i wewnętrznego rynku wyrobów spożywczych. Rozwiązania problemów związanych z powyższymi aspektami powinny opierać się na potrzebie bezwarunkowego wykonywania różnych obowiązków związanych z obecnością w globalnych (WTO) i regionalnych (WNP, Euroazjatyckiej Wspólnocie Gospodarczej, unii celnej, wspólnej przestrzeni gospodarczej, gospodarce unijnej) strukturach, organizacjach i stowarzyszeniach. Biorąc powyższe pod uwagę, podstawowe koncepcyjne podejścia do rozwoju wymiany handlowej z zagranicą sektora rolnoprzemysłowego Białorusi należy opracowywać w ramach tworzenia bazy dokumentów regulujących stosunki handlowe i gospodarcze, przede wszystkim za pomocą unii celnej i wspólnej przestrzeni gospodarczej, w szczególności są to: porozumienie w sprawie utworzenia wspólnego obszaru celnego i unii celnej z dnia 6 października 2007 r., koncepcja wspólnej przestrzeni gospodarczej, porozumienie o funkcjonowaniu unii celnej w ramach wielostronnego systemu handlu, podpisane w dniu 19 maja 2011 r. porozumienie w sprawie kodeksu unii celnej, porozumienie w sprawie wspólnej taryfy celnej i wiele innych powiązanych dokumentów prawnych. Niezależnie od powyższego ważne jest, aby zapewnić środki na zapobieganie i minimalizację negatywnego wpływu przystąpienia Białorusi do WTO. Szczególny nacisk należy położyć na realizację celów w stosunku do przystąpienia państwa do wspólnej przestrzeni gospodarczej.

1) Zapewnienie zrównoważonej produkcji konkurencyjnych produktów rolnych i żywności w ilościach zaspokajających popyt wewnętrzny i zapewnienie wzrostu sprzedaży na rynkach zagranicznych poprzez:

- racjonalne rozmieszczenie produkcji rolnej;
- optymalizację struktury produkcji, skupiając się przy tym na popycie na rynku wewnętrznym, w celu długoterminowego zwiększania wielkości oraz poprawy zróżnicowania strukturalnego eksportu żywności i produktów rolnych;
- zwiększanie efektywności wykorzystania zasobów produkcyjnych (gruntów, materiałów i technologii, finansów i pracy);
- wdrażanie innowacyjnej, energooszczędnej i zasobooszczędnej produkcji i wydajnych technologii sprzedaży;
- doskonalenie struktury organizacyjnej i zarządzania w sektorze rolnoprzemysłowym w oparciu o rozwój organizacji przemysłu spożywczego bazujących na współpracy i integracji na poziomie krajowym, regionalnym i międzynarodowym.

Tabela 10. Wielkość produkcji artykułów spożywczych we wszystkich kategoriach gospodarstw rolnych, w tys. ton

Produkcja	Średnia dla okresu 2001-2005	Średnia dla okresu 2006-2010	2011 (realnie)	Prognozy w Krajowym Programie Zrównoważonego Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2011-2015					Średnia dla okresu 2011-2015	Średnia dla okresu 2016-2020 (prognoza)	2020 (prognoza)
				2012	2013	2014	2015				
				Zboża (waga po opracowaniu)	6006	7530	8375	10400			
Włókno lniane	41	44	46	60	60	60	60	57	63	65	
Buraki cukrowe	2180	3875	4485	4300	4500	4700	5500	4697	5800	6000	
Rzepak	101	371	379	921	963	1019	1060	868	1120	1160	
Ziemiaki	8385	8156	7721	7540	7600	7690	7750	7660	8232	8560	
Warzywa	1793	2253	1979	2160	2160	2160	2160	2124	2286	2380	
Owoce i jagody	355	644	304	659	6777	686	714	608	758	789	
Bydło i drób (sprzedaż)	923	1248	1464	1555	1660	1755	1870	1661	2080	2240	
Mleko	5023	6245	6504	6880	7370	7940	8640	7467	988	12000	
Jaja	2889	3369	3752	3771	3790	3809	3828	3790	4064	4227	
Ryby	5,4	12,4	15,2	18,9	20,0	22,5	25,2	20,5	26,7	27,8	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Białorusi.

2) Zaopatrzenie w żywność obywateli państwa zgodnie z normami konsumpcji poprzez:

- produkcję własną niezbędnych ilości żywności o odpowiedniej jakości, dostępnej do masowej konsumpcji bez względu na cenę;
- realizację działań dotyczących poszerzania dostępu obywateli do wszystkich produktów wszelkiej jakości i rodzaju;
- tworzenie obligatoryjnego (rynkowego) mechanizmu regulowania sektora rolno-przemysłowego mającego na celu zrównoważenie sektora produkcji żywności;
- optymalizowanie wielkości produkcji w odniesieniu do przywozu tych produktów, które nie są produkowane w kraju w ogóle lub w odpowiedniej ilości;

3) Wdrażanie najnowszych osiągnięć krajowych i międzynarodowych badań, rozwoju technologicznego i technicznego sektora rolno-przemysłowego na potrzeby szybszego przekształcania produkcji w innowacyjne, zasobooszczędne technologie, przede wszystkim poprzez:

- szybszy transfer i symulację wykorzystania innowacyjnych rozwiązań (typów, technologii, systemów maszyn itp.); w zakresie produkcji i sprzedaży;
- rozwój lokalnych i alternatywnych źródeł energii;

4) Doskonalenie metod motywowania pracowników i zespołów ściśle związanych z wynikami prac i działalności rolniczej;

5) Doskonalenie mechanizmów regulujących procesy produkcyjne i ekonomiczne, aby produkcja rolno-przemysłowa była opłacalna i sama się finansowała.

Tym samym zadania dotyczące rozwoju sektora rolno-przemysłowego powinny być wykonywane głównie na podstawie przyspieszonego rozwoju innowacji i inwestycji, a także procesów współpracy i integracji oraz ostatecznej poprawy przepisów krajowych dotyczących sektora.

Literatura

1. National Sustainable Development Programme for Rural Areas 2005-2010, (2005), Minsk: Belarus, s. 96.
2. Husakov W.G. , (2011), Agriculture in Belarus: Factors and perspectives for sustainable development / W.G. Gusakow // Development of agri-industrial sector in the context of food security provision in Belarus: Conference papers, 8th International conference, Minsk, 9-10 September 2010, Institute Of Systemic Analyses of the Agri-Industrial Sector NAN in Belarus, ed. W.G. Husakov – Minsk, ss. 7-14.
3. On National Sustainable Development Programme for Rural Areas 2011-2015, (2011), Ordinance of the President of the Republic of Belarus of 1 August 2011, No 342 // Template – Belarus [virtual database] / National Centre for Legal Information of the Republic of Belarus, Minsk.
4. Agriculture of the Republic of Belarus, (2012) Statistical data National Statistical Committee, ed. I.A. Kostevich [et al.] – Minsk, 2012, s. 354.
5. Social position and quality of living of the citizens of the Republic of Belarus, (2012), Statistical data National Statistical Committee, ed. I. A. Kucharevich [et al.] – Minsk, s. 369.

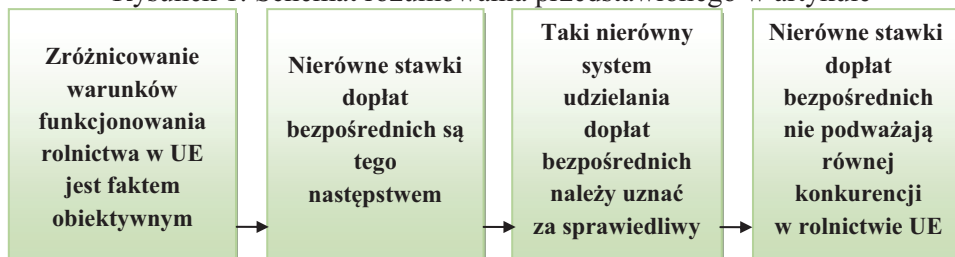
8. Czy równe dopłaty bezpośrednie w UE byłyby sprawiedliwe?

8.1. Wstęp

Problem wysokości stawek płatności bezpośrednich pojawił się w debacie publicznej na poziomie UE wraz z przystąpieniem do Wspólnoty państw Europy środkowo-wschodniej w 2004 r. Polska i inne państwa tej części Europy bardzo silnie podkreślały brak obiektywnego uzasadnienia dla utrzymywania znacznych różnic w wysokości stawek płatności bezpośrednich. Komisja Europejska (KE) w swojej propozycji dotyczącej funkcjonowania systemu płatności bezpośrednich w okresie 2014-2020 zaproponowała stopniowe ograniczenie skali zróżnicowania poziomu stawek [European Commission 2011]. Wdrożenie tego rozwiązania nie zlikwiduje jednakże różnic. W związku z tym pytanie o to, czy płatności powinny być równe, aby były sprawiedliwe, czyli obiektywnie uzasadnione, nadal pozostaje otwarte.

Celem artykułu jest wskazanie na gruncie teoretycznym oraz w oparciu o dane statystyczne, iż zróżnicowanie warunków funkcjonowania rolnictwa uzasadnia brak równości w poziomie stawek płatności, co nie podważa równości warunków konkurencyjności na jednolitym rynku UE. Schemat rozumowania służącego przyjętej tezie przedstawiono na rysunku 1.

Rysunek 1. Schemat rozumowania przedstawionego w artykule

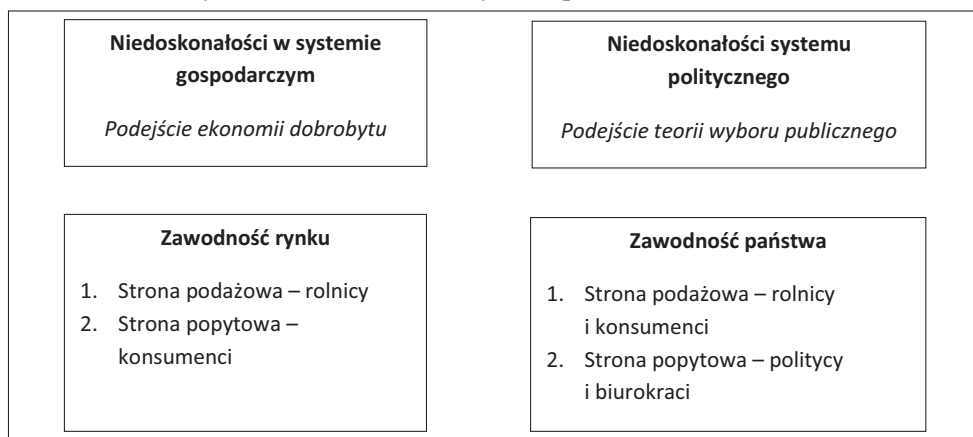
Źródło: Opracowanie własne.

W kolejnej części artykułu krótko wskazano na teoretyczne aspekty, które należy wziąć pod uwagę w dokonywaniu próby odpowiedzi na pytanie postawione w tytule, a w następnym części przedstawiono wyniki badań dotyczących relacji między poziomem stawek płatności planowanych przez KE w kolejnych latach i wielkości nakładów pracy w rolnictwie poszczególnych państw Wspólnoty.

8.2. Teoretyczne uwarunkowania oceny funkcjonowania płatności bezpośrednich w UE

Płatności bezpośrednie, jak cała polityka rolna, to próba odpowiedzi państwa (w tym przypadku UE) na zawodność rynku. Jednakże poza niedoskonałościami w systemie gospodarczym mamy również do czynienia z zawodnością państwa. Dodatkową komplikacją dla efektywnego i skutecznego funkcjonowania polityki rolnej jest to, że zawodność, zarówno rynku, jak i państwa, objawia się i po stronie podażowej, jak i popytowej (rysunek 2).

Rysunek 2. Zawodność rynku i państwa a rolnictwo

Źródło: [Nedergaard 2005].

W kolejnym okresie programowania kluczowym uzasadnieniem dla płatności bezpośrednich ma być wynagrodzenie rolników za dostarczane przez nich dobra publiczne, które nie są wyceniane przez rynek. Kwestia wyceny dóbr publicznych i efektywnego ich dostarczania to bardzo złożone problemy. Z punktu widzenia polityki rolnej podstawowe znaczenie ma efektywność dostarczania dóbr publicznych i cena, jaką gotowi są za nie płacić podatnicy. Z tego względu należałoby rozważyć, czy charakter dóbr publicznych, jakich dostarczanie ma być wynagradzane w ramach płatności bezpośrednich w okresie 2014-2020, jak i wysokość planowanych stawek spełniają kryteria efektywności i stanowią cenę

równowagi między podażą a popytem. Tzw. zazielenienie WPR przewiduje wynagradzanie rolników za dostarczanie tych samych dóbr publicznych przy wykorzystaniu zróżnicowanego poziomu stawek, przy czym różnice te nie będą oparte na koszcie dostarczania tych dóbr publicznych, ale będą związane z podstawową płatnością, która nadal ma bazować na historycznej wielkości plonów referencyjnych. Tym samym trudno mówić o zapewnieniu za pomocą tego instrumentu efektywnego dostarczania dóbr publicznych, skoro cena nie jest uzależniona od kosztu dostarczenia dobra.

Należy tu odwołać się również do warunku równowagi w dostarczaniu dóbr publicznych (rysunek 3). Warunek równowagi w części nawiązuje do pierwszego twierdzenia ekonomii dobrobytu. Ma on następującą postać:

$$MRS_{ra}^A + MRS_{ra}^B = MRT_{ra}^T$$

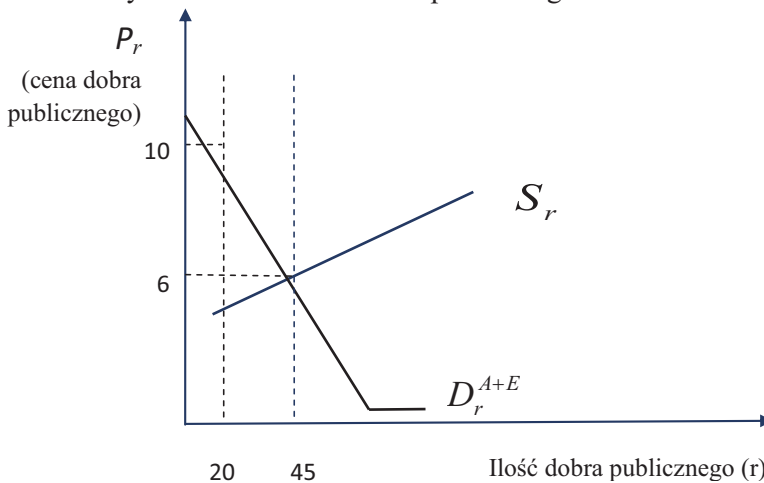
gdzie:

MRS_{ra}^A – krańcowa stopa substytucji dobra prywatnego (a) przez dobro publiczne (r) dla osoby A,

MRS_{ra}^B – krańcowa stopa substytucji dobra prywatnego (a) przez dobro publiczne (r) dla osoby B,

MRT_{ra}^T – krańcowa stopa transformacji dobra r w dobro a równa stosunkowi kosztu krańcowego dobra r i kosztu krańcowego dobra a. To absolutna wartość nachylenia krzywej możliwości produkcyjnych.

Rysunek 3. Efektywne dostarczanie dobra publicznego

Oznaczenia: D_r – łączny popyt, korzyść krańcowa, S_r – podaż, korzyść krańcowa równa kosztowi krańcowemu.

Źródło: *Adaptacja rozważań zawartych w: [Rosen, Gayer 2010: 61].*

Z warunku równowagi wynika, że istotne znaczenie ma nastawienie poszczególnych osób do dóbr publicznych i krańcowa stopa substytucji dobra prywatnego przez dobro publiczne. Przypisanie w ramach płatności za praktyki rolnicze korzystne dla klimatu i środowiska różnych stawek sugerowałoby, iż obywatele w różnych państwach i regionach UE przypisują inną wartość dobrom publicznym zapewnianym przez rolnictwo. Takie założenie nie jest jednakże oparte na jakichkolwiek badaniach czy analizach. Jednakże przeciętnie znacznie wyższy poziom intensywności rolniczego wykorzystywania zasobów przyrody w państwach UE-15 w porównaniu z państwami UE-12, a co za tym idzie większa potrzeba zwiększenia dbałości o środowisko w „starej części” UE mogłaby być uzasadnieniem dla zróżnicowania stawek tej części płatności bezpośrednich.

Choć traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej wymienia cele WPR, to na gruncie zarówno teoretycznym, jak i praktycznym rozważa się szerszy zakres uzasadnień dla dalszego funkcjonowania płatności bezpośrednich. Można tu wymienić takie kwestie, jak spójność terytorialna czy bezpieczeństwo żywnościowe Wspólnoty. Ważnym przedmiotem rozważań, przynajmniej na gruncie teoretycznym, powinien być wpływ wsparcia na konkurencyjność rolnictwa, jak i na konkurencyjność jego poszczególnych komponentów, tj. określenie, czy i w jakim stopniu wsparcie różnicuje warunki prowadzenia działalności rolniczej nie tylko w podziale na państwa członkowskie, ale też w odniesieniu do innych kategorii podziału gospodarstw, w tym w szczególności w zależności od rodzaju prowadzonej działalności rolniczej.

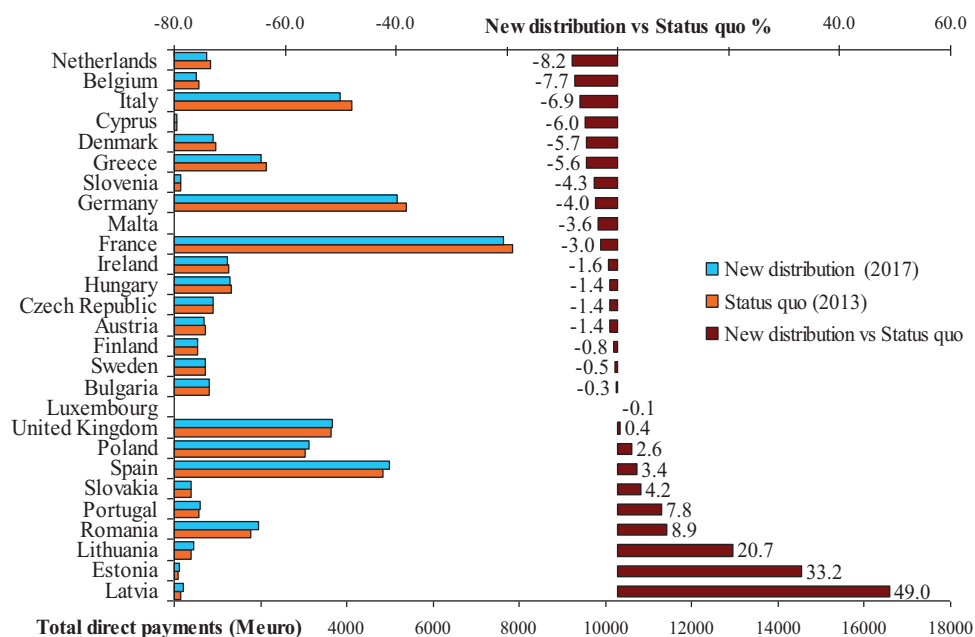
Z punktu widzenia podatników kluczowym aspektem oceny poziomu stawek płatności powinno być określenie, na ile płatności i ich podział między poszczególne grupy gospodarstw rolnych jest Pareto optymalny i zapewnia optymalną alokację środków UE, co oznacza przeniesienie debaty na temat sprawiedliwości stawek wsparcia z poziomu sektora na poziom całej gospodarki Wspólnoty oraz wymaga wskazania wpływu płatności na ogólny poziom dobrobytu w UE.

8.3. Według jakiego kryterium oceniać podział środków pomiędzy kraje UE?

W projekcie rozporządzenia Parlamentu Europejskiego ustanawiającego przepisy dotyczące systemów wsparcia bezpośredniego producentów rolnych na lata 2014-2020 Komisja Europejska zaproponowała podział środków finansowych w ramach I filaru WPR pomiędzy poszczególne państwa członkowskie [European Commission 2011]. Podstawą do ustalenia wysokości nowych kopert narodowych z tytułu dopłat bezpośrednich były kwoty, jakie poszczególnym

krajom członkowskim zostały przydzielone na 2013 rok (z uwzględnieniem modulacji). W stosunku do planowanego wsparcia na 2013 rok wprowadzono jednak mechanizm realokacji środków, który w zamierzeniu miał częściowo wyrównywać różnicę pomiędzy państwami o najwyższej i najniższej wysokości dopłat bezpośrednich w przeliczeniu na hektar powierzchni referencyjnej [Henkeet al. 2012]. Na nowych rozwiązaniach względem dotychczasowego systemu redystrybucji dopłat miała skorzystać część tzw. nowych krajów członkowskich oraz Portugalia i Hiszpania (rysunek 4).

Rysunek 4. Planowana zmiana alokacji środków pomiędzy krajami członkowskimi w ramach I filaru WPR

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Henkeet al. 2012].

Propozycja Komisji Europejskiej pomimo pewnej korekty *de facto* zachowywała jednak historycznie ukształtowaną alokację środków, jakiej dokonano w poprzednich latach w wyniku negocjacji i zawieranych kompromisów politycznych. Skala wyrównywania płatności bezpośrednich w ocenie wszystkich krajów, dla których przewidziano wzrost wysokości kopert narodowych w ramach I filaru WPR (za wyjątkiem Wielkiej Brytanii) okazała się niewystarczająca [Czyżewski, Stępień 2012]. Zwłaszcza w Polsce wzbudziło to dużo emocji i było krytykowane jako głęboko niesprawiedliwe dla rodzimych producentów rolnych. Podstawowym argumentem uprawniającym tezę o utrzymaniu nadmiernego uprzywilejowania

rolników głównie z krajów piętnastki (tzw. starych krajów UE), było wskazywane pozostawanie zbyt dużych różnic w wysokości stawek płatności w przeliczeniu na ha powierzchni referencyjnej. W tej sytuacji powstaje pytanie, czy czynnik ziemi jest jedynym, a zwłaszcza obiektywnym kryterium oceny rozdysponowania środków tytułem dopłat bezpośrednich? Czy można wskazać inne reguły podziału środków, które mogą zostać uznane za bardziej sprawiedliwe?

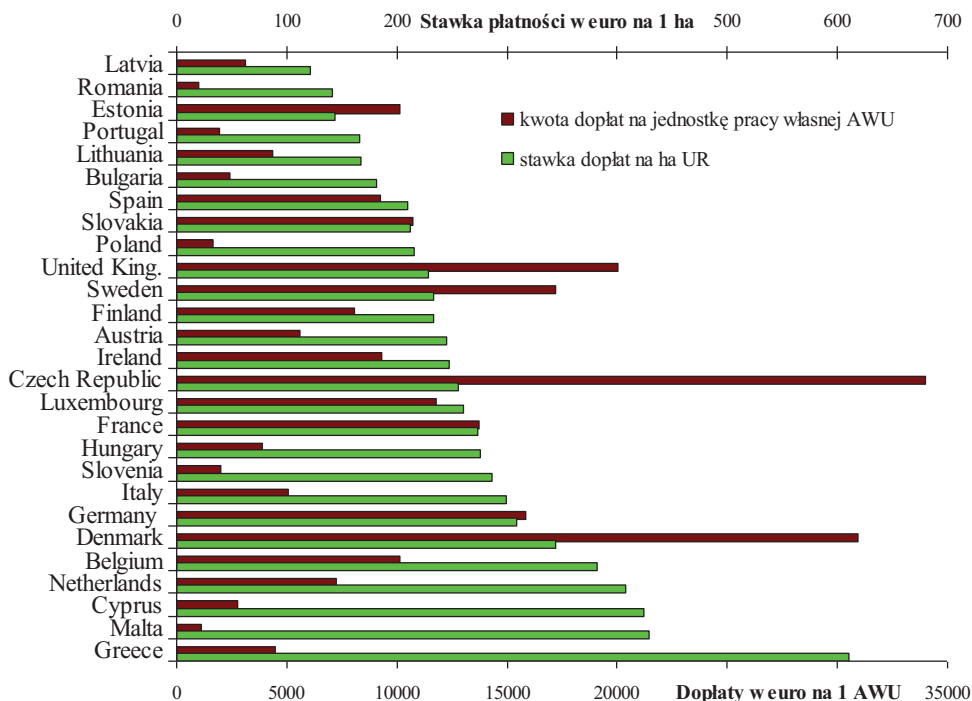
Podjmując próbę odpowiedzi na tak postawione pytanie, należy w pierwszej kolejności przypomnieć, jak ewaluowały cele WPR. Początkowo przedstawiano je jako: podnoszenie produktywności rolnictwa, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego Europy, stabilizację rynków rolnych, zapewnienie dochodów producentom rolnym, a zarazem taniej żywności konsumentom [Muirhead, Almas 2012, Tomczak 2009]. Obecnie formułowane oczekiwania w stosunku do WPR na lata 2014-2020 w odniesieniu do I filaru, a tym samym w stosunku do dopłat bezpośrednich, również się zmieniają. Podkreśla się jednak, że płatności bezpośrednie muszą być nadal podstawą stabilizacji dochodów rolników, jednak stanowiąc mają także wynagrodzenie za dostarczanie dóbr publicznych oraz być rekompensatą za wyższe standardy produkcji żywności w UE [European Commission 2010]. Uzależnienie uzyskania dopłat bezpośrednich od spełnienia licznych warunków, co najmniej na poziomie minimalnym, nie jest niczym nowym i zasada ta obowiązywała już w innych okresach funkcjonowania WPR. W założeniu wymagania i kryteria przyznawania dopłat bezpośrednich w nowym okresie programowania mają być jednak poszerzone, a zarazem dla danego typu gospodarstwa jednakowe we wszystkich państwach członkowskich.

Sama odpowiedź na pytanie, w jaki sposób mierzyć poziom „obiektywizmu” zaproponowanego podziału środków w ramach mechanizmu dopłat bezpośrednich, musi być poszukiwana w formułowanych celach WPR. Jeżeli bowiem oczekujemy spełnienia jednakowych kryteriów, należy zapewnić producentom rolnym warunki uzyskiwania zbliżonego poziomu dochodów. „Zbliżony” nie oznacza jednak równy, gdyż nadmierne uprzywilejowanie rolników względem innych grup społecznych w danym kraju budziłoby kontrowersje i poczucie społecznej niesprawiedliwości.

Problemem oceny planowanego rozdysponowania środków budżetowych jest olbrzymie zróżnicowanie rolnictwa pomiędzy poszczególnymi państwami UE, nie tylko pod względem warunków przyrodniczo-produkcyjnych, ekonomicznych, ale również wyposażenia w podstawowe czynniki produkcji i stosowanej technologii wytwarzania. Obok ziemi rolnej – składnika kapitału naturalnego, którego specyficzna rola jest niepodważalna – innym czynnikiem produkcji niepodlegającym formalnej wycenie i opłacie jest praca własna. Relacja obu czynników jest w poszczególnych krajach także bardzo zróżnicowana.

Rozkład korzyści wynikający z podziału środków tytułem dopłat bezpośrednich przebiega więc odmiennie, jeżeli za punkt odniesienia przyjmuje powierzchnię wykorzystywanych użytków rolnych lub zaangażowania pracy, a zwłaszcza pracy własnej – nieopłaconej¹⁵ (rysunek 5).

Rysunek 5. Proponowana kwota narodowa dopłat bezpośrednich na 2017 r. w odniesieniu do powierzchni UR i nakładów pracy własnej z 2010 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/data>.

¹⁵ W przypadku pracowników najemnych wysokość wynagrodzenia uzależniona jest od sytuacji na rynku pracy, a w niewielkim stopniu od kondycji ekonomicznej gospodarstw rolnych, a tym bardziej uzyskanych dopłat bezpośrednich. Fakt ten potwierdzają badania przeprowadzone przez Petricka i Ziera w rolnictwie niemieckim, którzy stwierdzili, że poziom zatrudnienia, a pośrednio wynagradzania pracowników najemnych jest niezależny od wysokości dopłat bezpośrednich, jakie uzyskują gospodarstwa (jest elastyczny względem sytuacji na rynku pracy, a nie poziomu dotowania rolnictwa). Jedynie w przypadku dopłat o charakterze inwestycyjnym i to w sytuacji realizowanych przedsięwzięć niemających charakteru substytucji pracy kapitałem pomoc publiczna powoduje zwiększenie zatrudnienia [Petrick and Zier 2012].

Stosując średnią wielkość nakładów pracy własnej jako kryterium oceny „sprawiedliwości”¹⁶ rozdysponowania środków w ramach kwot narodowych dopłat bezpośrednich, w najkorzystniejszej sytuacji znalazłyby się takie państwa jak: Czechy, Dania, W. Brytania, Szwecja, Niemcy i Francja. W przypadku: Rumunii, Polski, Malty, Słowenii, Portugalii i Bułgarii ich koperty narodowe byłyby niedoszacowane. Należy jednocześnie podkreślić, że z jednej strony obserwujemy grupę państw, dla których proponowane dopłaty w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych dają wysoką stawkę wsparcia bezpośredniego, a jednocześnie w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej niską (Malta, Cypr, Grecja). Z drugiej strony zbiorowość krajów, dla których koperty narodowe niezależnie od przyjętego sposobu oceny są niskie, tworzą: Rumunia, Portugalia i Łotwa. Oba prezentowane kryteria nie są jednak pozbawione subiektywizmu.

Prowadzenie działalności rolniczej odbywa się w odmiennych warunkach cenowych zarówno w odniesieniu do nabywanych czynników produkcji (kosztów jednostkowych), ale również zbywanych surowców rolnych i innych elementów otoczenia. Ustalenie obiektywnego kryterium pozwalającego ocenić podział planowanych dopłat bezpośrednich dla poszczególnych państw powinno powyższy aspekt uwzględnić. Analizując ten problem, należy pamiętać, że w odróżnieniu od ziemi własnej w przypadku pracy rolnika i członków jego rodziny musi zostać wygenerowana nadwyżka ekonomiczna pozwalająca na zapewnienie odpowiedniego poziomu konsumpcji jego gospodarstwa domowego. Zgodnie z celem WPR gospodarstwo rolne musi zatem zagwarantować nadwyżkę finansową-dochód, jako wynagrodzenie pracy własnej, umożliwiającą egzystencję producentom rolnym na społecznie akceptowanym poziomie. Kategorią ekonomiczną uwzględniającą powyższe aspekty jest nadwyżka operacyjna, a więc ekonomiczna wartość dodana pomniejszona o koszt amortyzacji środków trwałych, opłatę najemnej siły roboczej, naliczone podatki bezpośrednio powiązane z działalnością rolniczą (tabela 1).

Optymalizacja kryteriów oceny planowanego rozdysponowania dopłat bezpośrednich pomiędzy państwa UE, w naszej ocenie, wymaga uwzględnienia indywidualnej sytuacji ekonomicznej rolnictwa w każdym państwie z osobna. Wymaga również przeprowadzenia symulacji uwzględniających nowe kwoty tytułem dopłat bezpośrednich. W celu przeprowadzenia dalszych analiz nadwyżki operacyjne uzyskane w każdym z państw na poziomie całego kraju

¹⁶ Powiązanie dopłat z wielkością zatrudnienia w rolnictwie, a nie z czynnikiem ziemi było poruszane w pracach naukowych [Gömann 2002, Happe and Balmann 2002, Herok and Lotze 1997, Mack and Mann 2007]. Autorzy tego opracowania postulują jednak przyjęcie nakładów pracy własnej jako elementu składowego metody pozwalającej określić obiektywny podział środków pomiędzy krajami członkowskimi UE, a nie jako mechanizm rozdysponowania płatności wśród gospodarstw rolnych w danym kraju.

w różnych okresach zostały skorygowane tak, aby uwzględnić planowane dopłaty w 2017 roku, a więc w roku, w którym praktycznie nastąpi proces ostatecznego ukształtowania się poziomu dopłat na kolejne trzy lata.

Tabela 1. Ustalenie parytetu – relacji nadwyżki bezpośredniej przypadającej na pracę własną (AWU) w stosunku do zarobków w gospodarce narodowej

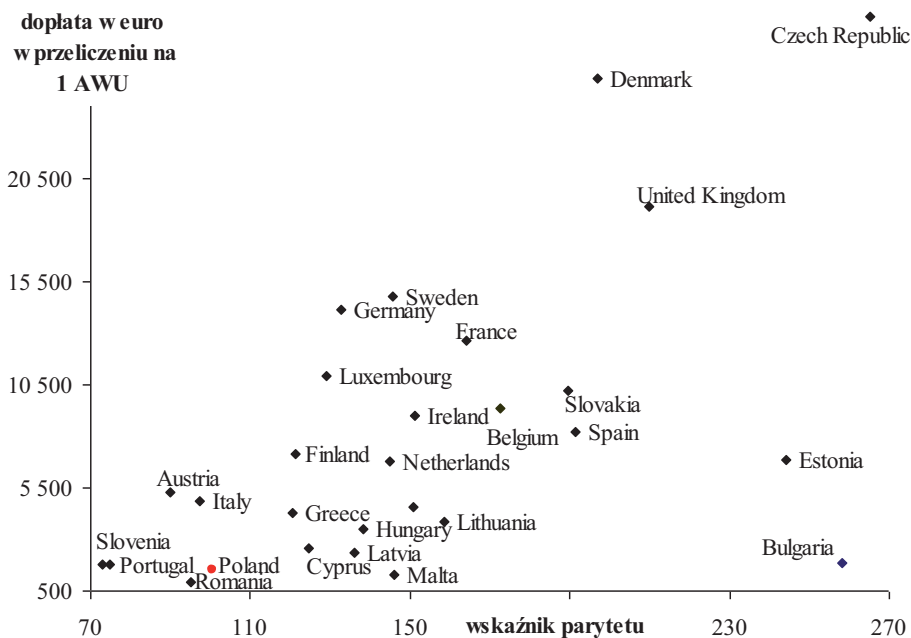
Country	Nadwyżka operacyjna Factor income		Szacowana nadwyżka operacyjna ^{b)}	Annual net earnings w 2010 r.	Wskaźnik parytetu ^{c)}
	2010 r.	Średnia z lat 2004-2010			
Belgium	2 604,2	2 213,3	2736,5	25589,5	172,8
Bulgaria	1 649,4	1 602,8	2413,6	2275,6	258,1
Czech Republic	1 452,1	1 306,9	2196,3	7613,7	265,1
Denmark	2 065,2	1 780,9	2689,2	25249,0	196,9
Germany	12 335,2	12 838,0	17988,4	25296,9	132,7
Estonia	314,1	264,5	399,0	6438,0	244,0
Ireland	2 284,9	2 624,3	3859,1	17527,1	151,1
Greece	6 526,9	6 968,4	8978,9	13098,6	120,5
Spain	22 955,2	23 514,0	28484,4	16098,4	191,5
France	23 668,6	21 868,4	29472,7	21165,9	164,1
Italy	14 975,8	17 514,0	21344,8	18639,1	97,3
Cyprus	326,8	325,4	375,4	11871,9	124,5
Latvia	395,1	378,1	595,9	5095,7	136,1
Lithuania	613,2	551,7	1009,6	4439,1	158,6
Luxembourg	62,3	93,6	127,7	27496,7	129,0
Hungary	2 352,2	2 244,6	3537,7	5858,4	138,3
Malta	75,4	64,3	69,1	9651,9	146,1
Netherlands	5 826,3	5 588,7	6346,2	24649,9	144,9
Austria	2 436,2	2 470,1	3173,9	24859,7	90,0
Poland	9 024,2	7 278,2	10392,7	5189,3	100,5
Portugal	2 376,2	2 473,7	3082,7	10736,5	75,0
Romania	4 918,9	5 409,5	7344,6	3567,2	95,1
Slovenia	413,4	418,5	556,3	9819,0	72,8
Slovakia	524,6	519,8	921,6	5883,9	189,6
Finland	2 173,1	1 899,5	2433,0	24449,2	121,2
Sweden	1 502,0	1 486,1	2199,0	25368,7	145,7
United Kingdom	9 794,7	9 161,1	12818,1	21696,3	209,7
Total EU	133 646,1	132 858,3	175548,4	14800,9	107,8

^{b)} średnią z nadwyżek operacyjnych uzyskaną przez rolnictwo danego kraju w latach 2004-2010 pomniejszono o bezpośrednie dopłaty budżetowe (krajowe i unijne), a następnie powiększono o proponowane dopłaty w 2017 roku.

^{c)} wskaźnik parytetowy uzyskano jako iloraz oszacowanej nadwyżki operacyjnej w przeliczeniu na nakłady pracy nieopłaconej w danym kraju (średnia AWU z lat 2004-2010) i średniego wynagrodzenia netto w całej gospodarce danego kraju (annual net earnings).

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/data>.

Rysunek 6. Przewidywane dopłaty bezpośrednie w 2017 r. w przeliczeniu na jednostkę pracy nieopłaconej (tys. euro na AWU) w stosunku do parytetu

Źródło: opracowanie własne.

Wyrażając nadwyżkę operacyjną w tys. euro na jednostkę pracy własnej w rolnictwie w stosunku do wynagrodzeń w innych działach gospodarki narodowej, uzyskuje się pewien obraz wpływu poziomu dopłat bezpośrednich w odniesieniu nie tylko do bezwzględnej sytuacji ekonomicznej rolników, ale również sytuacji gospodarczej kraju (rysunek 6).

Na tej podstawie można stwierdzić, w których krajach członkowskich pomimo niskiego poziomu dopłat bezpośrednich sytuacja dochodowa rolników na tle innych grup społecznych będzie korzystna (Bułgaria, Estonia). Polska wraz z Rumunią, Portugalią i Słowenią znalazła się w zbiorowości o bardzo niskim poziomie dopłat w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej, a jednocześnie niewystarczającym, aby w stosunku do zarobków w działach pozarolniczych zapewnić wynagrodzenie tego czynnika produkcji (relację parytetową) na poziomie średniej w UE. W Austrii i we Włoszech dopłaty w przeliczeniu na jednostkę pracy byłyby wyższe niż średnia w UE, ale w relacji do płac w gospodarce narodowej nie zapewniałyby średniego poziomu opłaty parytetowej w całej badanej zbiorowości. Na przeciwnym biegunie znalazłyby się: Czechy, Dania i W. Brytania, które uzyskując wysoki poziom dopłat w relacji do nakładów pracy własnej, osiągnęły-

by również wysoką opłatę tego czynnika produkcji względem działów pozarolniczych. W zależnościach powyższych odzwierciedla się prosty fakt, iż nadmierne zatrudnienie w rolnictwie polskim jest główną przyczyną niskich dochodów naszych rolników. Stanu tego nie zmieniliby zauważalnie nawet zrównanie stawek dopłat bezpośrednich na 1 ha UR w całej UE.

8.4. Podsumowanie

Problem, czy równy poziom stawek płatności w całej Wspólnocie byłby sprawiedliwy jest kwestią bardzo złożoną. Obejmuje on szereg aspektów oceny uwarunkowań przyrodniczo-ekonomicznych funkcjonowania rolnictwa nie tylko w poszczególnych państwach, ale i mniejszych jednostkach geograficzno-administracyjnych. Co więcej, jest to kwestia wychodząca poza sama problematykę funkcjonowania tego instrumentu i całej wspólnej polityki rolnej. Zwłaszcza w dobie kryzysu gospodarczego i kryzysu finansów publicznych, które dotyczą praktycznie wszystkich państw Wspólnoty, pytanie zarówno o cele, jak i efektywność ich realizacji przez płatności bezpośrednie jest tym głośniej zadawane. Brak jednoznacznego wskazania na cele, jakim służą płatności oraz niedostatek dowodów pokazujących pozytywne oddziaływanie tej formy wsparcia na konkurencyjność rolnictwa oraz na ogólnowspólnotowy dobrobyt uwzględniający nie tylko kwestie ekonomiczne, ale i środowiskowe, tym bardziej prowadzi do poddania w wątpliwość zasadności utrzymywania tego instrumentu wsparcia w sytuacji, gdy niezbędne jest zarówno konsolidowanie finansów publicznych, jak i wspieranie gospodarki w celu wejścia na ścieżkę wzrostu gospodarczego.

Dzisiejszy kryzys stanowi dobry moment do przeanalizowania dotychczasowych rozwiązań także w zakresie polityki rolnej i wprowadzenia rozwiązań, które zapewniłyby zarówno większą efektywność, jak i skuteczność, realizując jednocześnie cele, które odpowiadają aktualnym wyzwaniom, a nie wyzwaniom, przed którymi stały państwa Wspólnoty, gdy ją tworzone, jak to ma miejsce właśnie w przypadku wspólnej polityki rolnej.

Postulowana sprawiedliwość rozumiana jako równość jest niezbędna dla rozwoju zarówno rolnictwa unijnego, jak i całej gospodarki Wspólnoty. Wymaga ona ukształtowania na nowo rzeczywistości równych i uczciwych zasad konkurencyjności na jednolitym rynku UE, jak i zasad przyznawania wsparcia. To zrównanie zasad wymaga większej integracji w wielu aspektach funkcjonowania zarówno rolnictwa, jak i całej gospodarki i instytucji administracji publicznej. Konieczne jest jednak właściwe ustawienie priorytetów, tak aby integracja nie stanowiła celu samego w sobie i nie służyła jedynie rozrostowi unijnej biurokracji, ale aby zapew-

niała takie uwarunkowania instytucjonalne, które tworzyłyby otoczenie sprzyjające trwałemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu w całej Wspólnocie i we wszystkich sektorach jej gospodarki.

Przedstawione przez nas kryterium oceny podziału środków z tytułu dopłat bezpośrednich pomiędzy poszczególne państwa członkowskie, bazujące na wysokości nadwyżki operacyjnej uzyskiwanej na jednostkę pracy własnej rolników i jej relacji do wynagrodzeń w gospodarce narodowej w poszczególnych państwach nawiązuje do skuteczności realizacji podstawowego celu WPR: zapewnienia rolnikom dochodów porównywalnych z dochodami pozarolniczymi. Z tego punktu widzenia może być ono kryterium przybliżającym nas do obiektywnej oceny sposobu podziału dopłat bezpośrednich pomiędzy kraje członkowskie. Jednak nie jest ono pozbawione wad. W tym mechanizmie oceny zawsze jako potencjalni beneficjenci wyższej pomocy publicznej postrzegane są kraje z trudnościami o charakterze strukturalnym wynikającym ze zbyt dużego rozdrobnienia rolnictwa i nieefektywnego wykorzystania czynnika pracy własnej. W naszej ocenie rozpatrywanie obiektywizmu jedynie w odniesieniu do kategorii dopłat bezpośrednich jest podejściem zbyt wąskim i niewystarczającym. Należy bowiem oddzielić pojęcie „obiektywizmu” od efektywności i skuteczności tego instrumentu w zakresie kształtowania konkurencyjności rolnictwa krajowego i unijnego.

Literatura

1. Gömann H., (2002), Auswirkungen einer Entkopplung von Ausgleichszahlungen auf den EU-Getreidemarkt. „Agrarwirtschaft” Jg. 51, Heft 8, ss. 389-395.
2. Happe K., Balmann A., (2002), Struktur-, Effizienz und Einkommenswirkungen von Direktzahlungen. „Agrarwirtschaft” Jg. 51, Heft 8, ss. 376-388,
3. Mack G., Mann S., (2007), Wie wirken die allgemeinen Direktzahlungen in der Schweizer Landwirtschaft? „Brichte über Landwirtschaft”, Band 85, Nr 1, ss. 35-55.
4. Czyżewski A., Stępień S., (2012), Point of view of Poland and other member states on the CAP 2014-2020, Journal of Agribusiness and Rural Development, number 3, ss. 69-79.
5. European Commission, (19.10.2011), Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy.
6. European Commission, (19.11.2010), Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the region, The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future, Brussels.
7. Henke R., Monteleone A., Pierangeli F., (2012), The CAP after 2013: what criteria for resources allocation?, the 126th EAAE Seminar, Capri (Italy) http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/126101/2/Henke_Monteleone_Pierangeli.pdf (accessed on January 5 2013), ss. 1-16.

8. Herok C.A., Lotze H., (1997), Neue Wege der Gemeinsamen Agrarpolitik: Handelseffekte und gesamtwirtschaftliche Auswirkungen. „Agrarwirtschaft“ Jg. 46, Heft 7, ss. 257-264.
9. Muirhead B., Almas R., (2012), The Evolution of Western Agricultural Policy Since 1945, [in] Almas R., Campbell H. (ed.) Rethinking Agricultural Policy Regimes: Food Security, Climate Change and the Future Resilience of Global Agriculture, Emerald Group Publishing Limited, Research in Rural Sociology and Development, Volume 18, ss.23-49.
10. Nedergaard P. (2005), Market failures and government failures: A theoretical model of the common agricultural policy. Paper for the EUSA Ninth Biennial International Conference March 31 – April 2, 2005 in Austin, Texas.
11. Petrick M., Zier P., (2012), Common Agricultural Policy effects on dynamic labour use in agriculture. Food Policy, volume 37, issue 6, ss. 671-678.
12. Rosen H.S., Gayer T., Public Finance, McGraw-Hill International Edition. Ninth Edition, New York 2010.
13. Tomczak F., (2009), Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego, IERiGŻ-PIB, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009 nr 125, ss. 11-29.

9. Wpływ środków wsparcia w ramach WPR na sektor rolny na Litwie

9.1. Ewolucja WPR

W niniejszym artykule przeprowadzono przegląd wspólnej polityki rolnej (WPR), jej głównych celów i etapów rozwoju. W dokumencie przedstawiono wiele informacji dotyczących wpływu środków wsparcia w ramach WPR na sektor rolny na Litwie. W dokumencie przedstawiono także kierunki zmian przyszłej WPR i litewskich wewnętrznych priorytetów w sektorze rolnym.

O powstaniu wspólnej polityki rolnej zdecydowała specyfika działalności rolniczej i zależność społeczeństwa od produktów rolnych (Koning, 2006).

Po drugiej wojnie światowej Europa musiała stawić czoło niedoborom żywności. W tym czasie rolnictwo nadal było głównym „pracodawcą”, więc nie było potrzeby opracowywania tego rodzaju polityki rolnej, sprzyjającej produkcji niezbędnej ilości żywności. Tym samym rozpoczęła się prawdziwa dyskusja o integracji polityki rolnej na poziomie europejskim, a w latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku uruchomiono WPR (Jambor, Harvey 2010, Zobbe 2002). W Traktacie Rzymskim określono cele WPR [Consolidated... 1957]:

- zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, jak również optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
- zapewnienie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie;
- stabilizacja rynków;
- zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw;
- zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

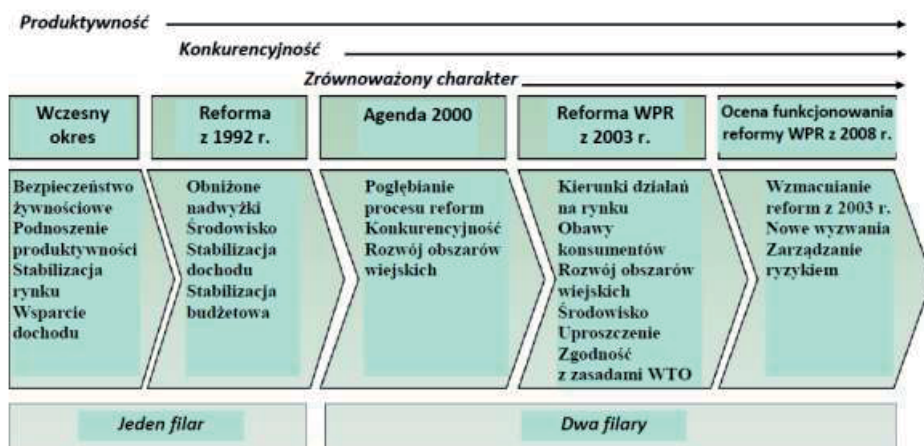
Były dwie okoliczności, które przyspieszyły powstanie WPR [Koning 2006]: po pierwsze kraje, które przystąpiły do Wspólnoty Europejskiej, już wcześniej dysponowały protekcjonistyczną polityką rolną, a po drugie kraje te podpisały Układ ogólny w sprawie tariff celnych i handlu, na podstawie którego uregulowano podaż i zapewniono ochronę sektora rolnego. Wyrównano osobne

działania stosowane przez państwa członkowskie i zebrano je w ramach jednej polityki. WPR opiera się na zasadzie:

- jednolitego rynku;
- preferowania wspólnoty;
- równości i wydajności:
 - konwergencji dochodów między rolnikami a innymi osobami,
 - obniżania cen produkcji przez zwiększanie wydajności;
- wspólnego finansowania: wydatki w ramach WPR powinny być pokryte z budżetu ogólnego, powstałego na bazie należności celnych przywozowych i innych podatków.

Tym samym WPR była jednym z czynników wzrostu gospodarki w państwach członkowskich. W całej swojej historii, począwszy od lat sześćdziesiątych XX w., WPR się zmieniała i ewoluowała (rysunek 1).

Rysunek 1. Historia zmian w WPR

Źródło: opracowanie własne autora na podstawie danych Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi [2009, 2012].

W pierwszych latach funkcjonowania WPR posłużyła ona do rozwiązania podstawowego problemu dotyczącego bezpieczeństwa żywnościowego. Jednak środki wsparcia na rzecz rozwiązywania problemów spowodowały nadprodukcję, zwiększenie zanieczyszczenia środowiska i inne problemy. Dlatego w polityce potrzebne były znaczące zmiany [Komisja... 2012a, Jurkenaite 2011].

Podczas reformy MacSharry'ego z 1992 r. doszło do znaczącego odejścia od wsparcia rynku do płatności bezpośrednich dla rolników i wprowadzono pewne działania mające na celu ochronę środowiska [Ministerstwo Rolnictwa...

2012]. Z jednej strony na potrzebę przeprowadzenia reformy WPR częściowo wpływ wywarły USA, jednak faktycznym powodem była sytuacja w całej Unii Europejskiej (UE) i wynikała ona ze krajowych stanowisk państw członkowskich. Problem nadprodukcji stanowił znak, że pula środków w budżecie WPR była tak atrakcyjna dla rolników, że nie reagowali oni na sygnały rynkowe. Innym problemem, który doprowadził do nowych działań politycznych, były obawy społeczeństwa o środowisko, jakość żywności, dobrostan zwierząt [Moehler 2008].

Po reformie z 1992 r. sytuacja w rolnictwie się poprawiła, ale Komisja Europejska (KE) wyraziła obawy, że w sytuacji tej może brakować równowagi z powodu prawdopodobnej nadprodukcji spowodowanej ograniczeniami eksportowymi. Ponadto stabilną sytuację w sektorze rolnym może skomplikować perspektywa rozszerzenia UE, ponieważ budżet rolny miał wyraźne granice i głównym problemem był podział budżetu.

Druga reforma – porozumienie Agenda 2000 – opierało się na europejskim modelu rolnictwa i spowodowało kolejną znaczącą zmianę ze wsparcia rynku do płatności bezpośrednich. Dodatkowo wynikał z tego również większy nacisk na bezpieczeństwo żywności i środowiska. Poza tym budżet na rolnictwo ustalono na lata 2000-2006 [Ministerstwo Rolnictwa... 2012]. W 2002 r. Rada Europejska podjęła decyzję w sprawie ograniczeń, które należy stosować w przypadku wydatków na rolnictwo w UE-15 oraz w 10 krajach przystępujących do Unii w latach 2007-2013. Porozumienie Agenda 2000 dzieli również WPR na dwa filary. Pierwszy filar obejmował płatności bezpośrednie i mechanizmy regulujące rynek. Tymczasem nową politykę rozwoju obszarów wiejskich wprowadzono jako drugi filar WPR. W ramach tej nowej polityki wsparcia udziela się na rzecz wielu inicjatyw na obszarach wiejskich, zapewniając jednocześnie pomoc rolnikom w działaniach zmierzających do dywersyfikacji, poprawy sposobów wprowadzania produktów na rynek oraz do restrukturyzacji swojej działalności w inny sposób [Юркенайте 2012].

Reforma z 2003 r. spowodowała oddzielenie płatności na wsparcie dochodów od produkcji – płatności bezpośrednie nie były już związane z produkcją. Wprowadzono także nowe elementy w ramach WPR, takie jak zasada wzajemnej zgodności (z szeregiem działań w zakresie bezpieczeństwa żywności, ochrony środowiska i dobrostanu zwierząt) i modulacji. Ponadto fundusze na rozwój obszarów wiejskich nadal rosły [Melnikiene i in. 2011].

Pozostałe etapy rozwoju WPR wynikały głównie z problemów wewnętrznych UE, zmieniających się potrzeb i wartości społecznych. Planowano zwiększenie konkurencyjności sektora rolnego, którą ograniczały rygorystycznie określone wymogi w zakresie jakości produkcji, ochrony środowiska i sposobów uprawy, powodując wzrost kosztów produkcji i lokalnych usług.

W dniu 20 listopada 2007 r. Komisja przyjęła komunikat „Przygotowania do oceny funkcjonowania reformy WPR”. Ocena funkcjonowania reformy WPR nie ma polegać na wymyślaniu na nowo lub na ponownej reformie WPR, lecz na przeprowadzeniu oceny tego, czy funkcjonuje możliwie jak najlepiej w powiększonej Unii Europejskiej oraz w zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Dlatego też ocena funkcjonowania reformy WPR nie stanowi głównej reformy, lecz są to starania mające na celu usprawnienie, uproszczenie i modernizację WPR oraz usunięcie pozostałych ograniczeń nałożonych na rolników, aby pomóc im zareagować na rosnący popyt na żywność. Ocena funkcjonowania reformy WPR ma jeszcze bardziej przełamać związek między płatnościami bezpośrednimi a produkcją, a tym samym umożliwić rolnikom śledzenie sygnałów rynkowych w możliwie jak największym stopniu [Komisja... 2012b].

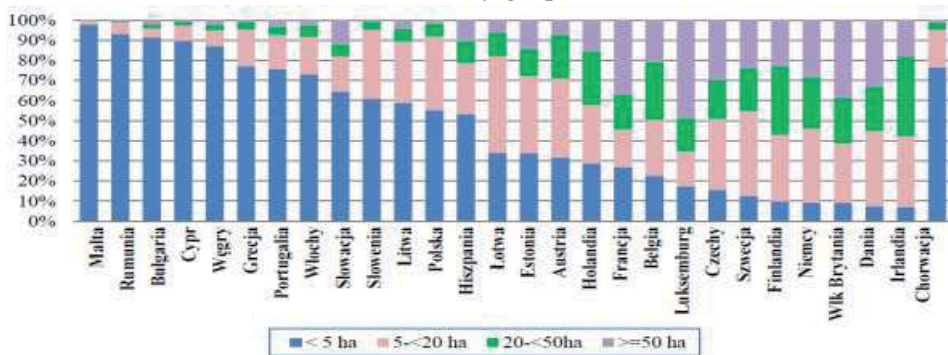
Dzisiejsza struktura WPR jest nadal taka sama jak w 2000 r. Jedyna istotna różnica polega na oddzieleniu płatności bezpośrednich od wielkości produkcji rolnej. WPR o takiej strukturze stanowiło w 2004 r. pierwszą w swoim rodzaju politykę rolną w dziesięciu krajach europejskich, a w 2007 r. również w przypadku dwóch kolejnych krajów.

Litwa była jednym z wymienionych dziesięciu krajów, których rolnicy doświadczają WPR od ponad 8 lat.

9.2. Wpływ WPR na litewskie rolnictwo

Przystąpienie do UE w 2004 r. miało duży wpływ na litewski sektor rolny. Podczas przygotowań do akcesji i po niej struktura gospodarstw na Litwie szybko się zmieniała. Według danych Eurostatu za rok 2010 zdecydowana większość gospodarstw w UE to małe gospodarstwa rolne z gospodarstw poniżej 5 ha, średnio stanowią one około 69,2% (rysunek 2).

Rysunek 2. Struktura gospodarstw rolnych w UE w zależności od liczby gospodarstw, 2010

Źródło: opracowanie własne autora na podstawie danych Eurostatu [2012].

Unijne gospodarstwa średniej wielkości (od 5 do 100 ha) w 2010 r. stanowiły 28,1% wszystkich gospodarstw rolnych w UE a duże gospodarstwa (większe niż 100 ha) stanowiły średnio około 2,7%. W porównaniu do danych z 2005 r. liczba dużych gospodarstw rolnych w UE wzrosła o 31%, liczba średnich gospodarstw wzrosła o niecałe 6%, liczba małych gospodarstw rolnych zmniejszyła się o ponad 3,1%.

Struktura gospodarstw rolnych na Litwie zmieniała się w kierunku silnej polaryzacji: liczba średnich gospodarstw oraz powierzchnia użytków rolnych (UR) spadły gwałtownie, natomiast liczba dużych gospodarstw i ich powierzchnia wzrosła. W porównaniu do 2005 r. struktura gospodarstw rolnych na Litwie w 2010 r. była następująca:

- liczba małych gospodarstw rolnych o powierzchni poniżej 5 ha zwiększyła się z 51,4 do 58,7% wszystkich gospodarstw na Litwie, powierzchnia użytków rolnych tych gospodarstw zmniejszyła się z 13,1 do 11,4% całkowitej powierzchni użytków rolnych;
- liczba średnich gospodarstw rolnych (od 5 do 100 ha) zmniejszyła się z 47,7 do 39,4%, a powierzchnia użytków rolnych tych gospodarstw zmniejszyła się z 58,5 do 47,1%;
- liczba dużych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 100 ha wzrosła z 1 do 1,9%. Powierzchnia ich UR wzrosła z 28,4 do 41,6%.

Środki wsparcia w ramach WPR wzmocniły największy wpływ na taką polaryzację struktury gospodarstw rolnych na Litwie. Wzrost liczby najmniejszych gospodarstw można wyjaśnić dwiema przyczynami:

- 1) decyzją rolników, którzy korzystali z działania *Wcześniejsze emerytury z działalności rolniczej*, aby nadal mieścić się w dopuszczalnych granicach wielkości gruntów prywatnych do celów rolniczych;
- 2) decyzją ludzi z obszarów miejskich o zakupie działki pod zabudowę mieszkaniową na wsi i zarejestrowaniu jej jako gospodarstwa rolnego w celu skorzystania ze świadczeń rolników.

Zastosowanie modelu unijnych płatności bezpośrednich, w którym przewidziano, że wysokość pomocy zależy od liczby zgłoszonych hektarów użytków rolnych, spowodowało zwiększenie liczby dużych gospodarstw rolnych i miało wpływ na szybki wzrost ogólnej powierzchni użytków rolnych tych gospodarstw.

W latach 2007-2013 dzięki modelowi płatności bezpośrednich korzyści skali dużych gospodarstw rolnych uległy wzmocnieniu. Duża ilość otrzymanych płatności bezpośrednich umożliwiła dużym gospodarstwom rolnym gromadzenie środków finansowych potrzebnych do uzyskania wsparcia na wydajny sprzęt rolniczy. Absorpcja środków ze strony dużych gospodarstw rolnych większości

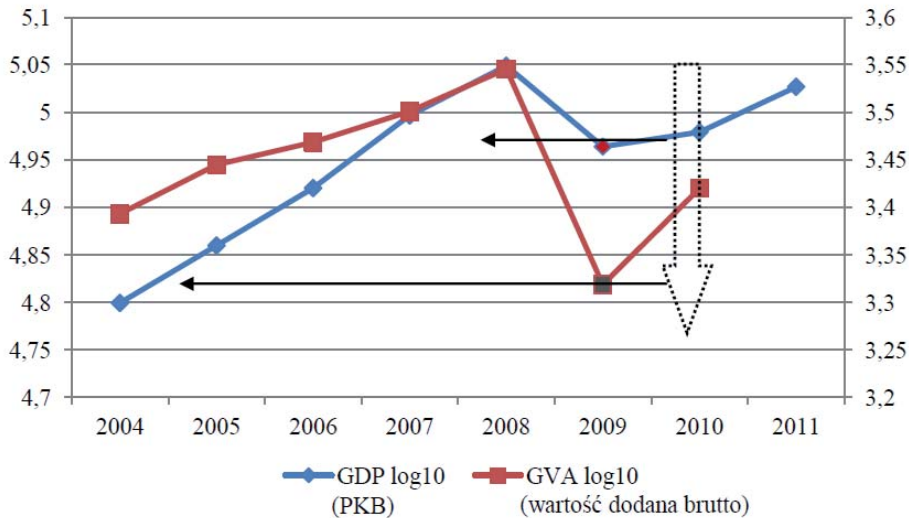
dotacji miała wpływ na obniżenie zdolności średnich gospodarstw do konkurowania w procesie rozwoju rolnictwa.

Struktura litewskich gospodarstw rolnych jest w trakcie kształtowania się i różni się znacznie od struktury gospodarstw rolnych w innych krajach regionu Morza Bałtyckiego. Mimo iż we wszystkich krajach regionu panuje tendencja do stopniowego powiększania gospodarstw rolnych, liczba średnich gospodarstw pozostaje na stosunkowo stabilnym poziomie, nawet na sąsiedniej Łotwie, gdzie koncentracja gospodarstw również jest intensywna. Poza tym średnie gospodarstwa rolne są zdolne do utrzymania się na rynku z gospodarczego punktu widzenia i wydajne również w takich starych państwach członkowskich jak Niemcy, Dania, Szwecja, Finlandia itp. Takie gospodarstwa dobrze sobie radzą także w Polsce, gdzie zarówno pod względem struktury gospodarstw rolnych, jak i ogólnej powierzchni użytków rolnych w tych gospodarstwach przeważają małe i średnie gospodarstwa rolne.

Według danych z Systemu Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych (FADN) z Litwy z 2010 r. zysk brutto dużych gospodarstw rolnych (ponad 150 ha UR) z dotacjami na 1 roczną jednostkę pracy (AWU) różni się dwunastokrotnie w porównaniu z gospodarstwami o wielkości do 10 ha (odpowiednio 25 200 EUR i 2100 EUR). Gospodarstwa rolne dysponujące UR na poziomie poniżej 40 ha osiągnęły zysk brutto z dotacjami w przeliczeniu na 1 AWU (3,7 tys. EUR) na poziomie niższym od średniego rocznego wynagrodzenia osób zatrudnionych. Ze względu na słabe możliwości modernizacji i zwiększania wartości dodanej gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych poniżej 40 ha liczba tych gospodarstw na Litwie w przyszłości nadal będzie się zmniejszać.

Dzięki rosnącym przychodom, kwotom płatności bezpośrednich i dotacji ze środków na rozwój obszarów wiejskich duże gospodarstwa na Litwie mogą wyprzedzić konkurencję pod względem zwiększania powierzchni gruntów rolnych, oferując wyższą cenę lub dzierżawiąc je po wyższej cenie. Według danych FADN na Litwie gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych powyżej 150 ha w latach 2005-2010 zainwestowały 41,8 tys. EUR na zakup gruntów rolnych (ok. 7 tys. EUR rocznie), podczas gdy gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych w granicach od 30 do 40 ha zainwestowały 1,6 tys. EUR (ok. 260 EUR rocznie), a gospodarstwa o powierzchni od 40 do 50 ha UR – 3,1 tys. EUR (ok. 520 EUR rocznie).

Rysunek 3. Logarytmiczne dane PKB i wartości dodanej brutto w rolnictwie na Litwie w latach 2004-2011

Źródło: opracowanie własne autora na podstawie Litewskiego Urzędu Statystycznego, 2012.

Dotacje przyznane rolnikom, z których większość to płatności bezpośrednie, przyczyniły się do wzrostu wartości dodanej w rolnictwie. Zgodnie z litewskimi danymi statystycznymi wartość dodana w rolnictwie zachowała tendencję wzrostową przez cały okres 2004-2008. Wartość dodana (bez dopłat) wytworzona w rolnictwie w 2009 r., kiedy panował kryzys, osiągnęła poziom z lat 2002-2003; tymczasem litewski PKB spadł do poziomu z 2006 roku. Niemniej jednak dzięki dotacjom wartość dodana w rolnictwie osiągnęła poziom z lat 2006-2007 (rysunek 3).

Zastosowanie dopłat bezpośrednich na Litwie nasiliło uzależnienie rolników od wsparcia, a częściowo z góry zdecydowało o słabej reakcji na sygnały rynkowe. Bardzo ważne jest, że w latach 2014-2020 płatności bezpośrednie pełniłyby funkcję społeczną na jak najniższym poziomie i zachowano by rentowność realnych działań rolnych jako części jednostki gospodarczej.

Po wdrożeniu środków wsparcia na rzecz rozwoju obszarów wiejskich (SAPARD, priorytet 4 w ramach SPD 2004-2006, PROW 2007-2013) litewska polityka rolna była skupiona na modernizacji rolnictwa i zwiększaniu intensywności. W projektach realizowanych w ramach modernizacji gospodarstw rolnych udział wzięło ponad 11 tys. rolników, a prawie 90% z tych projektów realizowano w latach 2007-2011. Średnio na projekt przyznawano 48,7 tys. EUR. 2,8 tys. rolników otrzymało wsparcie na realizację projektów w ramach pomocy na zakładanie działalności przez młodych rolników, a średnie wsparcie wyniosło

34,8 tys. EUR. Wsparcie inwestycyjne dla rolników na modernizację gospodarstw rolnych i instrumenty finansowe na ułatwianie rolnikom pożyczek zwiększyły zaopatrzenie w kapitał, w szczególności w nowoczesne maszyny rolnicze. W roku 2010 w porównaniu do 2005 r. aktywa gospodarstw rolniczych w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych zwiększyły się o 89,7%, a aktywa w przeliczeniu na 1 AWU – o 38,3%. Najwięcej uwagi zwrócono na modernizację sprzętu rolniczego lub wymianę sprzętu. Według danych FADN można powiedzieć, że w 2010 r. w strukturze inwestycyjnej gospodarstw rolnych inwestycje w maszyny rolnicze stanowiły 63%.

Porównując wyniki na Litwie i w innych krajach, można stwierdzić, że w krajach o rozwiniętej hodowli zwierząt osiągnięto wysoki poziom intensywności produkcji. Liczba zwierząt gospodarskich na Litwie w okresie niepodległości stopniowo spada, ale zmalała znacznie po wprowadzeniu systemu płatności bezpośrednich, który zaprojektowano w celu oddzielenia wsparcia od produkcji. Zaczęła spadać liczba zwierząt gospodarskich i pojawiać się opuszczone i niewykorzystywane do produkcji tereny rolnicze, które według różnych kryteriów wahają się w zakresie od 500 do 800 tys. hektarów.

Tabela 1. Dochody netto wraz z dotacjami w przeliczeniu na 1 AWU w gospodarstwach rolnych o różnych rodzajach gospodarki rolnej w porównaniu ze średnią krajową w latach 2004-2010, w %

Rodzaj gospodarki rolnej	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Specjalizujące się w uprawie zbóż, nasion roślin oleistych	169	172	167	205	200	170	211
Ogólne uprawy polowe	173	130	107	115	143	135	b.d.
Uprawy ogrodnicze i trwałe łącznie	100	72	77	94	82	82	93
Specjalizujące się w chowie bydła mlecznego	103	126	121	86	79	90	91
Uprawy mieszane	57	49	68	67	52	61	b.d.
Różne zwierzęta, z przewagą zwierząt żywionych w systemie wypasowym	73	57	85	60	48	75	47
Uprawy polowe – zwierzęta żywione w systemie wypasowym łącznie	85	116	101	80	99	87	85
Uprawy polowe i zwierzęta żywione paszami treściwymi łącznie	102	68	34	69	67	70	b.d.
Średnia	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: dane FADN.

Spadająca liczba zwierząt gospodarskich wykazuje na malejące zainteresowanie rolników rozwojem hodowli zwierząt. Gospodarstwa o profilu mieszanym i z hodowlą zwierząt gospodarskich generują znacznie mniejszy dochód na

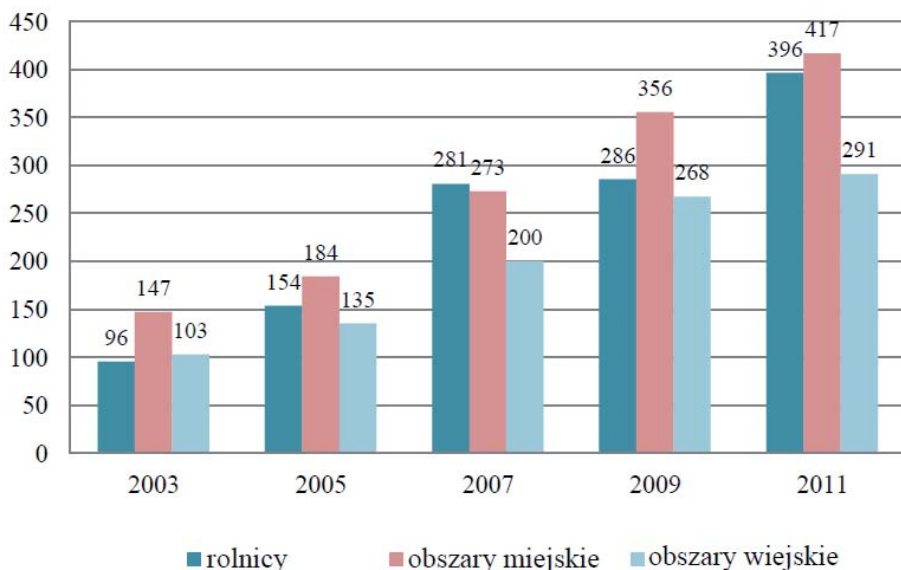
1 AWU niż gospodarstwa z produkcją roślinną. Według danych FADN w 2009 r. zysk netto z dotacjami w przeliczeniu na 1 AWU w gospodarstwach z różnymi zwierzętami z przewagą zwierząt żywionych w systemie wypasowym był o 25% niższy od średniej krajowej i 2,3 raza niższy niż w najbardziej rentownych gospodarstwach z uprawami zbóż i nasion roślin oleistych, natomiast w 2010 r. – odpowiednio o 51% i 2,5 raza (począwszy od 2010 r. zmieniła się klasyfikacja według rodzajów gospodarki rolnej, dlatego niektórych danych nie wolno porównywać z analogicznymi danymi z poprzedniego roku). Podobne tendencje panowały przez cały okres 2004-2009 (tabela 1). Płatności bezpośrednie i wsparcie inwestycyjne zachęcają rolników do rozwijania produkcji roślinnej. Na przykład według danych FADN w 2009 r. całkowity wkład (płatności bezpośrednie i wyrównawcze oraz wsparcie inwestycyjne) na 1 AWU dla gospodarstw z różnymi zwierzętami z przewagą zwierząt żywionych w systemie wypasowym był mniejszy o 8% w porównaniu do średniej krajowej i 2,4 raza niższy w porównaniu z gospodarstwami z uprawami zbóż i nasion roślin oleistych, a w roku 2010 – odpowiednio o 4% i 2,5 raza.

Chociaż dochód na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach z produkcją roślinną jest niższy niż w gospodarstwach z produkcją mieszaną, koszty, zwłaszcza koszty pracy, również są niższe.

Hodowla zwierząt traktowana jest jako priorytetowa gałąź produkcji, ale spadająca liczba zwierząt wskazuje na fakt, że środki i priorytety wsparcia przewidziane w przypadku tej branży są niewystarczające w stosunku do wsparcia udzielanego gospodarstwom rolnym z produkcją roślinną, konkurującym pod względem korzyści skali, w przypadku gdy płatności bezpośrednie są oddzielone od produkcji. Dlatego też ważne jest, aby dostosować obecną politykę w stosunku do nowych zagrożeń i możliwości pojawiających się w sektorze rolnym i ponownie poddać ocenie jego potencjał oraz znaczenie gospodarcze i społeczne.

Okres po 2004 roku również się wyróżniał, w szczególności ze względu na gwałtowny spadek liczby osób zatrudnionych w rolnictwie, jako że rolnicy, korzystając z działań w ramach programu SPD w latach 2004-2006 i PROW w latach 2007-2013 i pobierając płatności bezpośrednie, intensywnie inwestowali w wydajne maszyny rolnicze, zmniejszając tym samym zapotrzebowanie na siłę roboczą. W roku 2010 w porównaniu z 2004 udział zatrudnionych w rolnictwie i pokrewnych usługach w ogólnej strukturze zatrudnienia zmniejszył się z 15,2 do 8,2%. Inwestycje spowodowały wzrost wydajności pracy i dochodów rolników. Jednak w ostatnich latach spadł wzrost wydajności pracy.

Rysunek 4. Miesięczny średni dochód do dyspozycji w przeliczeniu na gospodarstwo domowe w rozbiciu na miejsce zamieszkania, w EUR

Źródło: opracowanie własne autora na podstawie Litewskiego Urzędu Statystycznego, 2012.

Polityka państwa ma na celu wspieranie zatrudnienia na wsi i zmniejszenie różnic między własnością, ponieważ rolnictwo stanowi odpowiednik małych i średnich przedsiębiorstw w innych dziedzinach, a im większy jest segment klasy średniej na wsi, tym mniejsze ryzyko konfliktów społecznych. Fakt ten ma szczególne znaczenie w przypadku, gdy jest mowa o nagłym ujednoceniu płatności bezpośrednich na poziomie UE (co jest szczególnie popularne i uzasadnione w nowych państwach członkowskich). Państwa członkowskie Unii Europejskiej są zróżnicowane pod względem standardu życia, dlatego po natychmiastowej konwergencji płatności bezpośrednich w całej UE może w nowych państwach członkowskich powstać ryzyko, że dochody rolników znacznie przekroczą dochód innych mieszkańców obszarów wiejskich, zwiększając tym samym ryzyko wykluczenia społecznego (rysunek 4).

Przewiduje się, że w 2013 r. przy obecnym poziomie wsparcia średnie dochody do dyspozycji rolników i mieszkańców miast będą o 50% wyższe niż innych mieszkańców obszarów wiejskich. Dlatego też jest bardzo prawdopodobne, że nagłe ujednoczenie dopłat bezpośrednich na szczeblu UE zwiększyło by wykluczenie społeczne na Litwie.

9.3. Skutki wpływu WPR na rolnictwo na Litwie i litewskie priorytety wewnętrzne dla sektora rolnictwa po 2013 r.

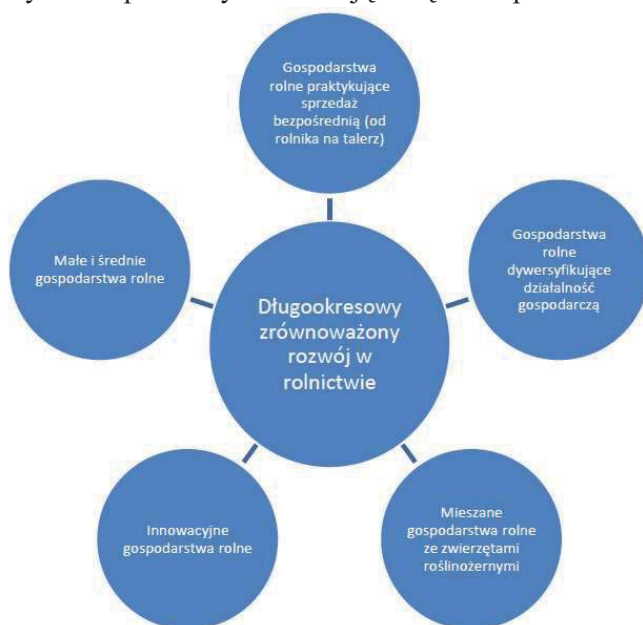
Analizując wpływ WPR na litewski sektor rolny, można dowiedzieć się kilku ważnych rzeczy na temat wpływu WPR na Litwie:

- W wyniku oddzielenia płatności bezpośrednich od produkcji na Litwie uprawa roślin stała się pod względem ekonomicznym bardziej atrakcyjna niż hodowla zwierząt.
- Ze względu na emigrację na terenach wiejskich spada liczba młodzieży i ludności zdolnej do podjęcia pracy, a w związku z tym w rolnictwie może wystąpić niedobór siły roboczej, powodując tym samym, że siła robocza będzie droższa.
- Wyższe wymagania środowiskowe mogą mieć negatywny wpływ na działalność rolników, mimo iż zastosowanie zaawansowanych technologii i innowacji w rolnictwie stwarza możliwości wydajnego rolnictwa i rozwiązań problemów środowiskowych.
- Małe i średnie gospodarstwa rolne nie mają wystarczających możliwości inwestowania w modernizację gospodarstw rolnych i wdrażania nowych technologii.
- Małe i średnie gospodarstwa nie są w stanie konkurować z dużymi gospodarstwami rolnymi jeśli chodzi o zakup gruntów, dlatego też małe i średnie gospodarstwa rolne nie mają możliwości rozwoju. Duże gospodarstwa rolne osiągnęły jednak poziom produkcji o wysokiej intensywności i generują dochód umożliwiający dalszą modernizację produkcji, mają możliwości eksportu swojej produkcji, co jest alternatywą dla sprzedaży do branży spożywczej.

Wszystkie te elementy znajdują odzwierciedlenie w realizacji zadań określonych w litewskiej strategii 2014-2020 (rysunek 5).

Według rysunku 5 główne zadania w rolnictwie na lata 2014-2020 na Litwie to zwiększenie rentowności małych i średnich gospodarstw rolnych, zwiększenie wartości dodanej w gospodarstwach rolnych poprzez wdrażanie innowacji i stymulowania transferu wiedzy, rozwijanie hodowli zwierząt za pomocą bardziej racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych i ludzkich w kraju, tworzenie i utrzymanie miejsc pracy w gospodarstwach rolników poprzez dywersyfikację działalności, zachęcanie do sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych i spożywczych oraz ich integracja w ramach łańcucha dostaw żywności.

Rysunek 5. Priorytetowe podmioty kwalifikujące się do wsparcia rolnego na Litwie

Źródło: [LIAE 2012].

W celu zharmonizowania interesów narodowych w nowym okresie oraz celów WPR po 2013 r. trzeba zwrócić uwagę na określane na nowy okres kierunki zmian w ramach wspólnej polityki. Ponadto, aby ocenić złożoność osiągnięcia celów krajowych poprzez wspólną politykę ze wspólnymi zasadami i przy ograniczonym finansowaniu, dystrybucja musi być uczciwsza w całej UE.

9.4. Kierunki zmian w przyszłej WPR

Główny cel WPR na lata 2014-2020 nadal polega na zapewnieniu zrównoważonego rolnictwa w całej UE. Do tego celu zgodnie z analizą merytoryczną określono kluczowe wyzwania w ramach WPR na lata 2014-2020 [Jurkėnaitė, Volkov 2011]. O rozwoju obszarów wiejskich i warunków gospodarki rolnej decyduje wiele różnych wyzwań wynikających z potrzeb i oczekiwań różnych państw członkowskich co do WPR. Aktualna WPR nie jest w stanie zgodnie rozwiązać wszystkich problemów państw członkowskich. Tym samym często pada propozycja, by państwa członkowskie samodzielnie podejmowały niezależne decyzje mające na celu dostosowanie i wdrożenie działań [Jankowski 2007]. WPR po prostu zapewniłaby solidną podstawę służącą wychodzeniu naprzeciw aktualnym wyzwaniom.

Aby przygotować się do nowego okresu programowania na lata 2014-2020 oraz by ustalić problemy w ramach aktualnej WPR, Komisja Europejska uruchomiła różne zespoły robocze. Od ekspertów ds. nauk rolniczych, organizacji producentów, organizacji pozarządowych i ze stanowisk krajowych państw członkowskich otrzymano wiele wizji dotyczących WPR po 2013 r. Struktura WPR ewoluuje i nabiera nowych ram odpowiadających różnym problemom w rolnictwie i na obszarach wiejskich w całej UE.

Podsumowując wyniki analizy merytorycznej, można wyodrębnić następujące kierunki zmian w ramach WPR:

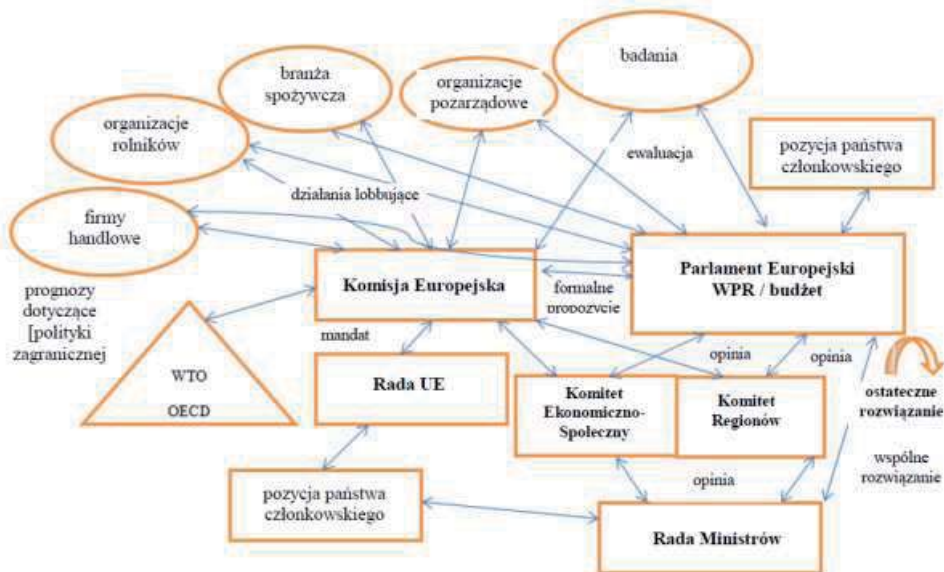
- bezpieczeństwo żywnościowe – zdrowa żywność wysokiej jakości,
- wsparcie dochodów rolników,
- wzmacnianie konkurencyjności w rolnictwie,
- ochrona środowiska,
- innowacje i badania,
- wyzwania związane z zarządzaniem WPR,
- globalne wyzwania.

Niemniej jednak trudności z tworzeniem nowej WPR wynikają z dużych rozbieżności między krajowymi interesami w związku z rozszerzeniem UE [Volkov, Melnikiene 2012]. Mimo iż w ostatnim dziesięcioleciu wspólne ekonomicznie dane dotyczące rolnictwa w UE wykazują pozytywne tendencje (wzrost całkowitej produkcji rolnej, wzrost wielkości eksportu itp.), wiele państw członkowskich musi sprostać wyzwaniom i problemom na szczeblu krajowym.

Biorąc pod uwagę fakt, iż przy każdej kolejnej reformie WPR obejmuje coraz więcej krajów, coraz trudniej jest zrealizować cele rolnictwa poszczególnych państw członkowskich.

Do roku 2012 WPR obejmowała 27 państw członkowskich Unii Europejskiej o różnych systemach rolnych i o odmiennym poziomie rozwoju infrastruktury rolnej. Różnice te bardzo komplikują formułowanie WPR na lata 2014-2020, ponieważ debaty polityczne dotyczące nowego okresu programowania obejmują coraz więcej członków. Poza tym doszło do niestabilności działalności obywatelskiej uczestników reprezentujących różne interesy społeczeństwa i ich roli w kształtowaniu WPR. Złożoność procesu formatowania WPR na lata 2014-2020 wynika również z różnic między UE-12 a UE-15 (na przykład zatrudnienie w rolnictwie w nowych państwach członkowskich w dużej mierze przekracza zatrudnienie w UE-15, jednak problem wydajności w większym stopniu dotyczy UE-12, ponieważ plony są niższe i mniej stabilne [Berthelot i in. 2011]). Główne podmioty biorące udział w formowaniu WPR przedstawiono na rysunku 6.

Rysunek 6. Ramy WPR: uczestnicy debaty politycznej

Źródło: opracowanie autora na podstawie J. Berthelot i in. [2011], 2012.

Według rysunku 6, aby przyjąć wszystkie wyzwania w ramach nowego okresu programowania, trzeba dojść do znaczącej części wspólnych decyzji politycznych w całej UE, a wiele propozycji dotyczących WPR musi przejść tak długą drogę, by stać się formalnym wnioskiem regulującym WPR po 2013 r.

9.5. Wnioski

Od samego początku WPR była jednym z czynników wzrostu gospodarki w państwach członkowskich. WPR kilka razy poddano reformom. Dzisiejsza struktura WPR składająca się z dwóch filarów nie zmieniła się od reformy WPR – od porozumienia Agenda 2000. WPR o takiej strukturze stanowiło w 2004 r. pierwszą w swoim rodzaju politykę rolną w dziesięciu krajach europejskich.

Przystąpienie Litwy do UE miało duży wpływ na litewski sektor rolny. Wprowadzenie WPR na Litwie spowodowało gwałtowną zmianę struktury gospodarstw rolnych w kierunku silnej polaryzacji, co oznaczało, że liczba średnich gospodarstw oraz powierzchnia użytków rolnych spadły gwałtownie, natomiast liczba dużych gospodarstw i ich powierzchnia wzrosła. Dzięki modeli płatności bezpośrednich korzyści skali dużych gospodarstw rolnych uległy wzmocnieniu. Struktura litewskich gospodarstw rolnych jest w trakcie

kształtowania się i różni się znacznie od struktury gospodarstw rolnych w innych krajach regionu Morza Bałtyckiego.

Według danych z systemu FADN z 2010 r. zysk brutto wraz z dotacjami dużych gospodarstw rolnych o powierzchni ponad 150 ha użytków rolnych na 1 roczną jednostkę pracy (AWU) różni się dwunastokrotnie w porównaniu z gospodarstwami o powierzchni do 10 ha. Gospodarstwa rolne dysponujące UR na poziomie poniżej 40 ha osiągnęły zysk brutto z dotacjami w przeliczeniu na 1 AWU na poziomie niższym od średniego rocznego wynagrodzenia osób zatrudnionych. Ze względu na słabe możliwości modernizacji i zwiększania wartości dodanej gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych poniżej 40 ha liczba tych gospodarstw na Litwie w przyszłości nadal będzie się zmniejszać.

Duże gospodarstwa na Litwie mogą wyprzedzić konkurencję w zwiększaniu powierzchni gruntów rolnych, oferując wyższą cenę lub dzierżawiąc je po wyższej cenie. Według danych FADN na Litwie gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych powyżej 150 ha w latach 2005-2010 zainwestowały 41,8 tys. EUR na zakup gruntów rolnych (ok. 7 tys. EUR rocznie), podczas gdy gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych w granicach od 30 do 40 ha zainwestowały 1,6 tys. EUR (ok. 260 EUR rocznie), a gospodarstwa o powierzchni od 40 do 50 ha UR – 3,1 tys. EUR (ok. 520 EUR rocznie). Porównując różnicę między grupami gospodarstw rolnych w rozbiciu na inwestycje w przeliczeniu na liczbę hektarów UR gospodarstwa, różnica nadal jest ogromna (do 300%).

Po wdrożeniu środków wsparcia na rzecz rozwoju obszarów wiejskich (SAPARD, priorytet 4 w ramach SPD 2004-2006, PROW 2007-2013) litewska polityka rolna była skupiona na modernizacji rolnictwa i zwiększaniu intensywności. Liczne inwestycje w wydajne maszyny rolnicze ograniczyły zapotrzebowanie na siłę roboczą na Litwie. W roku 2010 w porównaniu z 2004 udział zatrudnionych w rolnictwie i pokrewnych usługach w ogólnej strukturze zatrudnienia zmniejszył się z 15,2 do 8,2%.

W wyniku oddzielenia płatności bezpośrednich od produkcji na Litwie uprawa roślin stała się pod względem ekonomicznym bardziej atrakcyjna niż hodowla zwierząt. Gospodarstwa o profilu mieszanym i z hodowlą zwierząt gospodarskich generują znacznie mniejszy dochód na 1 AWU niż gospodarstwa z produkcją roślinną. Według danych FADN w 2009 r. zysk netto z dotacjami w przeliczeniu na 1 AWU w gospodarstwach z różnymi zwierzętami z przewagą zwierząt żywionych w systemie wypasowym był o 25% niższy od średniej krajowej i 2,3 raza niższy niż w najbardziej rentownych gospodarstwach z uprawami zbóż i nasion roślin oleistych, natomiast w 2010 r. – odpowiednio o 53% i 2,5 raza.

Zgodnie z wpływem WPR na rolnictwo na Litwie główne zadania w rolnictwie na lata 2014-2020 to zwiększenie rentowności małych i średnich

gospodarstw rolnych, zwiększenie wartości dodanej w gospodarstwach rolnych poprzez wdrażanie innowacji i stymulowania transferu wiedzy, rozwijanie hodowli zwierząt za pomocą bardziej racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych i ludzkich w kraju, tworzenie i utrzymanie miejsc pracy w gospodarstwach rolników poprzez dywersyfikację działalności, zachęcanie do sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych i spożywczych oraz ich integrację w ramach łańcucha dostaw żywności.

Literatura

1. Berthelot J. i in., (2011), Guide to the Common Agricultural Policy. France: Group CAP 2013, s. 96.
2. Skonsolidowana wersja Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską. Rzym, 25 marca 1957 r. [Wersja interaktywna]: <http://eurlex.europa.eu/en/treaties/dat/12002E/htm/C_2002325EN.003301.html#anArt33>.
3. Ministerstwo Rolnictwa, Żywności i Gospodarki Morskiej, (2012), Programy i płatności rolnicze. Formy płatności. Wspólna polityka rolna (WPR), Irlandia / [Wersja interaktywna]. Wersja dostępna pod adresem: www.agriculture.gov.ie/farm_erscheme_payments/methodsofpayments/commonagriculturalpolicycap/.
4. Komisja Europejska (Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich). 2009. *The CAP in Perspective: from Market Intervention to Policy Innovation*. Agricultural Policy Perspectives Brief No 1, December 2009 [Wersja interaktywna]. Wersja dostępna w internecie pod adresem: <http://ec.europa.eu/agriculture/publi/app-briefs/01_en.pdf>.
5. Komisja Europejska (Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Ocena funkcjonowania reformy WPR 2012a). Ocena funkcjonowania reformy wspólnej polityki rolnej. [Wersja interaktywna] Wersja dostępna w internecie pod adresem: http://ec.europa.eu/agriculture/healthcheck/index3_en.htm.
6. Komisja Europejska (Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Historia WPR 2012b). „Early years”. / [Wersja interaktywna]. Wersja dostępna pod adresem: <http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/early-years/index_en.htm>
7. Jambor A., Harvey D., (2010), *CAP Reform Options: a Challenge for Analysis & Synthesis*. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 28. 25 [Interactive]. <<http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/dp28JamborHarvey.pdf>>.
8. Jankowski E., (2007), Innovation in EU Agriculture, in *Conference Material of the 1st International European Forum on Innovation and System Dynamics in Food Networks*. February 15–17, (2007), Innsbruck-Igls, Austria. EAAE, ss. 141–144.
9. Jurkėnaitė N., (2011), Bendroji žemės ūkio politika artėjant 2020 m.: evoliucija ar revoliucija? *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. 4 (24). 42–50. / [Wersja interaktywna]. Wersja dostępna pod adresem: <http://www.laei.lt/?mt=publikacijos&straipsnis=411&metai=2011>.
10. Jurkėnaitė N.; Volkov A. (2011), Challenges of Common Agricultural Policy Development // *Verslas: teorija ir praktika = Business: theory and practice*. ISSN 1822-4202 online. T.12, Nr. 2. (2011), ss. 120-130.

11. Koning N., (2006), Agriculture, Development and International Trade: Lessons to be Learned from the Common Agricultural Policy of the European Union, in *Forum on Food Sovereignty, Niamey, 7–10 November, 2006* [Wersja interaktywna] Wersja dostępna w internecie pod adresem: <http://www.roppa.info/IMG/pdf/Niek_Koning-Agriculture_development_and_international_trade-Niamey_November_2006.pdf>.
12. Moehler R. (2008), The Internal and External Forces Driving CAP Reforms, in *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler Reforms of the Common Agricultural Policy*. Ed. by J. F. M. Sweeney. Brussels: Centre for European Policy Studies, 76–82.
13. Volkov A.; Melnikiene R. (2012), Direct payments: features of the funding and possibilities for redistribution across the EU after 2013 // *Economie și sociologie = Economy and sociology*, 2012, No 3, ss. 26–31. ISSN 1857-4130 Categoria B. [Wersja interaktywna]. Wersja dostępna pod adresem: www.laei.lt/?mt=publikacijos&straipsnis=506.
14. Zobbe H., (2002), The Economic and Historical Foundation of the Common Agricultural Policy in Europe [online], in *Paper of the 10th EAAE Congress „Exploring Diversity in the European Agri-Food System“, 28–31 August, 2002, Zaragoza, Spain* [Wersja interaktywna] Wersja dostępna w internecie pod adresem: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24867/1/cp02mo01.pdf> .
15. Melnikiene R.; Волков А.; Дапкюте В., (2011), Политика обеспечения продовольственной безопасности стран ЕС: развитие и перспективы // Развитие АПК в контексте обеспечения продовольственной безопасности (Материалы VIII Международной научно-практической конференции, 9-10 сентября 2010 г.) Минск: Ин-т системных исследований, с.160-165.
16. Юркенайте Н., (2012), Реформа единой аграрной политики Европейского Союза на период после 2013 года. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий/ [Wersja interaktywna] Wersja dostępna pod adresem: < www.laei.lt/?mt=publikacijos&straipsnis=442&metai=2012>.

Prof. Nelly Bencheva
Milena Tepavicharova
Akademia Rolnicza, Płowdiw, Bułgaria
Dr Agnieszka Wrzochalska
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB,
Warszawa, Polska

10. Analiza ekonomiczna i menadżerska oddziaływania kapitału ludzkiego na rozwój sektora ogrodniczego w Bułgarii

10.1. Wprowadzenie

Produkcja warzyw należy do tradycyjnych gałęzi rolnictwa w Bułgarii. W okresie przejściowym, podczas transformacji społeczno-gospodarczej, udział sektora warzyw w całkowitej produkcji roślinnej gwałtownie się zmniejszył. Po przystąpieniu Bułgarii do Unii Europejskiej (UE) sektor rolniczy tego kraju, w tym sektor warzyw, objęty został Wspólną Polityką Rolną (Common Agricultural Policy, CAP). Najważniejszym celem jest koordynacja polityk sektorowych, w tym sektora uprawy warzyw, z krajową polityką rolną.

Odbudowa sektora warzyw po 2007 r. przebiega powoli i z trudnościami, co wynika z pogarszających się warunków gospodarczych. Wśród głównych przyczyn takiego stanu rzeczy znajduje się niski poziom kwalifikacji zawodowych siły roboczej i nieskuteczne zarządzanie kapitałem ludzkim [Bencheva 2011, 2012].

Złe zarządzanie kapitałem ludzkim, a także niski poziom wiedzy specjalistycznej, umiejętności i kompetencji niekorzystnie odbijają się na wynikach gospodarczych sektora. Dlatego też należy dokonać analizy ekonomicznej i menadżerskiej kapitału ludzkiego oraz znaleźć możliwości skutecznego wykorzystania i zarządzania kapitałem ludzkim.

Niniejszy artykuł ma na celu przeprowadzenie analizy ekonomicznej i menadżerskiej oddziaływania czynnika ludzkiego na sytuację gospodarczą produkcji warzyw w Bułgarii.

10.2. Materiały i metody

W celu zbadania oddziaływania czynnika ludzkiego na rozwój produkcji warzyw zastosowano cztery grupy kryteriów z przypisanymi do nich wskaźnikami (tabela 1). Uwzględniając specyfikę omawianego sektora na potrzeby analizy ekonomicznej i menadżerskiej w niniejszym badaniu przyjęto następujące grupy kryteriów: „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników”, „Profil edukacyjno-zawodowy”, „Efektywność wykorzystania pracowników” i „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne”. Do każdego kryterium przypisane zostały odpowiednie wskaźniki, które określają stopień oddziaływania kapitału ludzkiego na produkcję warzyw. Wskaźniki użyto w celu ukazania struktury płci i wieku, doświadczenia zawodowego, profilu edukacyjno-zawodowego, wydajności pracy, poziomu wynagrodzenia podstawowego i uzupełniającego zgodnie z bułgarskim Kodeksem pracy oraz przepisów wewnętrznych obowiązujących w gospodarstwach uprawiających warzywa.

W celu określenia oddziaływania kapitału ludzkiego na sytuację gospodarczą i rozwój produkcji warzyw w Bułgarii, badaniem objęto 76 gospodarstw specjalizujących się w uprawie warzyw. Większość z nich znajduje się w regionie południowo-centralnym, z którego pochodzi 44% krajowej produkcji warzyw [Agricultural Report 2011].

W celu zbadania oddziaływania kapitału ludzkiego na wyniki gospodarcze w sektorze uprawy warzyw, gospodarstwa podzielono na dwie grupy. Pierwszą grupę stanowią gospodarstwa przynoszące zyski. W drugiej grupie znalazły się gospodarstwa, które w okresie objętym badaniem odnotowały straty ekonomiczne. Wynik gospodarczy mierzy się na podstawie poziomu zysków uzyskanych przez gospodarstwa.

Na potrzeby analizy ekonomicznej i menadżerskiej, gospodarstwa uprawiające warzywa podzielono na trzy grupy według rodzaju działalności i typu zarządzania gospodarstwem. W pierwszej grupie znalazły się gospodarstwa indywidualne (31%). Są to głównie niewielkie gospodarstwa produkujące częściowo na potrzeby własne. Większość ich produkcji trafia na rynki lokalne. Drugą i trzecią grupę stanowią spółki kapitałowe o profilu rolniczym. Wśród gospodarstw objętych badaniem 46% stanowiły jednoosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, a 23% – wieloosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Uzyskanie dobrych wyników gospodarczych, zwłaszcza w spółkach kapitałowych, zapewnia przede wszystkim wykształcenie zawodowe, szkolenie i doświadczenie w uprawie.

Badanie obejmuje lata 2007–2011. Dane zgromadzono poprzez kontakty bezpośrednie, za pośrednictwem specjalnie opracowanych raportów, arkuszy

kalkulacyjnych, dokumentów spółek itp. Zastosowano oprogramowanie do analizy danych statystycznych (SPSS).

Tabela 1. Kryteria i wskaźniki analizy oddziaływania kapitału ludzkiego na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw

Kryteria	Wskaźniki
I. Liczba, struktura i doświadczenie pracowników	<ol style="list-style-type: none"> 1. Łączna liczba osób zatrudnionych w gospodarstwie a/z których do kadry kierowniczej należy 2. Struktura wiekowa kadry kierowniczej a/ od 15 do 35 lat; b/ od 36 do 55 lat; c/ ponad 56 lat. 3. Płeć a/ Mężczyźni; b/ Kobiety. 4. Doświadczenie zawodowe a/ poniżej 15 lat; b/ od 16 do 35 lat; c/ ponad 36 lat.
II. Profil edukacyjno-zawodowy	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wykształcenie a/ średnie ogólne; b/ średnie zawodowe; c/ licencjat lub inżynier; d/ magister. 2. Doświadczenie w danej dziedzinie a/ poniżej 15 lat; b/ od 16 do 35 lat; c/ ponad 36 lat. 3. Specjalizacja a/ w kraju; b/ za granicą. 4. Nauka i posługiwanie się językami obcymi a/ angielski; b/ francuski; c/ niemiecki; d/ rosyjski; e/ inne języki.
III. Efektywność wykorzystania pracowników	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wartość produkcji brutto z 1 ha (w BGN) 2. Wartość produkcji brutto na 1 pracownika (w BGN) 3. Dzienna wartość produkcji brutto (w BGN) 4. Dzienna wartość produkcji brutto kadry kierowniczej (w BGN)
IV. Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wynagrodzenie podstawowe i ubezpieczenie pracownika (w BGN/miesiąc). 2. Uzupełniające świadczenia społeczne (w BGN/miesiąc). 3. Dodatkowe świadczenia motywacyjne (w BGN/miesiąc).

Źródło: Opracowanie własne.

10.3. Wyniki i ich omówienie

Analiza oddziaływania kryterium „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników” na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw.

Kapitał ludzki definiowany jest jako połączenie wiedzy i umiejętności, które zwiększa wydajność i efektywność. Jakość kapitału ludzkiego i jego skuteczne wykorzystanie w gospodarstwach rolnych w znacznym stopniu decyduje o ich wzroście gospodarczym [Tepavicharova 2010; Bencheva, Tepavicharova 2011].

Pod tym względem w okresie objętym badaniem ustalono, że 69,23% zbadanych gospodarstw uzyskało pozytywne wyniki finansowe, tj. osiągnęły zyski. Badanie i analiza zarządzania w tych gospodarstwach przynoszących zyski pozwoliły odkryć możliwości najlepszego wykorzystania i rozwoju kapitału ludzkiego. W tym samym okresie 30,77% ankietowanych gospodarstw odnotowało straty. Analiza ekonomiczna i menadżerska tej grupy ukazała jej sytuację gospodarczą i problemy związane z uprawą warzyw.

Aby określić wpływ kryterium „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników” na wyniki gospodarcze gospodarstw uprawiających warzywa, przeprowadzono ankietę dotyczącą liczby pracowników, ich struktury płci i wieku oraz doświadczenia zawodowego.

Tabela 2. Wpływ kryterium „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników” na wyniki gospodarcze gospodarstw uprawiających warzywa

Kryterium „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników” Wskaźniki	Gospodarstwa rentowne %	Gospodarstwa nierentowne %	Stosunek gospodarstw nierentownych do rentownych %
1. Łączna liczba osób zatrudnionych w gospodarstwie	100	100	96,25
2. z których do kadry kierowniczej należy	18,7	22,5	116
3. Osoby w wieku od 15 do 35 lat	14,3	5,6	44,6
4. Osoby w wieku od 36 do 55 lat	48,6	33,3	79,4
5. Osoby w wieku powyżej 56 lat	37,1	61,1	191
6. Mężczyźni	65,7	50	87,9
7. Kobiety	34,3	50	169
8. Doświadczenie zawodowe poniżej 15 lat	17,1	11,1	74,06
9. Doświadczenie zawodowe od 16 do 35 lat	48,6	27,8	66,1
10. Doświadczenie zawodowe powyżej 36 lat	34,3	61,1	207

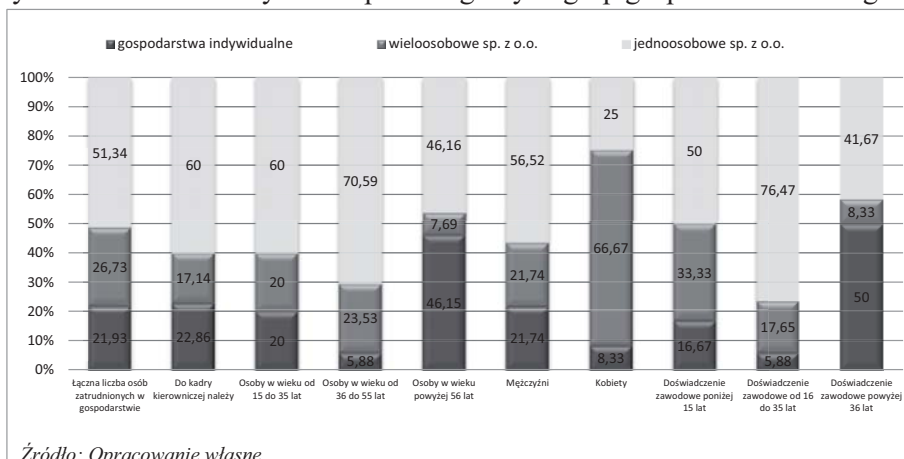
Źródło: Opracowanie własne.

Z ankiety przeprowadzonej w gospodarstwach rentownych wynika, że kadra kierownicza stanowiła 18,7% wszystkich pracowników. Natomiast w gospodarstwach nierentownych w kadrze kierowniczej znajdowało się 22,5% wszystkich zatrudnionych. W porównaniu z gospodarstwami przynoszącymi zyski jest to wartość o 116% wyższa (tabela 2). Brak równowagi w polityce zatrudnienia, szczególnie w sektorach takich jak uprawa warzyw, gdzie praca ma wyraźnie charakter sezonowy, odbija się niekorzystnie na sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych.

Jeśli chodzi o strukturę wiekową kadry kierowniczej omawianego sektora, z danych wynika, że głównym problemem gospodarstw rentownych jest starzenie się personelu. W kadrze menadżerskiej brakuje kontynuacji, ponieważ młodzi menadżerowie w wieku od 15 do 35 lat stanowią zaledwie 14,3% całego personelu kierowniczego w porównaniu z odsetkiem menadżerów w wieku powyżej 56 lat wynoszącym 37,1%.

Zgodnie z analizą gospodarstw pod względem ich struktury organizacyjnej podział według wieku przebiega w sposób zróżnicowany. Największy odsetek kadry kierowniczej w wieku powyżej 56 lat występuje w gospodarstwach indywidualnych. Jednocześnie wysoki jest także udział menadżerów w wieku do 35 lat. Można zatem sądzić, że gospodarstwa należące do tej grupy wolą obecnie zatrudniać młodych menadżerów, rozwiązując dzięki temu problem starzenia się kadry kierowniczej. W przypadku spółek kapitałowych menadżerowie w wieku od 36 do 55 lat stanowią największą grupę (rysunek 1).

Rysunek 1. Procentowy udział poszczególnych grup gospodarstw w kategorii

Przeanalizowane dane wskazują, że w gospodarstwach, które w omawianym okresie odnotowały straty, niemal dwie trzecie kadry kierowniczej stanowią osoby w wieku powyżej 56 lat, a odsetek menadżerów w wieku poniżej 35 lat wynosi jedynie 5,6%. W gospodarstwach tych starzenie się jest problemem. Uprawa warzyw należy do najszybciej rozwijających się sektorów pod względem innowacyjnych technologii i nowych odmian roślin. Brak młodych ludzi na stanowiskach kierowniczych, którzy mogliby szybko przyjmować innowacyjne rozwiązania w sektorze, oznacza słabsze wyniki i nieefektywną produkcję.

Pod względem struktury płci w badanych gospodarstwach można zaobserwować wyraźną przewagę mężczyzn nad kobietami. W największym stopniu dotyczy to gospodarstw indywidualnych, w których kobiet jest prawie trzy razy mniej niż mężczyzn, a także jednoosobowych spółek z o.o., w których mężczyźni są dwukrotnie liczniejsi od kobiet. W wieloosobowych spółkach z o.o. kobiety przeważają w kadrze menadżerskiej. Z przedstawionych informacji można wnioskować, że płeć menadżerów nie wpływa bezpośrednio na rozwój gospodarstw specjalizujących się w uprawie warzyw.

Staż pracy wskazuje na poziom doświadczenia menadżerów. Pozwala na oszacowanie poziomu wiedzy i umiejętności zdobytych w pracy. W gospodarstwach rentownych wskaźnik ten przypomina omawianą wcześniej strukturę wiekową. Podobne wyniki odnotowano podczas analizy grup gospodarstw pod względem ich struktury organizacyjnej.

Z powyższego wynika, że odpowiedni proces zatrudnienia z zachowaniem równowagi między kadrą kierowniczą a pracownikami, związany ze strukturą wiekową i doświadczeniem zdobytym poprzez lata praktyki, znacząco wpływa na sytuację gospodarczą i rozwój produkcji warzyw w Bułgarii. Do zadań priorytetowych należy zatrudnianie młodych menadżerów, którzy przyspieszą proces przyjmowania innowacyjnych technologii i nowych odmian roślin, a także wdrażania nowych form organizacji produkcji i pracy. Zasadniczym wymogiem zwiększenia produkcji i poprawy wyników finansowych są innowacje w tych obszarach.

Ankieta dotycząca oddziaływania kryterium „Profil edukacyjno-zawodowy” na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw

W celu określenia wpływu „Profilu edukacyjno-zawodowego” na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw, przeanalizowano zdobyty poziom wykształcenia, doświadczenia zawodowego i możliwości zwiększenia kwalifikacji zawodowych.

Wyniki uzyskane w gospodarstwach uprawiających warzywa objętych badaniem w latach 2007–2011 przedstawiono w tabeli 3. W gospodarstwach

rentownych menadżerowie z wykształceniem wyższym stanowią mniej niż połowę kadry kierowniczej – 48,6%, spośród których 34,3% posiada dyplom magistra, a 14,3% – licencjata lub inżyniera. Osoby z wykształceniem średnim stanowią 51,4% badanych, spośród których 20% posiada wykształcenie średnie zawodowe. Nierówne wynagrodzenie, nieprzyjazne warunki pracy, zależność wielkości produkcji od czynników naturalnych i klimatycznych przy uprawie warzyw sprawiają, że nie jest to atrakcyjny sektor dla menadżerów z wyższym wykształceniem.

Tabela 3. Wpływ kryterium „Profil edukacyjno-zawodowy” na wyniki gospodarcze w gospodarstwach uprawiających warzywa

Kryterium „Profil edukacyjno-zawodowy”	Gospodarstwa rentowne %	Gospodarstwa nierentowne %	Stosunek gospodarstw nierentownych do rentownych %
1. Wykształcenie średnie ogólne	31,4	33,3	123
2. Wykształcenie średnie zawodowe	20,0	44,2	256
3. Licencjat lub inżynier	14,3	0	0
4. Magister	34,3	22,2	95,2
5. Doświadczenie w danej dziedzinie poniżej 15 lat	34,3	11,1	37,6
6. Doświadczenie w danej dziedzinie od 16 do 35 lat	37,1	33,3	104
7. Doświadczenie zawodowe powyżej 36 lat	28,6	55,6	225
8. Specjalizacja	31,4	0	0
a/ w kraju	45,5	0	0
b/ za granicą	54,5	0	0
10. Nauka i posługiwanie się językami obcymi	42,9	5,71	13,31
a/ angielski	53,4	50	28,1
b/ francuski	0	0	0
c/ niemiecki	13,3	50	110
d/ rosyjski	13,3	0	0
e/ inne języki	20,0	0	0

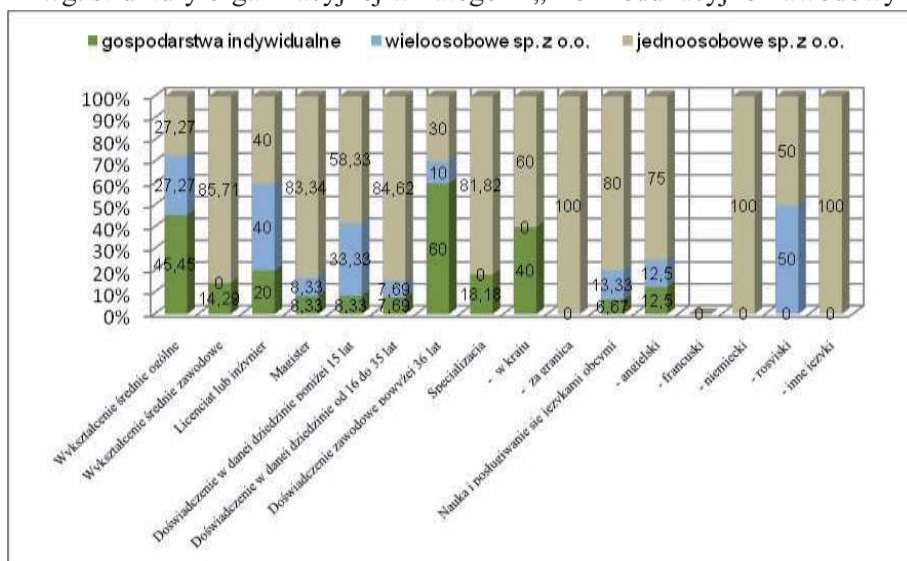
Źródło: Opracowanie własne.

Z ankiety gospodarstw podzielonych wg struktury organizacyjnej wynika, że najwyższy poziom wykształcenia posiadają menadżerowie jednoosobowych spółek z o.o. (rysunek 3), z których większość posiada tytuł magistra. W wieloo-

sobowych spółkach z o.o. większość kadry kierowniczej posiada tytuł licencjata lub inżyniera. W gospodarstwach indywidualnych niemal połowa kadry menadżerskiej ma wyłącznie wykształcenie średnie ogólne. Można zatem stwierdzić, że w gospodarstwach objętych badaniem nie ma systemu selekcji menadżerów pod względem ich wykształcenia. Wdrożenie kompleksowego systemu doboru i szkolenia kadry kierowniczej zwiększyłoby poziom wykształcenia i kwalifikacji zawodowych pracowników gospodarstw uprawiających warzywa.

Interesujące są także dane dotyczące gospodarstw nierentownych. Wszyscy menadżerowie z wykształceniem wyższym posiadają tytuł magistra, a liczba menadżerów z wykształceniem średnim zawodowym jest dwukrotnie wyższa niż w gospodarstwach rentownych. Oznacza to, że poziom wykształcenia kadry kierowniczej w gospodarstwach notujących straty nie różni się znacząco od gospodarstw przynoszących zyski. Przyczyny niekorzystnych wyników finansowych należy dopatrywać się raczej w nieefektywnym wykorzystaniu zdolności i potencjału menadżerów.

Rysunek 2. Procentowy udział poszczególnych grup gospodarstw podzielonych wg. struktury organizacyjnej w kategorii „Profil edukacyjno-zawodowy”

Źródło: Opracowanie własne.

Na analizę kryterium „Profil edukacyjno-zawodowy” składa się wskaźnik „Doświadczenie zawodowe”. Im większe doświadczenie zawodowe, tym lepsza jest jakość zdobytej wiedzy i zdolność zastosowania jej w praktyce. Wskaźnik ten wykazał, że najwyższy odsetek w gospodarstwach rentownych objętych badaniem stanowią menadżerowie z doświadczeniem od 15 do 35 lat (37,1%). Da-

ne dla pozostałych dwóch grup przedstawiają się podobnie – osoby z doświadczeniem poniżej 15 lat stanowią 34,3%, a te z doświadczeniem ponad 56 lat – 28,6% badanych. Zbliżone wyniki w tych grupach wykazują, że do pewnego stopnia możliwa jest kontynuacja w postaci przekazywania wiedzy i umiejętności w praktyce.

Z analizy grup gospodarstw pod względem ich struktury organizacyjnej wynika, że:

- najwyższy odsetek menadżerów z doświadczeniem poniżej 15 lat występuje w wieloosobowych spółkach z o.o.;
- W jednoosobowych spółkach z o.o. przeważają menadżerowie z doświadczeniem od 16 do 35 lat;
- W gospodarstwach indywidualnych ogólny niski poziom wykształcenia kadry kierowniczej w pewnym stopniu rekompensowany jest przez większe doświadczenie.

Wśród gospodarstw nierentownych szczególnie duży jest udział menadżerów z doświadczeniem powyżej 36 lat – 55,6%. Złe wyniki tych gospodarstw wskazują na to, że doświadczenie zawodowe menadżerów nie jest efektywnie wykorzystywane, co bezpośrednio przekłada się na sytuację ekonomiczną gospodarstw uprawiających warzywa.

Badanie wskaźnika „Specjalizacja” ukazuje różnice w sytuacji ekonomicznej gospodarstw. W gospodarstwach rentownych 31,4% menadżerów kształciło się w kraju i/lub za granicą, co stanowi względnie wysoki odsetek w przypadku rolnictwa ogółem. Niższy poziom kwalifikacji kadry kierowniczej pod względem wykształcenia i doświadczenia zawodowego rodzi zainteresowanie zdobywaniem wiedzy poprzez dalsze szkolenie i specjalizację. Co istotne, większość menadżerów kształciła się za granicą – 54,5%. Zastosowanie zagranicznego doświadczenia i osiągnięć w dziedzinie uprawy warzyw nie byłoby możliwe bez pozytywnych wyników ekonomicznych.

Analiza wskaźnika „Specjalizacja” w grupach gospodarstw podzielonych ze względu na strukturę organizacyjną ukazuje znaczące różnice. W wieloosobowych spółkach z o.o. kadra menadżerska nie posiada specjalizacji. Z kolei w prawie co drugiej jednoosobowej spółce z o.o. ponad połowa kadry kierowniczej posiada specjalizację, w większości przypadków zdobyłą za granicą. W gospodarstwach indywidualnych niewielka część menadżerów zdobyła uzupełniającą specjalistyczną wiedzę.

Z analizy gospodarstw nierentownych wynika, że brakuje w nich menadżerów posiadających udokumentowaną specjalizację.

Z powyższego wynika, że w sektorze uprawy warzyw podnoszenie kwalifikacji poprzez specjalizację w kraju i/lub za granicą pozytywnie wpływa na sytuację gospodarczą w sektorze.

Rozwój produkcji warzyw wymaga stałego zwiększania poziomu wiedzy kadry kierowniczej oraz wdrażania najlepszych praktyk i innowacyjnych rozwiązań w sektorze, co w znacznej mierze zależy od umiejętności płynnej komunikacji w języku obcym. Dlatego też wskaźnik „Nauka i posługiwanie się językami obcymi” jest wyjątkowo istotny w analizie oddziaływania kapitału ludzkiego na uprawę warzyw w Bułgarii.

Z analizy gospodarstw rentownych wynika, że mniej niż połowa ich kadry kierowniczej (42,9%) potrafi posługiwać się językiem obcym (tabela 3). Spośród nich 53,4% posługuje się językiem angielskim. Po niemiecku i rosyjsku mówi 26,6% menadżerów (po 13,3%), natomiast 20% menadżerów używa na co dzień i w pracy innych języków. Najwyższy odsetek menadżerów posługujących się językami obcymi wykazano w wieloosobowych spółkach z o.o. W tej grupie gospodarstw używa się angielskiego, niemieckiego, rosyjskiego oraz innych języków. Najwięcej menadżerów w tej grupie mówi po rosyjsku. W gospodarstwach indywidualnych niewielka część kadry kierowniczej mówi po angielsku.

Posługiwanie się językami obcymi ułatwia dostęp do światowych zdobyczy naukowych w ogrodnictwie. Pomaga to menadżerom w stałym uzupełnianiu ich wiedzy. Wdrażanie najnowszych technologii w procesie produkcji pozwala osiągnąć pozytywne wyniki ekonomiczne w gospodarstwach uprawiających warzywa.

Analiza oddziaływania kryterium „Efektywne wykorzystanie pracowników” na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw.

Efektywność wykorzystania pracowników jako kluczowy czynnik oceny oddziaływania kapitału ludzkiego w gospodarstwach uprawiających warzywa stanowi połączenie poziomu i jakości wiedzy i umiejętności oraz ich wykorzystania w procesie produkcji [Bencheva 2011, 2012]. Badanie wydajności pracy w sektorze uprawy warzyw pozwala zrozumieć, jak i w jakim stopniu kwalifikacje kadry kierowniczej wpływają na ostateczny wynik gospodarczy.

Tabela 4. Wpływ kryterium „Efektywność wykorzystania pracowników” na wyniki ekonomiczne w gospodarstwach uprawiających warzywa

Wskaźniki \ Kryterium „Efektywność wykorzystania pracowników”	Gospodarstwa rentowne x	Odchylenie przeciętne μ	Gospodarstwa nierentowne x	Odchylenie przeciętne μ	Stosunek gospodarstw nierentownych do rentownych %
Produkcja brutto z 1 ha (BGN)	1670,5	132,36	817,47	148,13	48,94
Wartość produkcji brutto na 1 pracownika (BGN)	6244,95	506,79	6135,85	1058,04	98,25
Dzienna wartość produkcji brutto (BGN)	24,78	4,15	22,35	8,14	90,19
Dzienna wartość produkcji brutto kadry kierowniczej (BGN)	144,43	26,89	109,93	36,22	76,11

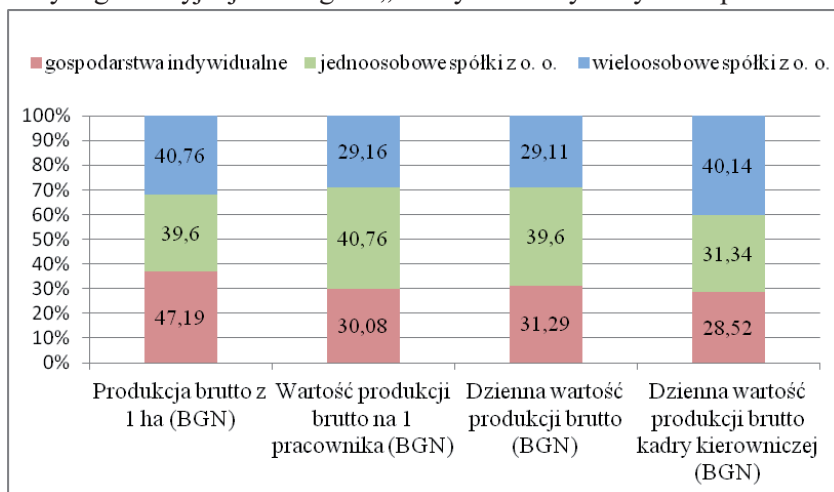
Źródło: Opracowanie własne.

W tabeli 4 ukazano przeciętne wartości wydajności pracy w gospodarstwach uprawiających warzywa w latach 2007–2011. Jak widać, wielkość produkcji z jednego hektara w gospodarstwach nierentownych stanowi mniej niż połowę produkcji w gospodarstwach rentownych (48,94%). Stosunek produkcji dziennej menadżerów gospodarstw nierentownych do produkcji w gospodarstwach rentownych wynosi 76,11%. Oznacza to, że niska wydajność gospodarstwa wynika ze słabego zarządzania i wpływa niekorzystnie na sytuację gospodarczą sektora uprawy warzyw.

Na rysunku 4 ukazano procentowy udział gospodarstw w kategorii „Efektywność wykorzystania pracowników”. Produkcja z jednego hektara jest najwyższa w gospodarstwach indywidualnych – 47,19%. Dzienna wartość produkcji kadry kierowniczej jest najwyższa w wieloosobowych spółkach z o.o. Wynika to z tego, że decyzji kierowniczych nie podejmuje się jednoosobowo, jak ma to miejsce w przypadku gospodarstw indywidualnych czy jednoosobowej spółki z o.o.

Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne mierzą zwrot nakładów pracy i energii poniesionych przez pracowników w postaci wielkości produkcji określonych dóbr. Pracownicy są zmotywowani do efektywnej pracy w przyszłości, jeśli wynagrodzenie odpowiada ich wysiłkowi. Świadczenia motywacyjne w znacznym stopniu przyciągają większą liczbę lepiej wyszkolonych pracowników do sektora [Teparicharova 2012].

Rysunek 3. Procentowy udział poszczególnych grup gospodarstw podzielonych wg struktury organizacyjnej w kategorii „Efektywność wykorzystania pracowników”

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza oddziaływania kryterium „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne” na sytuację gospodarczą i rozwój uprawy warzyw

Z analizy pod kątem kryterium „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne” wynika, że dodatkowe świadczenia motywacyjne menadżerów w gospodarstwach nierentownych są znacznie niższe niż w gospodarstwach rentownych (o niemal 50%). Wynika to z uzależnienia świadczeń motywacyjnych od wyników gospodarczych – im większa produkcja, tym wyższe dodatkowe świadczenia.

Tabela 5. Wpływ kryterium „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne” na wyniki gospodarcze w gospodarstwach uprawiających warzywa

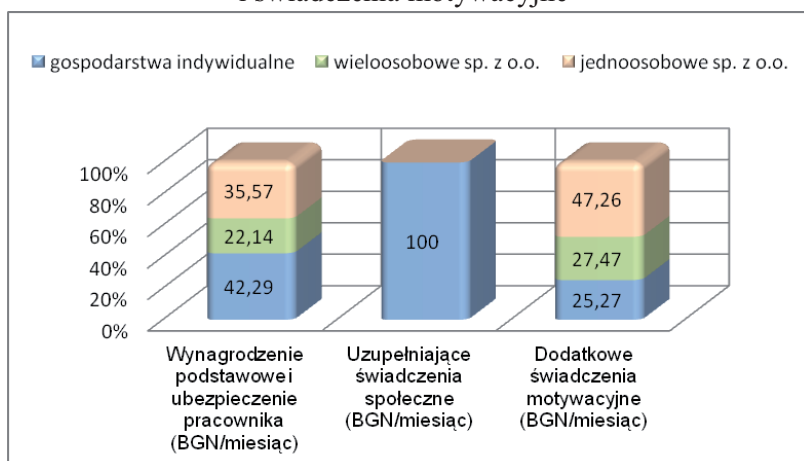
Wskaźniki	Kryterium „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne”		Gospodarstwa nierentowne		Stosunek gospodarstw nierentownych do rentownych %
	Gospodarstwa rentowne x	Odchylenie przeciętne μ	Gospodarstwa nierentowne x	Odchylenie przeciętne μ	
Wynagrodzenie podstawowe i ubezpieczenie pracownika (w BGN/miesiąc)	727,78	22,03	720	57,59	98,93
Uzupełniające świadczenia społeczne (w BGN/miesiąc)	6,67	6,67	0	0	0
Dodatkowe świadczenia motywacyjne (w BGN/miesiąc)	101,11	13,06	50	18,87	49,45

Źródło: Opracowanie własne.

Szczegóły dotyczące wynagrodzenia w poszczególnych grupach gospodarstw podzielonych wg struktury organizacyjnej przedstawiono na rysunku 4.

W przypadku gospodarstw indywidualnych wynagrodzenie podstawowe i świadczenia społeczne stanowią główną część świadczeń pracowniczych, natomiast udział dodatkowych świadczeń motywacyjnych jest stosunkowo niewielki. W tych gospodarstwach stosuje się różne programy społeczne, które mają na celu zmotywowanie pracowników do lepszej pracy o charakterze zależnym od działalności gospodarstwa. W przypadku wieloosobowych spółek z o.o. świadczenia społeczne nie stanowią najważniejszego aspektu świadczeń pracowniczych, za to dodatkowe świadczenia motywacyjne składają się na znaczną część wynagrodzenia. Podobnie wygląda system wynagrodzeń w spółkach jednoosobowych. Na dochody pracowników składają się wynagrodzenie podstawowe i dodatkowe świadczenia motywacyjne.

Rysunek 4. Procentowy udział poszczególnych grup gospodarstw podzielonych wg struktury organizacyjnej w kategorii „Wynagrodzenie i świadczenia motywacyjne”

Źródło: Opracowanie własne.

Badanie wykazało, że nawet w gospodarstwach rentownych poziom wynagrodzeń jest stosunkowo niski. Dodatkowe świadczenia motywacyjne wypłacane są w formie dodatku do niewielkiego wynagrodzenia podstawowego, co najczęściej pozwala jedynie na zrównoważenie inflacji. Niektóre spośród gospodarstw objętych badaniem stosują inne rodzaje świadczeń motywacyjnych. Pracownicy otrzymują premię w przypadku zrealizowania planu produkcyjnego. Ten rodzaj świadczenia zależy w znacznej mierze od decyzji właściciela lub właścicieli gospodarstwa, jest ono zatem bardzo niepewne w obecnie panujących warunkach.

10.4. Wnioski

Badanie oddziaływania kapitału ludzkiego na sytuację gospodarczą i rozwój produkcji warzyw w Bułgarii pozwoliło na sformułowanie następujących wniosków:

- ✓ Problemem wymagającym natychmiastowego rozwiązania w gospodarstwach uprawiających warzywa jest starzenie się kadry kierowniczej. Do priorytetowych zadań należy obniżenie wieku menadżerów. Dzięki temu gospodarstwa łatwiej będą wdrażać innowacyjne technologie i nowe odmiany roślin, bez czego niemożliwe jest osiągnięcie lepszych wyników ekonomicznych.
- ✓ Właściwy proces zatrudnienia, uwzględniający strukturę wiekową i zdobyte doświadczenie, jak również zachowanie równowagi między wielkością kadry kierowniczej a liczbą pracowników, mają znaczący wpływ na sytuację gospodarczą w sektorze uprawy warzyw.
- ✓ Zwiększenie poziomu kwalifikacji oraz rozwój umiejętności i zdobywanie wiedzy poprzez specjalizację są głównym warunkiem efektywnego zarządzania i pozytywnych wyników produkcyjnych.
- ✓ Dobrze wykształcona i przeszkolona siła robocza jest w stanie produkować lepsze produkty w większych ilościach. Inwestowanie w kapitał ludzki zwiększa więc wydajność pracy każdego pracownika.

Literatura

1. Agricultural reports, (2006), MAF, 2006 -2010.
2. Bencheva N., M. Tepavicharova, (2011). Autodidactic instruments for increasing the expertise of managers and staff, National Conference “Learning from the crisis – lessons learned, recommendations and strategies”, CEA, 13 may 2011, Plovdiv, ss. 155 – 167.
3. Bencheva N., (2011), Regional clusters to improve efficiency and competitiveness of agricultural production, Publishing House of Academic Agricultural University, Plovdiv.
4. Bencheva N., (2012), State, problems and development of the agricultural sector in Bulgaria under the common agricultural policy, Agricultural sciences Volume IV, Issue 9, ss. 7-17.
5. Tepavicharova M., (2012), Status, problems and development of human resources in the agricultural sector in Bulgaria under the common agricultural policy, Agricultural sciences Volume IV, Issue 9, ss. 59- 66.
6. Tepavicharova M., (2010), Higher education – a winning investment in human capital, CEA, Volume VII, Plovdiv, ss. 95- 116.

11. Rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich – przypadek Norwegii

11.1. Wprowadzenie

Poniższa praca ma za zadanie omówić znaczenie rolnictwa dla rozwoju obszarów wiejskich w Norwegii. Głównym zagadnieniem jest sposób, w jaki czynniki instytucjonalne oraz polityka publiczna pracują na rzecz osiągnięcia podstawowego celu polityki rolnej w Norwegii: przyczynienia się do zdecentralizowania struktury osadniczej. Podłożem dla tej dyskusji jest powszechnie znany fakt, iż relatywne znaczenie rolnictwa dla zatrudnienia na obszarach wiejskich oraz zasiedlania tych obszarów w przeciągu ostatnich kilku dekad drastycznie się zmniejszyło. Tłumaczyć to można przede wszystkim naciskiem kładzionym na stały wzrost wydajności rolnictwa, wynikający z rozwoju technologii i rosnącej konkurencji zewnętrznej. Stawiam jednak tezę, iż część przyczyn leży w czynnikach instytucjonalnych i porażkach politycznych, szczególnie pod względem tego, w jaki sposób przepisy dotyczące nieruchomości rolnych oraz polityka rozwoju gospodarstw i społeczności wiejskich utrudniają osiągnięcie złożonych celów norweskiej polityki rolnej.

11.2 Kontekst polityczny

W perspektywie długoterminowej polityka rolna w Norwegii przeszła kilka kolejnych faz rozwoju. Po raz pierwszy od dziesiątków lat po II wojnie światowej, mechanizacja i wydajniejsza produkcja stały się jej głównymi celami. Aby zwiększyć dobrobyt w społeczeństwie, siła robocza musiała przenieść się z rolnictwa do przedsiębiorstw o wyższej produktywności. Jednakże w latach siedemdziesiątych zwiększone zatrudnienie w rolnictwie zaczęło być postrzegane jako rozwiązanie problemu spadku populacji na obszarach wiejskich. Wprowadzono nowe systemy wsparcia, aby poprawić poziom życia rolników, jak również podnieść poziom inwestycji w rolnictwie. Zakładano wstrzymanie redukcji ludności rolniczej, jednak nowa polityka okazała się skuteczna jedynie do pewnego stopnia. Zatrudnienie w rolnictwie malało niemal w tym samym tempie, co w momencie sprzed wdrożenia polityki.

W zglobalizowanym środowisku lat dziewięćdziesiątych model rozwoju rolnictwa oparty na dużych subsydiach dla produkcji był coraz mniej tolerowany. Doktryna kompensacyjna została zastąpiona nową doktryną, kładącą nacisk na wielopoziomą funkcjonalność rolnictwa [Hegrenes 2002]. W rezultacie polityka rolna i polityka żywnościowa w Norwegii jest dziś uważana za narzędzie dla osiągnięcia kilku, czasem sprzecznych celów.

Jednym z głównych celów jest bezpieczeństwo żywności, rozumiane zarówno jako stała dostępność żywności, pewien stopień samowystarczalności z zakresu produkcji żywności, jak i jako produkcja bezpiecznej i zdrowej żywności dla konsumentów. Kolejny cel stanowi konkurencyjność i rentowność sektora rolniczego. Trzecim celem jest zrównoważony rozwój. Wreszcie, polityka ta ma za zadanie rozplanowanie rolnictwa pod względem geograficznym, w celu wykorzystania ziem uprawnych w całym kraju oraz uczynienia z rolnictwa narzędzia rozwoju obszarów wiejskich. Wzrost zatrudnienia w rolnictwie oraz wzrost populacji rolniczej są zatem wyraźnym celem norweskiej polityki rolnej i polityki żywnościowej.

Tabela 1. Cele norweskiej polityki rolnej oraz polityki żywnościowej

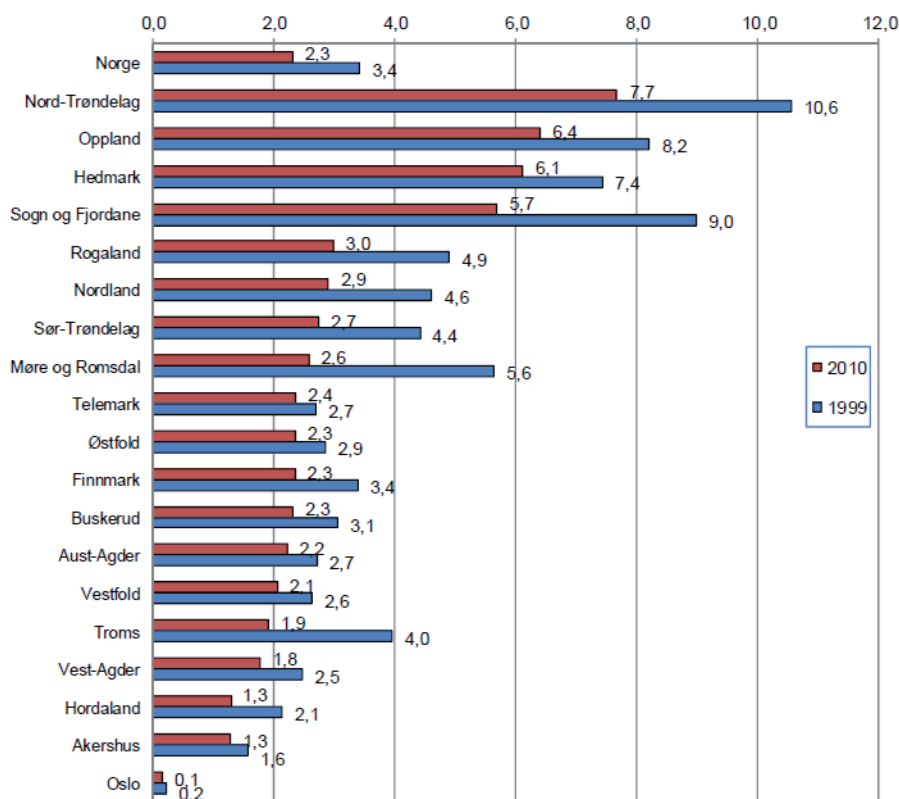
Bezpieczeństwo żywności	Rolnictwo na obszarze całego kraju	Pomnażanie wartości dodanej i podnoszenie rentowności rolnictwa	Rolnictwo zrównoważone
Zwiększona zrównoważona produkcja żywności	Utrzymanie obszarów rolnych użytkowanych do celów produkcyjnych	Konkurencyjne łańcuchy wartości i wytrzymałe jednostki	Ochrona użytków rolnych
Bezpieczna żywność i właściwe składniki odżywcze	Przyczynianie się do zdecentralizowania zatrudnienia i struktury osadniczej	Dobre zaplecze informacyjne	Produkcja dóbr z zakresu środowiska naturalnego
Dbłość o interesy klientów	Polityka dostosowana do możliwości i warunków danych regionów	Konkurencyjne dochody	Przyczynianie się do różnorodności w środowisku naturalnym
Stanowienie konstruktywnego podmiotu działającego na arenie międzynarodowej			Przyczynianie się do rozwiązania problemów klimatycznych
Przekształcanie Norwegii w kraj o rozwiniętym rynku żywnościowym			Redukcja zanieczyszczeń środowiska w rolnictwie

Źródło: [Stortingsmelding 2011-2012: 15].

11.3. Zatrudnienie w rolnictwie – ogólne tendencje i rozmieszczenie geograficzne

Zatrudnienie w rolnictwie i leśnictwie wynosi obecnie 2,3% całkowitego zatrudnienia w Norwegii. W 2010 roku, w rolnictwie zatrudnionych było około 55 tysięcy osób, a 7 tysięcy w leśnictwie. Odsetek ten zmalał od 1999 roku o 33%. Zatrudnienie w rolnictwie przekracza 3% jedynie w czterech z dziewiętnastu hrabstw.¹⁷

Rysunek 1. Zatrudnienie w rolnictwie i leśnictwie w Norwegii w latach 2010 i 1999 wyrażone w % całkowitego zatrudnienia, na poziomie państwa oraz regionów

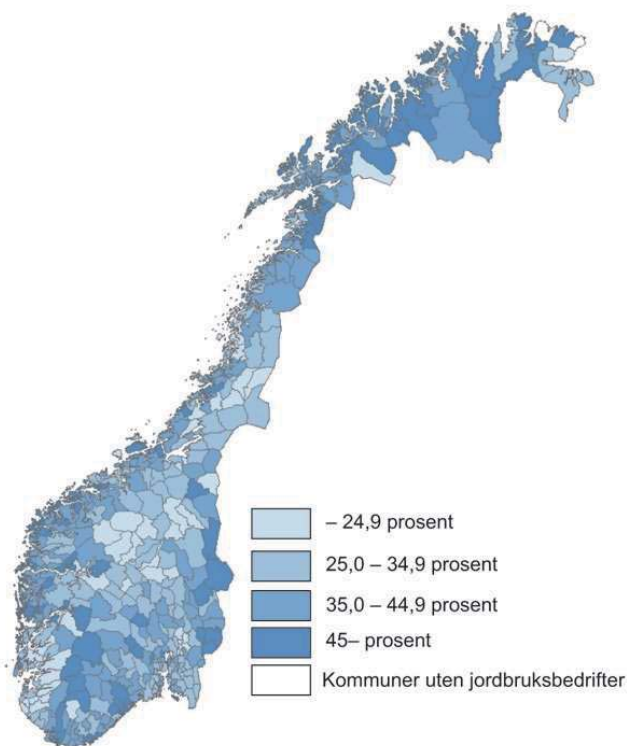
Źródło: SSB i Panda, powielone z [Lien 2012].

¹⁷ W 2010 roku przemysł spożywczy zatrudniał 48 tysięcy osób, z czego około 8 tysięcy zatrudnionych było w przetwórstwie rybnym. Pozostałe 40 tysięcy obejmuje także zatrudnienie oparte na surowcach z innych źródeł niż rolnictwo norweskie.

Nawet jeśli rolnictwo przestanie stanowić znaczącą część źródeł zatrudnienia w większości regionów, nadal istnieje wiele społeczności, w których rolnictwo odgrywa większą rolę. Zatrudnienie w rolnictwie wynosi 10% lub więcej, w około 150 regionach, z czego wiele to małe regiony na obrzeżach kraju. Ale to właśnie w tych regionach dochodzi do największej redukcji zatrudnienia w rolnictwie. Redukcja jest większa na terenach peryferyjnych niż na obszarach otaczających większe miasta [Stortingsmelding 2011-2012:97].

Przyczyn takiej drogi terytorialnego rozwoju należy szukać w nierównym stopniu rozwoju różnych produktów rolnych [Stortingsmelding 2011-2012]. Przemysł drobiarski rozwija się w tempie szybszym niż inne produkcje, w przybliżeniu podwajając obroty co kolejnych dziesięć lat. Stale rośnie także produkcja wieprzowiny oraz warzyw. Są to wszystko w mniejszym lub większym stopniu zindustrializowane produkcje, charakteryzujące się dużym zapotrzebowaniem na grunty. Malejąca liczba gospodarstw wytwarza coraz więcej produktów, a większość produkcji odbywa się w pobliżu obszarów miejskich.

Rysunek 2. Redukcja liczby gospodarstw rolnych w latach 1999-2009, w %

Źródło: [Stortingsmelding 2011-2012 nr 11: 97].

Z drugiej strony, produkcje typowe dla obrzeży miast wykazują tendencję spadkową względem produkcji i zatrudniania. Sprawdza się to w przypadku owiec, bydła, mleka i ziemniaków. Są to produkcje zależne od gruntów rolnych, a względnie niewielkie gospodarstwa, przeważające na peryferiach nie są dostatecznie przystosowane do wydajnej produkcji. Utrzymanie konkurencyjnych cen nie jest łatwe, pomimo subwencji cenowych.

Tabela 2. Zmiany w nakładach produktów rolnych w latach 1969-2009

Produkcja	1969-79	1979-89	1989-99	1999-2009
Drób	98%	95%	92%	133%
Jaja	15%	27%	-10%	17%
Wieprzowina	26%	14%	20%	13%
Wołowina	38%	11%	22%	-8%
Mleko	9%	4%	-9%	-9%
Baranina	2%	33%	-1%	1%
Warzywa	12%	17%	9%	19%
Zboża/nasiona oleiste	94%	16%	26%	-16%
Ziemniaki	-5%	-15%	-7%	-6%
Owoce	-2%	10%	-44%	-1%
Jagody hodowlane	8%	-52%	-32%	23%
Kwiaty	20%	28%	16%	-1%

Źródło: [Stortingsmelding 2011-2012 nr 11: 88].

11.4 Źródła dochodu gospodarstw wiejskich

W Norwegii ogółem istnieje 46 600 działających gospodarstw rolnych. Jednak przedsiębiorstwa te nie są głównym źródłem dochodu dla większości gospodarstw [Stortingsmelding 2011-2012:43]. W gospodarstwach rolnych z rolnictwa pochodzi mniej niż 25% rodzinnych dochodów. Nieco ponad 10% pochodzi z samozatrudnienia w innych sektorach. Owo samozatrudnienie może w niektórych przypadkach bazować na środkach pochodzących z rolnictwa. Przykładem są agroturystyka i przetwórstwo żywności na małą skalę. Z drugiej strony, ponad połowa rodzinnych dochodów to pensje pochodzące z regularnego zatrudnienia. A część rodzinnych dochodów pochodząca z rolnictwa ulega zmniejszeniu. Dziesięć lat temu wynosiła około 30%. Obecnie w większości gospodarstw rodzinnych rolnictwo stanowi działalność w niepełnym wymiarze godzin. Rodzinne gospodarstwa zazwyczaj oznaczają, iż co najmniej jeden członek rodziny zatrudniony jest poza gospodarstwem. Częstokroć oboje dorośli w rodzinie są zatrudnieni na pełen etat lub część etatu poza gospodarstwem.

W konsekwencji warunki życiowe gospodarstw rodzinnych nie zależą jedynie od rozwoju w sektorze rolniczym. Ogólne możliwości zatrudnienia na lo-

kalnym rynku pracy będą mieć ogromny wpływ na całkowity dochód i warunki życiowe większości gospodarstw rolnych danego regionu.

11.5 Struktura nieruchomości i produkcja rolnicza

Kolejną ważną cechą charakteryzującą rozwój norweskiego rolnictwa jest rosnąca luka w strukturze nieruchomości stanowiących gospodarstwa oraz w strukturze produkcji rolniczej. Podczas gdy istnieje jedynie 46 tysięcy działających gospodarstw rolnych, liczba zarejestrowanych nieruchomości stanowiących część gospodarstw rolnych to 185 tysięcy [Stortingsmelding 2011-2012:200]. Jedynie jedna czwarta wszystkich nieruchomości rolnych zarządzana jest przez ich właścicieli. Zamieszkałych jest 121 tysięcy gospodarstw, około dwie trzecie nieruchomości. Opuszczonych jest aż 50 tysięcy budynków gospodarczych. W większości przypadków właściciel mieszka poza gospodarstwem, częstokroć wykorzystując je do celów rekreacyjnych.

Jednakże większość gruntów rolnych nadal pozostaje w użyciu. Zazwyczaj ziemia niewykorzystywana przez właściciela jest dzierżawiona przez działającego rolnika. Z produkcji wykluczono jedynie grunty nieurodzajne. Większość działających rolników dzierżawi ziemię poza własnym gospodarstwem. W przeciągu trzydziestu lat ilość dzierżawionych gruntów rolnych podwoiła się i wynosi obecnie 40% całości użytków rolnych. Dla wielu rodzajów produkcji rolnej zmiany w wydajności oznaczają konieczność zwiększenia rozmiarów poszczególnych gospodarstw.

11.6 Tendencje i polityka rozwoju

W sumie dane przedstawiają obraz sektora rolnego o malejącej liczbie zatrudnionych oraz coraz słabszej funkcjonalności dla rodzin wiejskich pod względem ekonomicznym. Utrata szans na zatrudnienie w rolnictwie jest jeszcze większa na peryferiach, co pokazuje, że cel polityki rolnej mającej stanowić narzędzie rozwoju poszczególnych regionów, w żadnym wypadku nie został osiągnięty. W dalszej części niniejszej pracy stawiam pytanie o to, czy czynniki instytucjonalne mogą po części stanowić wytłumaczenie dla takiego stanu rzeczy. W jaki sposób obowiązująca polityka i postanowienia na poziomie instytucjonalnym generują skutki szkodliwe dla społeczności wiejskich na peryferiach.

W pierwszej kolejności omawiam skutki rosnącej rozbieżności między strukturami nieruchomości a strukturami produkcji. Moja teza zakłada, iż czynniki instytucjonalne, w szczególności prawa alodialne i zobowiązania mieszkaniowe, nie dają oczekiwanych rezultatów w kwestii rozwoju rolnictwa i obsza-

rów wiejskich. Po drugie znacznie zmniejsza się rola rolnictwa tradycyjnego w generowaniu dochodów dla gospodarstw rolnych. W sytuacji, w której ponad połowa dochodu w gospodarstwie rolnym pochodzi z zatrudnienia poza gospodarstwem, polityka skoncentrowana na owych gospodarstwach i społecznościach rolnych powinna zostać zastąpiona polityką zatrudnienia skupioną na rozwoju szerszego zasięgu rynków pracy.

11.7. Struktura nieruchomości – problem osadnictwa i efektywności rolnictwa

Struktura nieruchomości w rolnictwie regulowana jest poprzez złożone ustawy, między innymi *Odelsova* (ustawa o prawie dziedziczenia nieruchomości), *Konsesjonslova* (ustawa koncesyjna) i *Jordlova* (ustawa o gruntach rolnych). Ustawa o prawie dziedziczenia nieruchomości reguluje dziedziczenie nieruchomości rolnych (w przypadkach, gdy dana nieruchomość przekracza 20 dekarów). Dzieciom oraz wnukom właściciela gruntu przyznawane są prawa dziedziczenia według wyznaczonego porządku. Jeśli nieruchomość rolna zostanie sprzedana osobom spoza rodziny, ustawa daje członkom rodziny prawo do odzyskania nieruchomości. Prawo to przyznawane jest nie tylko bezpośrednim potomkom poprzedniego właściciela, ale także dalszym krewnym. Prawo zakłada także regulację cen dla przypadków przejścia majątku przez członków rodziny (*åsetesrett*).

Ustawa o prawie dziedziczenia nieruchomości opiera się na zasadach, które stanowią w Norwegii literę prawa od przeszło tysiąca lat. Prawo dziedziczenia chroni także konstytucja. Pierwotnym zamiarem było chronienie ich przed nadmiernym podziałem gospodarstw rolnych poprzez podział majątku między spadkobierców. Jednak niezamierzonym efektem okazuje się fakt, iż ustawa czyni ryzykownym dla nowego właściciela zapłacenie ceny rynkowej za nieruchomość rolną lub inwestowanie w pozyskaną własność. Jeśli w świetle ustawy o prawie dziedziczenia nieruchomości inna osoba zyskuje pierwszeństwo, przejęcie majątku niższym kosztem nie jest możliwe. Ustawa działa zatem przeciwko poprawie wydajności sektora rolniczego. Szczegółowe zasady regulujące prawa dziedziczenia zostały zmodyfikowane poprzez nowelizacje ustawy w 1995 i 2009 roku, jednak podstawowa zasada pozostaje niezmienna.

Nawet jeśli właściciel nie zamierza w przyszłości prowadzić danego gospodarstwa, bardzo trudno jest pozyskać zezwolenie na sprzedaż gruntu i zatrzymać zabudowania. Ustawa o prawie dziedziczenia wymaga utrzymania nieruchomości w całości. Praktyka ta jest podtrzymywana ze względu na przypadki, gdy następne pokolenie z prawem do dziedziczenia gruntu będzie chciało powrócić na dany majątek.

Pierwotnie ustawa o prawie dziedziczenia oznaczała, że właściciel nieruchomości musiał zarządzać gospodarstwem osobiście. Nowelizacja ustawy z 1995 roku pozwoliła właścicielom z prawem alodialnym wydzierżawić gospodarstwo działającemu rolnikowi. Jednakże wspomniana ustawa przewiduje, że właściciel nieruchomości rolnej musi dane gospodarstwo zamieszkiwać. Wyjątek stanowią mniejsze gospodarstwa (poniżej 100 dekarów łącznie lub 20 dekarów ziemi uprawnej).

Prawa dotyczące zobowiązań mieszkaniowych w Norwegii nie ograniczają się do nieruchomości rolnych. Możliwe jest także, by gmina wprowadziła obowiązek mieszkalny dla domów rodzinnych, aby zapobiec ich sezonowemu użytkowaniu do celów rekreacyjnych. W 80 gminach obowiązują zasady narzucające zobowiązania mieszkaniowe. Jednak w przypadku nieruchomości niezwiązanych z rolnictwem możliwe jest wydzierżawienie budynków najemcy, który wypełni zobowiązania mieszkaniowe.

Poza Norwegią prawa dotyczące tego typu zobowiązań nie są zbyt powszechne. W UE Dania, Polska i Austria to trzy kraje, które wprowadziły podobne ustawodawstwo. Trybunał Europejski zasądził o zobowiązaniach mieszkaniowych w dwóch przypadkach, z których jeden dotyczy nieruchomości rolnej w Austrii, a drugi nieruchomości w Danii [Aanesland 2008]. Odkąd Norwegia przynależy do EOG, decyzje Trybunału Europejskiego tyczą się także prawa norweskiego. Jak dotąd w ustawodawstwie norweskim poczyniono jedynie pomniejszych zmiany. Jednak niedawne orzeczenie Sądu Najwyższego wydano na korzyść właściciela gospodarstwa, który sprzeciwił się zobowiązaniom mieszkaniowym wyznaczonym przez gminę [Nationen 2011].

Obrońcy ustawy utrzymują, że promuje ona poczucie odpowiedzialności za właściwe zarządzanie nieruchomością rolną, zabezpieczając tym samym grunty na przyszłość [Flemsæter 2009]. Inni twierdzą, że zastąpienie praw alodialnych i zwiększone korzystanie z mechanizmów rynkowych doprowadzi do zwiększenia cen nieruchomości rolnych oraz większych inklinacji ku sprzedaży [Aanesland 2008; Aanesland & Holm 2006].

Obecnie ponad 50 tysięcy nieruchomości rolnych nie jest trwale zamieszkałych. Wiele z nich uchodzi za drugie domostwo do użytku sezonowego, ze względu na zwolnienie od zobowiązań mieszkaniowych dla mniejszych gospodarstw. Zgodnie z ostatnimi badaniami 45% właścicieli tych nieruchomości twierdzi, że nie sprzeda swoich majątków, niezależnie od ceny [Flemsæter, Storstad & Kroken 2011]. Użytkują je jako drugie domy i chcą zachować te majątki w rodzinie. Niektóre z domów, które nie są wykorzystywane, są wynajmowane albo stałym lokatorom, albo w sezonie. Tylko 21% nie jest zamieszkałych na stałe. Właściwie około 30 tysięcy nieruchomości rolnych mogłoby trafić na

rynek, gdyby przypisać im odpowiednią cenę rynkową. Problem dziś stanowią regulacje cen, które w wielu przypadkach sztucznie zaniżają wartość nieruchomości. Nawet jeśli właściciel byłby skłonny ją sprzedać, regulacje w ustawie o prawie dziedziczenia utrzymują niską jej cenę.

W wyniku tego wielu właścicieli tych nieruchomości próbuje na wiele sposobów uniknąć sprzedaży majątku po tak niskich cenach. Wielu rolników zatrzymuje prawa własności po przejściu na emeryturę, nawet gdy wyprowadzą się ze swych gospodarstw. W niektórych przypadkach majątek zmarłej osoby zachowuje prawa własności przez kilka kolejnych lat. Ziemia zostaje wydzierżawiona, a zabudowania często nie są przez nikogo utrzymywane. Gdy następuje przejście majątku przez najbliższą rodzinę, nowy właściciel może zostać zwolniony od zobowiązań mieszkaniowych.

Reasumując, przepisy ustawy o prawach do dziedziczenia w wielu przypadkach działają w sposób przeciwny do zamierzonego. Zamiast promować utrzymywanie nieruchomości rolnych jako wydajnych jednostek produkcyjnych, czyni z nich majątki sezonowego użytku. Utrzymywanie gospodarstwa w ramach sezonowej posiadłości jest tańsze niż posiadanie standardowej nieruchomości rekreacyjnej. Nawet gdy gospodarstwo nie jest w użyciu, sprzedaż jest uważana za złe rozwiązanie ze względu na regulacje cenowe.

Nie jest łatwo zdecydować o ogólnych skutkach nowych przepisów w oparciu o wolny handel nieruchomościami rolnymi. Jednak wskaźnik negatywnych skutków obecnego systemu można odnaleźć w projektach badawczych porównujących szwedzkie i norweskie hrabstwa. W hrabstwie szwedzkim, pozbawionym zobowiązań mieszkaniowych, znacznie większa ilość nieruchomości rolnych stanowiła domy całoroczne [Aanesland, Holm & Labugt 2004].

11.8. Zwiększenie szans gospodarstw rolnych na dochód

Trzema najważniejszymi źródłami dochodu gospodarstw rolnych są: zatrudnienie poza gospodarstwem, dochód rolny oraz dochód z samozatrudnienia związanego z rolnictwem. Tradycyjny model rolnictwa staje się coraz mniejszą częścią całkowitego dochodu gospodarstw rolnych. Ponad połowa dochodu gospodarstw rolnych to płace osób zatrudnionych poza rolnictwem.

Sytuacji tej można zaradzić, stosując kilka rodzajów polityki. Jedną z nich jest sprawienie, aby tradycyjne rolnictwo stało się bardziej dochodowe. Inną jest wspieranie działalności związanych z rolnictwem, takich jak turystyka czy przetwórstwo na małą skalę. Trzecim rozwiązaniem jest rozszerzenie lokalnych rynków pracy, a co za tym idzie, zwiększenie liczby ofert pracy poza gospodarstwem rolnym.

Ponieważ dochód z rolnictwa tradycyjnego jest wypadkową cen rynkowych i wsparcia ze strony państwa, można w pewnym stopniu wpływać na jego wysokość za pomocą polityki krajowej. Jednak umowy międzynarodowe, w szczególności umowy Światowej Organizacji Handlu, ograniczają zakres działań polityk krajowych. Dotacje do produkcji i inne formy wsparcia produktów gospodarstw rolnych w Norwegii są niemal równe z uzgodnionymi górnymi granicami. Zmniejszenie poziomu dotacji dla jednostek rolnych i produktów jest bardziej prawdopodobne niż ich zwiększenie. W najbliższej przyszłości działania polityki krajowej nie mogą zastąpić wzrostów produkcji, jeśli zamiarem jest zwiększenie dochodowości rolnictwa tradycyjnego. Wzrosty dochodów tradycyjnego rolnictwa prawdopodobnie nie będą działaniem politycznym, które będzie w stanie zatrzymać zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie. Oczywiście nie oznacza to, że takie działania nie są ważne. Są niezbędne dla tych rolników, którzy podejmują próbę zbudowania gospodarstw pomnażających wartość. Mogą także być ważną częścią perspektywy całościowej rodziny zajmującej się rolnictwem w niepełnym wymiarze czasu, która musi podjąć decyzję czy nadal prowadzić gospodarstwo rolne, czy nie.

Polityka dotycząca działań związanych z rozwojem gospodarstw rolnych poza rolnictwem tradycyjnym jest częścią działań polityki rolnej i regionalnej od lat 90. ubiegłego wieku. Większość tych działań związanych jest z turystyką i przetwórstwem produktów rolnych na małą skalę. Kilka programów polityki dotyczącej przedsiębiorczości na terenach wiejskich finansowanych jest przez Ministerstwo Rolnictwa i wdrażanych we współpracy z Innovation Norway.

Po upływie ponad 20 lat stosowania tego typu programów samozatrudnienie inne niż w rolnictwie stanowi około 10% dochodów w gospodarstwach rolnych. Statystyki publiczne nie rozróżniają rodzajów samozatrudnienia w gospodarstwach rolnych i nie jesteśmy w stanie dokładnie wskazać wkładu, jaki wnoszą innowacje związane z gospodarstwami rolnymi. Większość tych gospodarstw utrzymuje, że wykorzystują surowce rolne do opracowania nowych działań, jednak przychody są małe.

Jeśli chodzi o strategię rozwoju dotyczące społeczności, to Program Rozwoju Obszarów Wiejskich [Bygdeutviklingsprogrammet] jest głównym narzędziem polityki finansowanym przez Ministerstwo Rolnictwa. Porównanie programu Polski LEADER i programu BU na poziomie regionalnym w Norwegii wykazały, iż program BU w mniejszym stopniu skupiał się na tworzeniu nowych miejsc pracy, nawet w regionie, w którym działanie tego programu uznano za zakończone sukcesem. [Chmieliński, Bukve, w *opracowaniu*]. Może to wskazywać na to, iż nowe gałęzie przemysłu związane z rolnictwem nie będą w stanie zatrzymać zmniejszenia produkcji rolnej, mimo uzyskanych rezultatów.

Jak wykazano we wstępie, zatrudnienie poza gospodarstwem rolnym stanowi obecnie ponad połowę dochodu gospodarstw rolnych. W konsekwencji szanse na zatrudnienie na lokalnym rynku pracy mogą przesądzić o podjęciu decyzji o osiedleniu się na roli tych rodzin, które potencjalnie zajmą się gospodarką rolną lub już się nią zajmują. Problemem jest to, że wiele spośród marginalnych gospodarstw rolnych związanych jest z małymi rynkami pracy o zbyt małej różnorodności w ofercie miejsc pracy. Polityki krajowe przez wiele dziesięcioleci skupiały się na warunkach życiowych i rozwoju przedsiębiorstw na małą skalę w takich właśnie, niewielkich społecznościach. Pomimo niniejszych wysiłków, w około połowie spośród 430 gmin zmniejsza się populacja mieszkańców.

Oczywistą alternatywą polityczną jest skupienie się na zwiększeniu lokalnych rynków pracy poprzez lepsze wsparcie komunikacji i innowacji w małych i średnich miastach. Niemal 90% gmin w Norwegii, obejmujących co najmniej 97% populacji, jest obecnie zintegrowanych ze 100 regionami lokalnych rynków pracy. Około 50 małych gmin jest zbyt odległych, by włączyć je do któregośkolwiek z tych regionów. W przeciwieństwie do obszarów wiejskich, większość małych i średnich miast cechuje się rosnącą populacją i zatrudnieniem. Badania pokazują, że dla wielu młodych, dobrze wykształconych ludzi, którzy odziedziczyli gospodarstwa rolne lub chcą je kupić, praca związana z ich wykształceniem jest najważniejszym czynnikiem w podjęciu decyzji o przeniesieniu się na wieś. Odpowiednie zatrudnienie – na cały etat lub jego część – w rozwijającym się centrum regionu może być atrakcyjną ofertą dla tych osób. Jednak większość regionów Norwegii nie posiada planów i polityki ich powiększenia. Należy przyznać, że dużo dyskutuje się w polityce o powiększeniu regionalnym, jednak jeśli chodzi o podejmowanie konkretnych decyzji politycznych oraz wdrażania polityki, zazwyczaj wygrywają lokalne interesy. Dzieje się tak w dużej mierze z powodu struktury politycznej zawierającej 430 gmin, których granice dzielą jednostki regionalne. Regiony lokalnych rynków pracy są kluczowe dla działalności ekonomicznej i ekonomicznego dobrobytu, jednak są one politycznie zaniedbane. Politycy lokalni wolą przeprowadzać w swoich społecznościach projekty finansowane przez państwo niż szersze projekty regionalne, a politycy na szczeblu krajowym oferują im swoje projekty w zamian za wsparcie polityczne.

Jeśli celem jest redukcja lub zatrzymanie zmniejszania się populacji rolników, polityka powiększenia regionów oraz zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym w oczywisty sposób nie mogą być oddzielone. Koniecznym jest także, aby praca w rolnictwie oraz inne obszary pracy związanej z gospodarką rolną były odpowiednio opłacane, tak, aby był to atrakcyjny element dochodu rodziny.

11.9. Wnioski

Rozwój sektora rolnego, zarówno w Norwegii, jak i w innych krajach, musi mieć miejsce w kontekście narastającego procesu globalizacji. Instytucje międzynarodowe, zwłaszcza WTO i Europejska Agencja Środowiska, mają wpływ na zakres polityk krajowych. Umowy międzynarodowe zapewniają państwu pewne prawa do rekompensaty za mniejsze szanse powodzenia spowodowane czynnikami geograficznymi. Poza tym, instytucje międzynarodowe promują środowisko konkurencyjności oraz potrzebę zwiększenia produktywności i wydajności w sektorze rolnym.

W Norwegii, tak jak i gdzie indziej, podobna liczba wydajnych gospodarstw rolnych dostarcza większą część produkcji rolnej. Tylko jedna z czterech zarejestrowanych jednostek własności rolnej jest nadal aktywna gospodarczo, a spadek w rolnictwie jest szczególnie duży w regionach peryferyjnych. Jest to duży problem polityczny w kraju, w którym rolnictwo postrzegane jest jako ważne narzędzie zatrudnienia i osadnictwa na peryferiach. Nawet w gospodarstwach rolnych uprawa roli stanowi mniej niż jedną czwartą dochodu rodziny. Dla większości rolników uprawa roli to zajęcie w niepełnym wymiarze godzin. Zatrudnienie poza gospodarstwem rolnym jest ważniejsze dla dochodu rodziny niż uprawa roli.

W niniejszym opracowaniu podkreślam dwa rodzaje niewydolności instytucjonalnej i politycznej, które podtrzymują sytuację, w której wydajność i konkurencyjność rolnictwa są zredukowane bez znaczącego zysku pod względem założeń wdrażania polityki rolnej. Ustawa o prawie do dziedziczenia utrudnia wzrost jednostek o większej wydajności, a także stwarza zachęty dla właścicieli, by zmienili status własności rolnych na własności o wykorzystaniu w celach rekreacyjnych. Polityka skupiona na gospodarstwach rolnych i społecznościach okazała się dość nieskuteczną w tworzeniu znacznej liczby nowych miejsc pracy. Polityka rozwoju o szerszych celach, mająca stworzyć regiony o bardziej zintegrowanych rynkach pracy, pozwoliłaby zaistnieć lepszym miejscom pracy dla osób, które chcą zarówno mieszkać na obszarach wiejskich, jak i znaleźć pracę, która jest zgodna z ich wykształceniem i ścieżką kariery zawodowej.

Dobrze rozwijający się sektor rolny oraz zdecentralizowany rozkład osiedlania się nie zostaną osiągnięte w oparciu o ten sam zestaw polityczny. Zatem polityka dotycząca rozwoju rolnego na peryferiach powinna skupić się na wydajnej i zrównoważonej produkcji rolnej, podczas gdy zdecentralizowany rozkład osiedlania się może być promowany w lepszy sposób poprzez inne rodzaje polityki.

Literatura

1. Aanesland N., (2008), Boplikt, til nytte for hvem?
2. From <http://www.umb.no/print.php?id=3030>
3. Aanesland N., & Holm O., (2006), *Jordbrukspolitikken: moden for reform: en analyse av jordbrukspolitikken med sikte på tilpasning til markedsøkonomi og en ny WTO-avtale*. Oslo, Civita.
4. Aanesland N., Holm O., & Labugt I.-L., (2004), *Boplikt for helårsboliger*. Ås, Institutt for økonomi og ressursforvaltning, Universitetet for miljø- og biovitenskap, UMB.
5. Chmielinski P., Bukve, O., (w opracowaniu), *Changing Governance in rural development – bottom up policies and community participation in Norway and Poland*. Sogndal, HISF/IERIGŻ-PIB.
6. Flemsæter F., (2009), *Geography, law and the emotions of property : property enactment on Norwegian smallholdings*. Trondheim, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
7. Flemsæter F., Storstad O., & Kroken A., (2011), *Det handler om følelser: en utredning om ubebodde landbrukseiendommer*. Trondheim, Bygdeforskning.
8. Hegrenes A., (2002), *Landbruk og distriktpolitikk: ein analyse av den norske landbruksstøtta*. Oslo, NILF, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.
9. Lien G., (2012), *Verdiskaping i landbruk og landbruksbasert virksomhet i Hedmark*. Oslo, NILF, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.
10. Nationen, (2011, April 3), Slipper boplikt etter høyesterettsbehandling, *Nationen*. Retrieved from <http://www.nationen.no/2011/03/04/landbruk/odel/boplikt/hoyesterett/6492441/>
11. Stortingsmelding, (2011-2012 no. 11). *Landbruks- og matpolitikken. Velkommen til boards*. Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

12. Polityka rolna wspierająca strukturalny rozwój gospodarstw rolnych i innych przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w Finlandii

12.1. Wprowadzenie

Rolnictwo i obszary wiejskie Finlandii przeszły poważną przemianę strukturalną w czasie 18 lat członkostwa w Unii Europejskiej. Zmniejszająca się liczba gospodarstw rolnych, a jednocześnie rosnąca ich wielkość wpłynęły również na struktury społeczne na obszarach wiejskich. Tak istotna zmiana nie byłaby możliwa bez finansowania programowego z UE oraz odpowiedniego finansowania krajowego. Ze względu na niekorzystne położenie na najbardziej na północ wysuniętym krańcu Unii, obszary wiejskie Finlandii muszą otrzymywać pomoc w sposób nieprzerwany, aby mogły poradzić sobie z coraz silniejszą konkurencją na jednolitym rynku. Oprócz rolnictwa unijna pomoc programowa wykorzystywana była również m.in. na cele informacyjne, projekty szkoleniowe oraz rozwój innych rodzajów przemysłu w gospodarstwach rolnych, a w ramach obecnego programu także na inwestycje i jako pomoc na rozpoczęcie działalności mikro lub małego przedsiębiorstwa na obszarach wiejskich niezaangażowanego w działalność rolniczą. W przypadku projektów realizowanych w interesie ogólnym społeczności wiejskich, takich jak poprawienie stanu domów zgromadzeń na wsiach, rozwój przedsiębiorstw na obszarach wiejskich czy zwiększenie możliwości w zakresie sposobów spędzania wolnego czasu przez ludność lokalną, wykorzystywano inicjatywę Leader i finansowanie publiczne [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2012].

W niniejszej pracy zbadano strukturalny rozwój rolnictwa i zmiany w rentowności produkcji, wykorzystując dostępne dane statystyczne obejmujące okres głównie od początku ostatniej dekady do 2012 r. Ze względu na słabą strukturę gospodarstw rolnych cele gospodarcze w rolnictwie w znacznym stopniu przyczyniały się do zwiększania wielkości gospodarstw i podnoszenia wydajności produkcji. Oprócz celów gospodarczych istotne znaczenie w rozwoju obszarów wiejskich miały także zrównowazenie ekologiczne i produkcja akceptowana pod względem etycznym. Innym strategicznym rozwiązaniem alternatywnym było rozszerzenie wykorzystania innych gałęzi przemysłu w gospodarstwach rolnych.

Wiele małych gospodarstw rolnych podjęło to wyzwanie i zainwestowało m.in. w pracę w oparciu o umowę, agroturystykę i inne usługi oprócz prowadzonej przez nie działalności rolniczej i leśnej. Finansowanie z unijnych Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich znacznie przyspieszyło rozwój obszarów wiejskich i przyczyniło się również do utrzymania najbardziej odległych i nadal niezamieszkałych obszarów [Puurunen i in. 2004, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2012: 56-58].

12.2. Zmiana strukturalna w gospodarstwach rolnych

12.2.1. Zwiększenie wielkości gospodarstwa rolnego

W trakcie członkostwa w UE łączna liczba gospodarstw rolnych zmniejszyła się w Finlandii o 36%. Spadek liczby gospodarstw był największy w regionie wschodniej Finlandii, najmniejszy zaś w północnej części kraju (tabela 1). Jednocześnie średnia wielość gospodarstwa wzrosła z 23 do 37 hektarów. O 5,6% wzrosła również łączna powierzchnia użytków rolnych, które w 2011 r. wyniosły ok. 2,3 mln hektarów. Powiększające się gospodarstwa prowadzące chów bydła przejmowały nowe pola znajdujące się bliżej głównego gospodarstwa rolnego. Struktura gospodarstw rolnych jest najlepsza w południowej części kraju a najgorsza we wschodniej Finlandii. Średnia powierzchnia użytków rolnych jest najmniejsza w regionie Sawonii Południowej, gdzie wynosi ona 26 hektarów [Yearbook of Farm Statistics 2012: 43-46].

Tabela 1. Liczba gospodarstw rolnych i gospodarstw otrzymujących wsparcie na rzecz rolnictwa w 1995 r. i 2011 r. oraz średnia powierzchnia użytków rolnych (ha na gospodarstwo) w 2011 r. w Finlandii.

	1995	2011	Zmiany, %	Ha na gospodarstwo
Cały kraj	95 560	61 150	36,0	37,25
Finlandia południowa	43 100	27 578	36,0	40,81
Finlandia środkowa i zachodnia	24 790	15 770	36,4	34,51
Finlandia wschodnia	17 710	10 810	39,0	31,34
Finlandia północna	9 960	6 700	32,7	38,52

Źródło: [Finnish Agriculture 2012:14].

Szczególnie we wschodniej i północnej Finlandii gospodarstwa są zazwyczaj otoczone przez lasy i jeziora. W skład prawie wszystkich gospodarstw w tym regionie wchodzi lasy, średnio 50 hektarów na gospodarstwo. W Sawonii Południowej powierzchnia lasu wynosi 70 hektarów na gospodarstwo.

Powierzchnia lasu przypadająca na gospodarstwo rolne jest największa w Finlandii północnej, ale średnioroczny przyrost drzewostanu na obszarach leśnych jest najwyższy we wschodniej Finlandii (7,3 m³/ha, 3,1 m³/ha w Finlandii północnej) [Finnish Statistical Yearbook of Forestry 2011: 77].

Dwie trzecie fińskich gospodarstw rolnych prowadzi produkcję roślinną, w południowych częściach kraju trzy czwarte, a na wschodzie i północy ponad połowa. Chów bydła mlecznego jest najpowszechniejszym rodzajem działalności we wschodniej i północnej Finlandii – ok. 30%, natomiast w Finlandii południowej udział gospodarstw mleczarskich spadł do poniżej 10%. Również udział produkcji wołowiny jest największy we wschodniej i północnej części kraju – ok. 10%. Większość gospodarstw prowadzących chów trzody chlewnej znajduje się w południowej i zachodniej części kraju – ok. 5% gospodarstw [Finnish Agriculture 2012: 17].

Chociaż produkcja roślinna jest najpowszechniejszym rodzajem produkcji w Finlandii, gospodarstwa prowadzące chów bydła mają większe znaczenie z perspektywy gospodarczej. Udział hodowli bydła w dochodzie brutto rolnictwa jest dwukrotnie większy niż produkcji roślinnej. Liczba gospodarstw mleczarskich zmniejszyła się o ok. 10 000 w ciągu 10 lat; w 2011 r. było ok. 11 000 takich gospodarstw [Finnish Agriculture 2012: 90, 92]. Większość gospodarstw mleczarskich zaprzestało produkcji zwierzęcej, ale kontynuuje produkcję roślinną. Średnia wielkość gospodarstw mleczarskich jest nadal mała, a mianowicie jest to tylko 25,4 krowy mlecznej na gospodarstwo [Yearbook of Farm Statistics 2012: 60].

Liczba zwierząt wzrosła najbardziej w największych gospodarstwach rolnych, np.: w ciągu ostatniej dekady liczba gospodarstw mleczarskich zwiększyła się najbardziej w grupie gospodarstw posiadających powyżej 40 krów, ale w ciągu ostatnich kilku lat rosła tylko liczba gospodarstw posiadających ponad 50 krów. Największe gospodarstwa rolne korzystają z nowoczesnych technologii, np. ponad 8% gospodarstw mlecznych korzysta z dojarek lub innych automatycznych systemów dojenia. W 2012 r. jedna trzecia produkcji mleka wytwarzana była w stadach powyżej 50 krów, ale wedle szacunków w 2016 r. ponad połowa produkcji mleka będzie pochodziła z dużych gospodarstw mleczarskich [Heikkilä i in. 2012: 54].

12.2.2. Rentowność jako warunek konieczny rozwoju gospodarstw rolnych

Zwiększanie wielkości gospodarstw i podnoszenie wydajności produkcji to działania konieczne do osiągnięcia lepszej rentowności w rolnictwie, w szczególności w perspektywie długoterminowej nawet, jeśli relacja pomiędzy dochodami a kosztami może wynikać również z mniej lub bardziej trwałych

zmian w cenach lub innych zmianach w środowisku produkcyjnym. Fińskie badanie na temat rentowności rolnictwa skończyło 100 lat i pomimo swych wieloletnich tradycji było ono zwiastunem modernizacji systemu księgowania. Badanie na temat rentowności dało również podstawę dla systemu FADN w Finlandii [Latukka i in. 2012].

Współczynnik rentowności jest starszym wskaźnikiem służącym do porównywania wyników ekonomicznych różnych gospodarstw rolnych, ale ostatnio został on również wykorzystany w zaawansowanych wynikach FADN jako wskaźnik rentowności. Wskaźnik rentowności jest obliczany poprzez podzielenie dochodu gospodarstwa rodzinnego (ang. *Family Farm Income, FFI*) przez sumę kosztów za czynnik rodzinny, tzn. roszczenia płacowe i roszczenia dotyczące odsetek z rolnictwa (koszty alternatywne pracy rodziny i kapitał) [MTT Economydoctor 2013]. W 2011 r. wskaźnika rentowności wzrósł do 0,47. Oznacza to, że przedsiębiorcy otrzymali 0,47% nowego celu płacowego wynoszącego 14,10 EUR i celu dotyczącego odsetek wynoszącego 6,5% (wcześniej 5,0). Szacowane wyniki w 2012 r. odnoszą się do wzrostu wskaźnika rentowności do 0,55 [Finnish Agriculture 2012: 57-61].

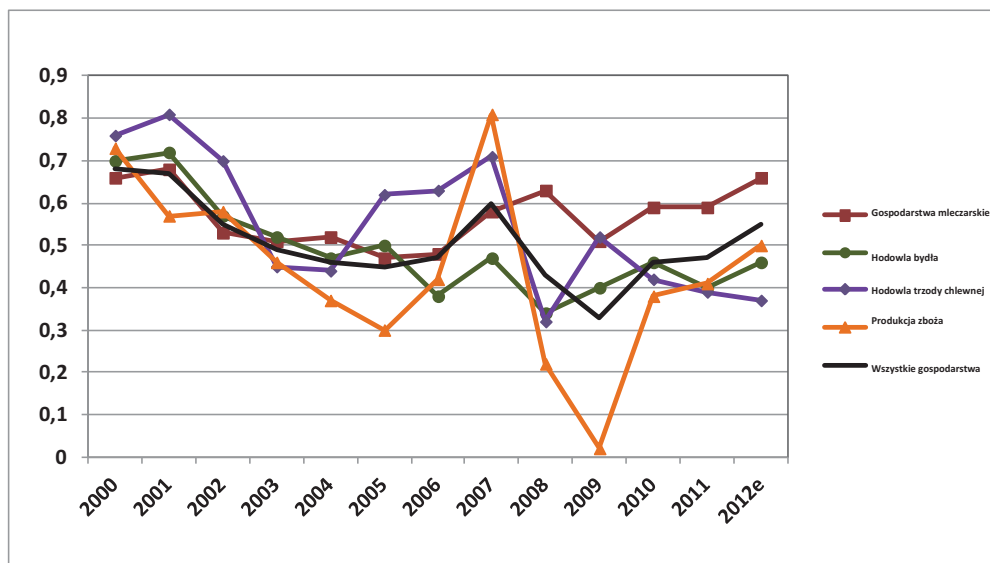
Od 2000 r. wartość wskaźnika rentowności spadała przez całą dekadę, by w 2009 r. osiągnąć najniższą wartość, a mianowicie 0,33. W kolejnych latach jego rozwój wyglądał lepiej. Warunki pogodowe w pewnym stopniu wpływają na rentowność rolnictwa, ale od lat 1998/99 nie było bardzo nieudanych plonów [Finnish Agriculture 2012: 21-23]. Dane dotyczące rentowności różnych rodzajów produkcji były całkiem zbieżne na początku dekady, ale od 2005 r. rentowność gospodarstw prowadzących uprawę zbóż i hodowlę trzody chlewnej zaczęła różnić się bardziej niż kiedykolwiek wcześniej. Różnice te można wytłumaczyć światowymi zmianami cen zboża. W przypadku gospodarstw mleczarskich wskaźnik rentowności nie wykazywał większych zmian przez całą dekadę. Na początku pierwszej dekady XXI wieku gospodarstwa mleczarskie stanowiły najrentowniejszy rodzaj produkcji (rysunek 1) [MTT Economydoctor 2013]. Choć w ostatniej dekadzie liczba gospodarstw zmniejszała się w tempie 2,8% rocznie ze względu na porzucanie produkcji przez małe i średnie gospodarstwa rolne, średnia rentowność rolnictwa nie wzrosła odpowiednio. Bez stałego rozwoju strukturalnego średnie wartości rentowności były dużo gorsze.

Według efektów skali większa jednostka produkcyjna jest rentowniejsza niż mała, co warunkuje rozsądne inwestycje w zwiększanie produkcji. W systemie FADN przedsiębiorstwa klasyfikuje się według grup wielkości na podstawie standardowej nadwyżki bezpośredniej. Dzięki tej metodzie możliwe jest porównanie klas wielkości gospodarstw prowadzących uprawy roślinne i hodowlę zwierząt. W niniejszej pracy badamy jedynie wyniki uzyskiwane przez gospo-

darstwa mleczarskie. W latach 2000-2011 wskaźnik rentowności różnił się znacznie w małych gospodarstwach mleczarskich, ale różnice te utrzymywały się na niskim poziomie. Ponieważ wiele małych gospodarstw nie prowadzi wymiany środków trwałych, szczególnie jeżeli planują zrezygnować z działalności produkcyjnej, ich wyniki ekonomiczne są nadal ewidentnie lepsze niż wyniki rzeczywiste przy pełnej amortyzacji. Większe gospodarstwa miały o 0,1-0,2 jednostek lepszą rentowność niż gospodarstwa mleczne średniej wielkości. Gospodarstwa rolne w ekonomicznej grupie wielkości powyżej 250 000 EUR nie były reprezentowane w fińskim systemie FADN przed 2005 r., ponieważ w tym okresie było ich bardzo mało (rysunek 2) [MTT Economydoctor 2013].

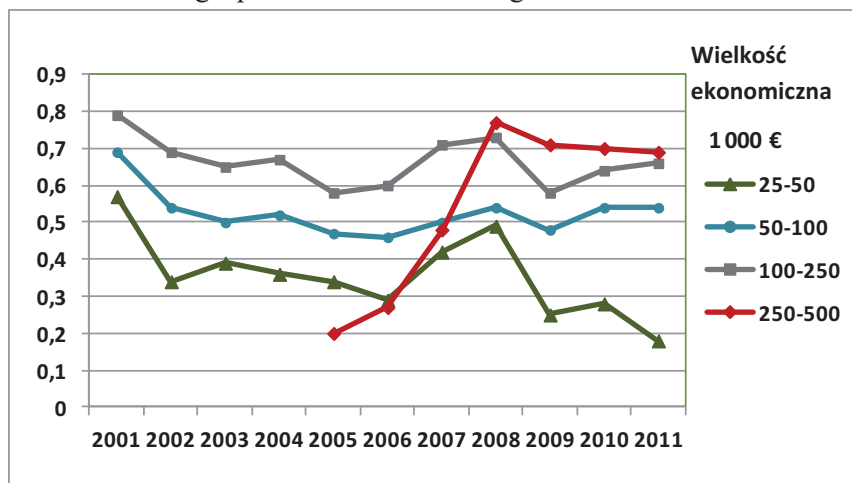
Rentowność największych gospodarstw rolnych była na początku niska z powodu realizowania znacznych inwestycji w tych gospodarstwach, ale wzrosła w ciągu kilku lat do znacznie wyższego poziomu, z chwilą gdy ich produkcja ruszyła pełną parą, a liczba gospodarstw w próbie FADN wzrosła prezentując tym samym większą różnorodność w grupie gospodarstw rolnych. Nadal jednak różnica w rentowności dwóch największych grup wielkości gospodarstw mleczarskich jest dość wąska. W perspektywie długoterminowej korzyści skali dla największych gospodarstw mleczarskich będą prawdopodobnie bardziej znaczące, kiedy obciążenia finansowe związane z inwestycjami w zwiększanie produkcji zmniejszą się w większości gospodarstw.

Rysunek 1. Wskaźnik rentowności w Finlandii według rodzaju produkcji w latach 2000-2012

Źródło: [MTT Economydoctor 2013, Agriculture and horticulture].

Rysunek 2. Wskaźnik rentowności według wielkości ekonomicznej gospodarstwa mleczarskiego w latach 2000-2011

Źródło: [MTT Economydoctor 2013, Agriculture and horticulture].

Wskaźnik rentowności gospodarstw rolnych różni się również w tej samej grupie wielkości i dla tego samego rodzaju produkcji w przypadku różnych warunków produkcji, umiejętności zarządczych rolników i z wielu innych względów. W przypadku najślabszych gospodarstw mleczarskich znajdujących się w grupie wielkości 100 000-250 000 EUR wskaźnik rentowności znajdował się głównie poniżej poziomu 0,4, natomiast gospodarstwa odnoszące największe sukcesy osiągnęły docelowy wskaźnik rentowności gospodarstw w ramach systemu FADN, a w najlepszych latach nawet go przekroczyły. Gospodarstwa odnoszące największe sukcesy mają więcej użytków rolnych, uzyskują wyższe zyski brutto, a nawet mają nieco wyższe koszty zmienne niż gospodarstwa w słabszych grupach (rysunek 3).

Szybkie zwiększenie wielkości gospodarstwa rolnego lub liczby zwierząt stanowi wyzwanie dla umiejętności zarządczych rolnika, które często są najważniejszym elementem odpowiadającym za różnice w sukcesie ekonomicznym odnoszonym przez poszczególne gospodarstwa. W Finlandii organizacja doradztwa rolniczego częściowo finansowana ze środków państwowych podjęła wyzwanie, jakim jest pokierowanie rolników zwiększających zakres swojej rolniczej działalności produkcyjnej oraz młodych rolników rozpoczynających prowadzenie gospodarstwa.

Rysunek 3. Wskaźnik rentowności gospodarstw mleczarskich w grupie wielkości ekonomicznej 100 000-250 000 EUR według sukcesu ekonomicznego gospodarstwa

Źródło: [MTT Economydoctor 2013, Agriculture and horticulture].

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich zapewnia finansowanie na rzecz wspierania rolników w osiąganiu lepszej rentowności np. poprzez działania w zakresie „wsparcia młodych rolników” oraz „szkolenia zawodowe i działania informacyjne”. Finansowanie przyznawane jest na konkretne projekty podmiotom prywatnym i podmiotom prawa publicznego na usługi w zakresie doradztwa i rozwoju [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, 2012: 83, 92, 95].

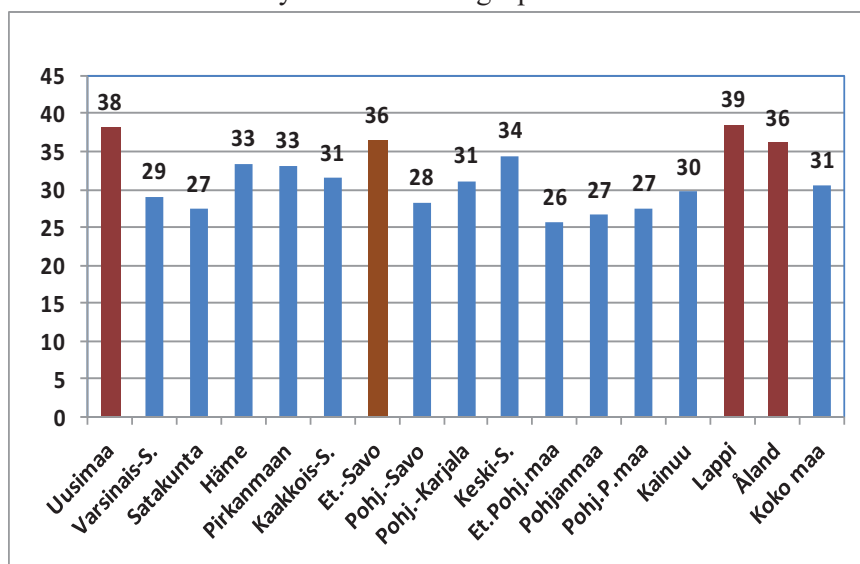
12.3. Gospodarstwa prowadzące zróżnicowaną działalność

Rodziny rolnicze zazwyczaj czerpią środki na utrzymanie z wielu źródeł. Prawie wszyscy rolnicy specjalizujący się w rolnictwie posiadają tereny leśne, a większość z nich wykonuje pracę w oparciu o umowę na rzecz przedsiębiorstw na obszarach wiejskich i ludności wiejskiej. Małe gospodarstwa rolne, szczególnie we wschodniej i północnej Finlandii powszechnie zajmują się agroturystyką, oferując domki nad jeziorem. Coraz częstszym rodzajem działalności na obszarach wiejskich jest też opieka nad osobami starszymi i różnego rodzaju usługi socjalne.

Gospodarstwa prowadzące zróżnicowaną działalność oprócz rolnictwa i leśnictwa zajmują się dodatkowo inną branżą. W 2010 r. udział gospodarstw ze

zdywersyfikowaną produkcją wynosił średnio 31% wszystkich gospodarstw. W 2000 r. udział gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność wyniósł 27%, a w 2005 r. 35% gospodarstw. W 2005 r. liczba gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność nieznacznie wzrosła, ale w odniesieniu do ogólnego spadku liczby gospodarstw liczba gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność także spadła. W 2011 r. było ich ok. 19 500. Udział gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność jest najwyższy w gminach Laponii, regionie Uusimaa i Sawonii Południowej oraz na autonomicznym obszarze Wysp Alandzkich [Other entrepreneurship 2010]. Laponia słynie z turystyki zimowej, a leżąca we wschodniej Finlandii Sawonia Południowa jest letnim ośrodkiem turystycznym, zresztą tak jak Wyspy Alandzkie leżące u wejścia do Zatoki Botnickiej. Region Uusimaa położony jest w regionie stołecznym i dlatego oferuje rolnikom lepsze możliwości do rozwoju różnego rodzaju działalności.

Rysunek 4. Udział gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność (%) we wszystkich fińskich gospodarstwach w 2010 r.

Źródło: [Other entrepreneurship 2010: 3].

Około 75% gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność zajmowało się świadczeniem usług, 14% przemysłem, natomiast handel, budownictwo i produkcja pierwotna były dość rzadko występującymi gałęziami przemysłu poza Finlandią północną, gdzie udział produkcji pierwotnej podniosła hodowla reniferów [Other entrepreneurship 2010: 3].

Działanie „dywersyfikacja działalności pozarolniczej” było wdrażane w obecnym, jak i w poprzednim Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich. Gospodarstwa prowadzące zróżnicowaną działalność mogą dobrze wykorzystać różne rodzaje programów rozwoju także w ramach działań „zachęcanie do agroturystyki” oraz „szkolenia i działania informacyjne”. Wszystkie te działania na rzecz gospodarstw prowadzących zróżnicowaną działalność mogą być również wdrażane jako projekty w ramach inicjatywy Leader [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, 2012: 214, 229].

12.4. Środki finansowe wspierające zmianę strukturalną gospodarstw rolnych

12.4.1. Obecny Program Rozwoju Obszarów Wiejskich

W okresie obowiązywania programu, tzn. w latach 2007-2013, rozwój obszarów wiejskich prowadzono za pośrednictwem dwóch podobnych programów określonych dla Finlandii kontynentalnej i Wysp Alandzkich. Wcześniej prace prowadzono w ramach sześciu osobnych programów. Rozwój obszarów wiejskich ma na celu utrzymanie żywotności i zachowanie witalności regionów wiejskich, poprawę stanu środowiska i zapewnienie zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych. Obecnie obowiązujący Program składa się z czterech osi i 24 różnych działań [Rural.fi, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, Aims and tools].

Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa (mmm.fi) odpowiada za przygotowanie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Finlandii kontynentalnej. Nadzór nad prawidłowym wdrażaniem programu sprawuje agencja płatnicza ministerstwa (mavi.fi). Piętnaście regionalnych Centrów rozwoju gospodarczego, transportu i ochrony środowiska (ELY-keskus.fi) nadzoruje wdrażanie głównych części programu zgodnie z ich regionalnymi planami rozwoju obszarów wiejskich zaakceptowanymi przez ministerstwo. Centra ELY odpowiadają za realizację osi 1 i 3 oraz niektórych części osi 2. Wsparcie na rzecz obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania i podstawowe elementy odszkodowań przewidzianych w dziedzinie ochrony środowiska w osi 2 wypłacane są przez gminy. Lokalne grupy działania (LGD) również mają swoje własne lokalne plany rozwoju obszarów wiejskich opracowywane na potrzeby inicjatywy Leader i przyjmowane przez ministerstwo. W Finlandii kontynentalnej jest 55 LGD, natomiast na Wyspach Alandzkich jest tylko jedna taka grupa [Rural.fi, Finnish Leader].

W ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Finlandii kontynentalnej dostępne jest 6 770 mln EUR środków publicznych, z czego udział środków EFRROW wyniósł 2 136 mln EUR, w tym również dodatkowe środki

na tak zwane nowe wyzwania. Udział środków EFRROW w osi 2 wynosi 28%, ale w innych osiach 45%. Państwo odpowiada za krajowy udział środków publicznych w Programie. Pod koniec 2011 r. ok. 70% udziału EFRROW zarezerwowano za pośrednictwem decyzji dotyczących finansowania, z czego wypłacono ok. 60%. Finlandia była w grupie pięciu krajów, które szybko wdrożyły program i wykorzystały większość swojego udziału środków EFRROW. Dobra stopa wykorzystania środków publicznych wynika z działań w ramach osi 2 i wsparcia na rzecz obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania i odszkodowań przewidzianych w dziedzinie ochrony środowiska, które to opierają się na umowach pięcioletnich [Vuositomus 2011:3].

Na os 2 przeznaczono ok. 80% funduszy publicznych z całego programu (tabela 2). Płatności na rzecz obszarów z ograniczeniami naturalnymi, tzn. wsparcie na rzecz obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) odpowiada za ok. 54%, a płatności rolno-środowiskowe za ok. 43% środków w ramach osi 2. Umowy pięcioletnie na wsparcie na rzecz ONW obejmują 93% gospodarstw rolnych i ok. 95% łącznej powierzchni użytków rolnych. Umowy środowiskowe były prawie tak samo popularne. Reszta środków w ramach osi 2 przeznaczana jest na płatności z tytułu dobrostanu zwierząt i inwestycje nieprodukcyjne.

Tabela 2. Wstępna alokacja środków w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Finlandii na lata 2007-2013

Środki publiczne	1000 EUR	%
Oś 1. Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego	545	8
Oś 2. Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich	5 465	81
Oś 3. Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej	458	7
Oś 4. LEADER	253	4
Pomoc techniczna	50	
Razem	6 770	100

Źródło: [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2012: 261].

Na pomoc inwestycyjną dla gospodarstw rolnych przeznaczono 37% ze środków osi 1. Wsparcie młodych rolników oraz działania informacyjne i szkolenia zawodowe w ramach projektów odpowiadają za ok. 16% środków w ramach osi 1. W trakcie obecnego okresu programowania, pod koniec 2011 r. ok. 526 młodych rolników uzyskało decyzje o wsparciu na rozpoczęcie działalności, 554 gospodarstwa mleczarskie, 212 pozostałych gospodarstw prowadzących

chów bydła i 61 szklarni uzyskało zgodę na częściowo finansowaną z UE pomoc inwestycyjną w ramach 15 regionalnych centrów ELY.

Na oś 3 składa się siedem działań. Różnicowanie działalności na działalność nierolniczą odpowiadało za 7% środków osi 3, tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw za 46%, a zachęcanie do prowadzenia działalności turystycznej – 6%. Reszta funduszy w ramach osi 3 została zarezerwowana na działania służące poprawie jakości życia na obszarach wiejskich.

Lokalne grupy działania mają dość mały udział w funduszach. Finansowanie z inicjatywy Leader można wykorzystywać jedynie na wszystkie działania w ramach osi 1 i 3. Finansowanie z inicjatywy LEADER w osi 2 można wykorzystywać na niektóre umowy środowiskowe i inwestycje nieprodukcyjne na rzecz społeczności wiejskich. W przeciwieństwie do możliwości, jakimi dysponują centra ELY, grupy działania dysponują działaniami w ramach projektów współpracy międzyterytorialnej i transnarodowej w programie [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2012: 261].

12.4.2. Przygotowania do nowego okresu programowania

Przygotowania do okresu programowania 2014-2020 trwają na szczeblu ministerialnym w licznych grupach roboczych liczących wielu członków, bazując na zestawie wniosków legislacyjnych w sprawie reformy WPR zaprojektowanych przez Komisję w październiku 2011 r. Przed latem 2013 r. ma ukazać się zarys nowego Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Na szczeblu lokalnym Centra ELY we współpracy z grupami stron zainteresowanych z obszarów wiejskich przygotowały regionalne strategie rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014-2020 na jesieni 2012 r., a na początku 2013 r. kontynuują prace nad regionalnymi planami rozwoju obszarów wiejskich. Grupy działania mają przygotować swoje strategie i plany rozwoju lokalnego w nieco późniejszym terminie [MMM 11.5.2012: 1-13].

Zgodnie z porozumieniem Rady Europy w sprawie unijnego budżetu z dnia 8 lutego 2013 r. środki na rozwój obszarów wiejskich w Finlandii pozostaną na poziomie zbliżonym do obecnego, ale zmniejszy się wsparcie bezpośrednie. Puła 600 milionów EUR na rzecz rozwoju obszarów wiejskich zostanie wykorzystana m.in. na wdrażanie programów dotyczących ochrony środowiska. Fundusze strukturalne na rzecz Finlandii wschodniej i północnej zostaną obniżone z 35 do 30 EUR w przeliczeniu na mieszkańca, co może spowodować wzrost popytu na środki na rozwój obszarów wiejskich na tych obszarach. Płatności netto Finlandii do budżetu UE spadną z 0,34% do 0,31% PKB. Rząd fiński jest raczej zadowolony z osiągniętego wyniku negocjacji. Finansowanie rozwoju

obszarów wiejskich zabezpieczy silną podstawę zrównoważonego i nowoczesnego rolnictwa w Finlandii [Finnish Government 8.2.2013].

12.5. Wnioski

Krajowa produkcja rolna w Finlandii ma bardzo duże znaczenie z wielu powodów. Stosunkowo wysoki poziom wsparcia jest konieczny, aby zrekompenzować niekorzystne warunki produkcji na północy, nawet jeśli uzależnia to rolników od krajowej i unijnej polityki oraz opinii konsumentów i podatników. Jak dotąd większość fińskich konsumentów zaakceptowała całkiem wysoki poziom wsparcia na rzecz rolnictwa oraz wsparcia na rzecz rozwoju obszarów wiejskich.

Rozwój strukturalny przejawiający się w zwiększaniu powierzchni gospodarstw i zwiększaniu wydajności musi być kontynuowany, aby możliwe było osiągnięcie lepszej rentowności, konkurencyjności przedsiębiorstw rolnych i zapewnienie wysokiej jakości produktów dla konsumentów. Innym sposobem na poprawę dochodów rodzin rolniczych jest różnicowanie działalności gospodarstwa rolnego. Oprócz udzielania wsparcia gospodarstwom rolnym program rozwoju obszarów wiejskich wspiera także działania na rzecz mikro i małych przedsiębiorstw operujących poza rolnictwem.

Finlandia zrealizowała obecny program i szybko wykorzystwała środki na rzecz rozwoju obszarów wiejskich zgodnie z pierwotnymi założeniami i dlatego istotne jest zabezpieczenie finansowania na okres przejściowy i okres rozpoczęcia nowego programu bez dalszych opóźnień. Nowe porozumienie w sprawie unijnego budżetu na nowy okres programowania dało Finom solidne podstawy do dalszego planowania nowego dobrze działającego programu i rozwoju rozległych obszarów wiejskich na przestrzeni wielu lat.

Literatura

1. Finnish Agriculture and Rural Industries, (2012), Agrifood Research Finland. Economic Research. Publications 112a. Vammala. 96 p.
https://portal.mtt.fi/portal/page/portal/mtt_en/mtt/publications/fari
2. Finnish Agriculture and Rural Industries, (2010), Agrifood Research Finland. Economic Research. Publications 112a. Vammala.
https://portal.mtt.fi/portal/page/portal/mtt_en/mtt/publications/fari
3. Finnish Government, (2013), EU budget negotiations concluded with a good result for Finland. Press release 55/2013. Government Communications Department. 11.2.2013. Origin. in Finnish 8.2.2013.
4. Finnish Statistical Yearbook of Forestry, (2011), Finnish Forest Research Institute. Sa-stamala.

5. Heikkilä, E., Kallinen A., Pethman P. ed. Pirttijärvi, R., (2012). Maitotilojen kehitysnäkymät 2012-2020. TNS Suomen Gallup Elintarviketieto Oy. Etelä-Savon ELY-keskus 20.6.2012.
6. Latukka, A., Nurro, M. ed. Ahlstedt, J. (edit.), (2012), Moderni 100-vuotias suuntaa tulevaisuuteen. Maatalouden kannattavuuskirjanpidon juhlaulkaisu. MTT Taloustutkimus. Julkaisuja 113. Vammala.
7. Manner-Suomen maaseudun kehittämissohjelman 2007-2013 vuoden 2011 vuosikertomus. Maa- ja metsätalousministeriö 1.6.2012.
8. MMM (11.5.2012), Maaseudun kehittämissohjelman 2014-2020 alueellisten strategioiden valmistelun ohjeistus. MMM 11.5.2012.
9. MTT Economydoctor, (2013), A tool for monitoring the profitability of agricultural enterprises. Agriculture and horticulture. Agrifood Research Finland. www.mtt.fi/economydoctor (15.1.2013).
10. Other entrepreneurship. (Monialaiset maatalous- ja puutarhayritykset) Farm Structure Survey. Agricultural Census, (2010), 15 p. www.maataloustilastot.fi/en/agricultural-census-2010 (29.6.2011).
11. Puurunen, M., Hirvijoki, M., Turunen, H. ed. Åberg, J., (2004), An evaluation of the effects of national aids for Southern Finland. Agrifood Research Working papers 57. Vammala.
12. Rural Development Programme, (2012), Rural Development Programme for Mainland Finland 2007-2013. CCI 2007 FI 06 RPO 001. Accepted 10.8.2007... 5.10.2012. 292 p. 13 annex.
13. http://www.maaseutu.fi/en/index/rural_development_programmes.html
14. Rural.fi. Gate way to Finnish countryside. Rural Development program, Finnish Leader. www.Rural.fi
15. Yearbook of Farm Statistics, (2012), Information Centre of the Ministry of Agriculture and Forestry, Tike. ISSN 1796-0479. Helsinki.

Prof. PhDr. Ing. Věra Majerová, CSc., RNDr.
Dr Petr Kment
Ing. Jiří Sálus
Czeski Uniwersytet Przyrodniczy, Praga, Czechy

13. Kryzys gospodarczy na obszarach wiejskich Republiki Czeskiej

13.1. Wprowadzenie

Gospodarki rynkowe stale się rozwijają – obecna sytuacja nie stanowi wcale wyjątku – przechodząc przez określone cykle gospodarcze, wśród których można rozróżnić takie fazy jak recesja, depresja i kryzys gospodarczy [Samuelson 1992]. Wielu uznanych ekonomistów zajmowało się i nadal zajmuje się wyjaśnianiem początków cyklu koniunkturalnego, np. w pracy Klvačovej [2009] wymieniono następujące teorie i ich autorów: teoria monetarna (Hawtrey, Friedman i in.); teoria innowacyjna (Schumpeter, Hansen); teoria psychologiczna (Pigou, Bagehot); teoria podkonsumpcji (Hobson, Sweezy); teoria polityczna (Kalecki, Nordhaus, Tuftte); teoria zrównoważonego cyklu koniunkturalnego (Lucas, Barro, Sargent) oraz teoria realnego cyklu koniunkturalnego (Prescott, Long, Ploser). Powyżsi autorzy przede wszystkim podkreślają teorie Keynesa i monetarną¹⁸. Mając na względzie obecny światowy kryzys gospodarczy, także inni autorzy powracają do powyższych teorii w swoich opracowaniach np.: P. Krugman, który próbuje odróżnić tak zwaną „wulgarną” wersję teorii Keynesa od prawdziwego dziedzictwa Keynesa [Krugman 2008]. P. Kohout [2009] zwrócił uwagę, tak jak T.E. Woods [2010] na koncepcję tak zwanej „szkoły austriackiej” reprezentowanej przez jej założycieli Ludwiga von Misesa i Augusta von Hayek, którzy uważali sztuczne tworzenie rezerw walutowych w gospodarce, bez względu na ich pochodzenie, za niewłaściwe, ponieważ w wyniku takich interwencji państwa w naturalne procesy gospodarcze pojawiały się złe inwestycje. A złe inwestycje mogą wpędzić ekonomię w poważne trudności, czego dowodem jest obecny kryzys.

Pojawia się pytanie, czemu kryzys pojawił się w tak zsynchronizowany sposób prawie na całym świecie? Znamy ostrzeżenie Schumpetera przed „znika-

¹⁸ Teoria Keynesa koncentruje się na wyjaśnieniu cyklu koniunkturalnego poprzez zagregowany popyt i wewnętrzną niestabilność gospodarki, natomiast teoria monetarna opiera się właśnie na instrumentach rynku pieniężnego kontrolujących ilości pieniądza w gospodarce.

jącymi inwestycjami”, czy twierdzenie Keynesa [1947] o tak zwanych „bańkach”, które mówiło, że zdrowa gospodarka nie może być zagrożona pojawieniem się baniek, jeśli nie staną się one sensem działalności biznesowej samej w sobie. Podobnie, ale ujmując to w innych słowach J.B. Foster i F. Magdoff [2009] wskazywali na problem prawidłowego sposobu podejmowania decyzji inwestycyjnych i na błędy prowadzące do powstawania wyżej wspomnianych baniek gospodarczych, co znajduje poparcie przede wszystkim w powstawaniu tak zwanych parabanków (ang. *shadow banking*) i powszechnie akceptowalnym ryzyku moralnym zinstytucjonalizowanym w postaci banków centralnych.

Ponieważ kryzys zawsze przynosi ze sobą negatywne zjawiska, takie jak na przykład rosnące bezrobocie, niestabilny poziom cen (czy to w postaci inflacji czy deflacji), bankructwo większej liczby przedsiębiorstw i inne, powstaje pytanie czy i w jakim zakresie regulować gospodarkę rynkową. Na przykład [Klvačová 2009] wskazuje, że czołowe umysły Stanów Zjednoczonych wykorzystują swój potencjał intelektualny aby znaleźć sposób na obejście zasad, np. przepisów, ale z drugiej strony dodaje, że kapitalizm nie jest mechanizmem samotworzącym się, zrównoważonym i samoregulującym ani samostabilizującym się. Przeciwnie dla T.E. Woodsa jedynym sposobem na regulację rynku jest ograniczanie możliwości banków centralnych, tak aby nie mogły „drukować pieniędzy” wedle własnego uznania. Autor postrzega możliwość upadku przedsiębiorstw jako konsekwencję kryzysu w ramach ożywienia gospodarczego, a nie w kategoriach tragedii [Woods 2010]. Podobnie także [Schumpeter 1939] rozważa ożywienie gospodarcze jako całkowite, tylko jeśli przychodzi samoistnie i nie jest regulowane. Również V. Hvozdíková w swoim eseju wspomina, że obecny kryzys nie jest przypadkiem niedoskonałości rynku, ale raczej niedoskonałości państwa i sektora bankowego oraz postrzega kryzys sam w sobie jako pewną formę „twórczej destrukcji Schumpetera” kiedy to powinno dojść do automatycznego rozliczenia rynków, co dzieje się bez interwencji państwa [Hvozdíková 2009].

Powyższe fakty prowadzą autorów artykułu do wniosku, że obecny kryzys gospodarczy jest w znacznym stopniu wynikiem intensywnych interwencji w gospodarkę i złej regulacji. W opinii autorów obecnie nie jest możliwe pozostawienie gospodarki bez pewnych ograniczeń. Jednak zdrowy wzrost gospodarczy nie może zostać osiągnięty bez udziału kredytów na rzecz sektora publicznego [Pavelka, 2009], ponieważ mogłoby to doprowadzić do trudności ze wzrostem, biorąc pod uwagę pułapkę zadłużenia, w której obecnie znajduje się np. Grecja.

Kryzys ma konkretne cechy w przestrzeni wiejskiej. Obszary wiejskie tradycyjnie związane z rolnictwem i powiązanymi z nim rodzajami działalności

są częściowo samowystarczalne pod względem ekonomicznym (np. przemysł przetwórczy, przemysł chemiczny, budownictwo, przemysł maszynowy i inne sektory gospodarki narodowej). Jednocześnie obszary wiejskie były zawsze historycznym tłem dużych miast i obszarów przemysłowych, dojeżdżanie do pracy w mieście zawsze stanowiło najpowszechniejszy sposób zabezpieczenia zatrudnienia dla ludności wiejskiej.

Kryzys miał różny wpływ w różnych regionach. Ponieważ regiony wiejskie stanowią ważną część każdej gospodarki narodowej, autorzy niniejszego artykułu skupili swoją uwagę właśnie na nich i porównują opinie ekspertów na temat zjawiska kryzysu na czeskich i słowackich obszarach wiejskich.

13.2. Metodologia

Dane do badania uzyskano dzięki elektronicznemu kwestionariuszowi wysłanemu do ekspertów z różnych instytucji (badawczych, oświatowych, doradczych, administracji publicznej i innych). Dane zbierano w okresie od października 2009 r. do stycznia 2010 r. Próbkę respondentów powiększono zgodnie z metodą „kuli śnieżnej”, aż sięgnęła poza granicę czeską. Następnie rozszerzyliśmy badanie najpierw o Słowację, a po uzyskaniu dobrych wyników także o kolegów z innych krajów.

Szczegółowa próbka pozwala zgromadzić wiele ciekawych informacji, ale jej interpretacji należy dokonywać z pewną dozą ostrożności. Celem naszego badania było porównanie pewnych aspektów u bardzo bliskich sąsiadów, a mianowicie Czech i Słowacji. W badaniu wzięło udział około trzy razy więcej czeskich niż słowackich ekspertów (26 ekspertów z Czech, 9 ekspertów ze Słowacji). Jednak naszym celem nie było opracowanie reprezentatywnej próbki, tylko treść i szczegółowość odpowiedzi, tak aby możliwe było wykorzystanie także pytań z niekompletnych kwestionariuszy.

Wśród respondentów słowackich przeważali pracownicy naukowcy oraz osoby zatrudnione w edukacji i badaniach. Grupy te są najliczniejsze także wśród ekspertów czeskich, ale uwzględniono również pojedynczych ekspertów z dziedziny administracji publicznej, usług, działalności biznesowej i innych. W obydwu krajach zdecydowanie przeważa reprezentacja sektora publicznego, organizacje non profit są reprezentowane tylko przez jednego eksperta w każdym kraju. W Czechach badanie objęło również 5 ekspertów z sektora prywatnego.

Biorąc pod uwagę charakter próby, przetwarzanie statystyczne zebranych danych odgrywa jedynie rolę wspierającą. A mianowicie odpowiedzi ekspertów przeanalizowane z perspektywy treści i szczegółowości oceny wpływu kryzysu na strukturę społeczną i demograficzną ludności wiejskiej oraz roli politycznej

i ekonomicznej przedstawicieli ludności wiejskiej w rozwiązywaniu problemów związanych z kryzysem.

13.3. Wyniki i ich omówienie

13.3.1. Przyczyny i wpływ kryzysu gospodarczego na obszarach rolnych Republiki Czeskiej i Republiki Słowackiej

Pytani eksperci oceniali przyczyny kryzysu gospodarczego w ich kraju w odniesieniu do obszarów wiejskich. Większość czeskich ekspertów za ważne czynniki powodujące kryzys gospodarczy uznało: stagnację gospodarczą, światowy sektor bankowy oraz jego problemy, nieodpowiedzialność instytucji bankowych, słabe rządy na szczeblu krajowym i dyktat instytucji ponadnarodowych. W większości przypadków słowaccy eksperci również uznali te czynniki za istotne. Jednak oprócz wyżej wymienionych czynników słowaccy eksperci za istotne przyczyny kryzysu uznali również: niewielką liczbę przedsiębiorców i niski poziom ich konkurencyjności, obecny sposób funkcjonowania sektora finansowego, budowlanego, przemysłu motoryzacyjnego, zależności od wysokiego poziomu zużycia energii, znacznego poziomu biurokratyzacji instytucji krajowych i niskiej wydajności instytucji lokalnych i regionalnych.

Czescy eksperci nie są jednomyślni co do znaczenia tych ostatnich czynników. Tylko mniej więcej połowa uznała je za istotne. Powodów tak dużej różnicy w poglądach na temat przyczyn kryzysu między ekspertami z Czech i Słowacji należy doszukiwać się indywidualnie w odniesieniu do każdego z czynników. Na przykład w przypadku sektora budowlanego, przemysłu motoryzacyjnego i może jeszcze niewielkiej liczby przedsiębiorców, różnice w opiniach mogą wynikać głównie z różnych ścieżek rozwoju obydwu krajów. Intensywne interwencje podejmowane przez rząd czechosłowacki w zakresie wsparcia modernizacji Słowacji od zakończenia drugiej wojny światowej koncentrowały się na sektorach, które nie miały w tym kraju zbyt długiej tradycji i powodują poważne problemy strukturalne, nawet w chwili obecnej [Vimrová 2009]. Natomiast w odniesieniu do czynników takich jak np.: biurokratyzacja instytucji krajowych, niska wydajność lokalnych i regionalnych instytucji oraz niewystarczające usługi w zakresie upowszechniania wiedzy rolniczej, opinię ekspertów słowackich potwierdza także badanie przeprowadzone przez E. Láštica [2010], który stwierdza, że Słowacja cierpi z powodu niewystarczająco ustabilizowanej administracji krajowej, co według autorów badania odzwierciedlają osiągnięte przez nią wyniki.

Eksperci czescy i słowaccy zgadzają się natomiast w kwestii czynników środowiskowych, które są oceniane jako nieistotne z perspektywy czynników wywołujących kryzys gospodarczy.

Odpowiadając na pytanie, czy obecny kryzys gospodarczy miał większy wpływ na obszary wiejskie niż miejskie¹⁹, czescy eksperci odpowiedzieli w większości twierdząco, natomiast eksperci słowaccy podzielili się na dwie równe grupy, a mianowicie eksperci słowaccy mieszkający na wsi w większości odpowiadali przecząco [że wpływ kryzysu na obszarach wiejskich nie jest większy niż na miejskich], natomiast eksperci słowaccy mieszkający w miastach byli bardziej skłonni odpowiadać twierdząco (obszary wiejskie bardziej odczuły negatywny wpływ kryzysu niż obszary miejskie). Natomiast eksperci czescy z obydwu grup [zarówno ci mieszkający na obszarach miejskich, jak i wiejskich] odpowiadali tak samo – większość z nich twierdziła, że obszary wiejskie dotkliwiej odczuły skutki obecnego kryzysu gospodarczego. Jeśli uznamy różnice w opiniach ekspertów słowackich (różniące się w zależności od miejsca ich zamieszkania) za nieistotne, biorąc pod uwagę zachowanie obiektywizmu w ocenie obszarów wiejskich i miejskich, możemy stwierdzić, że wpływ obecnego kryzysu na Słowacji jest w takim samym stopniu odczuwalny zarówno na obszarach miejskich, jak i wiejskich. Jeżeli jednak przyznamy, że na opinie ekspertów miało wpływ ich miejsce zamieszkania, nie możemy przyjąć powyższego stwierdzenia bez pewnych zastrzeżeń. W takim przypadku musimy uznać, że prawdopodobnie kwestionariusz obejmuje pewne fakty, dla których nie ma wyjaśnienia.

Pewne różnice są również oczywiste w odpowiedziach dotyczących narażenia poszczególnych rodzajów obszarów wiejskich na kryzys²⁰. Na potrzeby niniejszego badania obszary wiejskie podzielono na następujące kategorie: podmiejskie, między miastem a wsią, peryferyjne, obszary wiejskie o profilu rolnym i obszary wiejskie o profilu pozarolniczym.

Analizując odpowiedzi respondentów z obydwu krajów, ustalono, że ze względu na rosnącą odległość od centrum miasta eksperci czescy ocenili dane obszary za bardziej narażone na wpływ obecnego kryzysu niż słowaccy eksperci. Czescy eksperci bardziej szczegółowo podchodzą do tego problemu i uważają w przeciwieństwie do ekspertów słowackich, że obszary wiejskie są bardziej niż miejskie narażone na wpływ kryzysu.

W przeciwieństwie do ekspertów słowackich, eksperci czescy także bardziej obawiają się, że obszary wiejskie będą dłużej pozostawać pod wpływem

¹⁹ Pytanie brzmiało: „Czy Pana/Pani zdaniem obecny kryzys gospodarczy miał większy wpływ na obszary wiejskie niż miejskie?”

²⁰ Pytanie brzmiało: „Jakie rodzaje obszarów wiejskich są Pana/Pani zdaniem bardziej narażone?”

kryzysu niż obszary miejskie²¹ – odpowiedź twierdzącą na to pytanie wybrał jeden respondent czeski, ale nie wybrał jej żaden respondent słowacki. Jednak, jak wskazują odpowiedzi na kolejne pytanie²² dotyczące mapowania zjawisk występujących w połączeniu z kryzysem, eksperci słowaccy udzieli więcej jednoznacznych odpowiedzi w porównaniu do swoich czeskich kolegów. Eksperci czescy zgodne „tak” odpowiedzieli tylko w odniesieniu do następujących zjawisk: utrata zaufania do polityki rządowej, wzrost przestępczości na obszarach wiejskich, wzrost spożycia narkotyków, papierosów i alkoholu oraz porzucanie działalności środowiskowej. Eksperci słowaccy zgodzili się również w tej kwestii, ale udzielili znacznie więcej odpowiedzi. Eksperci słowaccy są również zdania, że kryzys przyczynił się do wystąpienia wielu zjawisk w sferze społecznej, takich jak np.: napięcie społeczne, przenoszenie usług socjalnych do gospodarstw domowych, wyższy poziom konkurencyjności niż współpracy, postrzeganie wpływu społecznego jako gorszego niż wpływ gospodarczy. W odniesieniu do zjawisk gospodarczych eksperci słowaccy wskazują na szybsze wyczerpywanie się rezerw finansowych gospodarstw domowych. Ani czescy ani słowaccy eksperci nie uważają, że kryzys może doprowadzić do większej spójności lub intensywniejszej współpracy społecznej. Zdania ekspertów z obydwu krajów na temat pozytywnego wkładu kryzysu w usuwanie niefunkcjonalnych struktur przedsiębiorczości były bardzo niejasne i podzielone. Nawet jeśli [Woods 2010], [Krugman 2009], [Kohout 2009] i inni ekonomiści uważają ową opinię za istotną na poziomie ogólnym, to w sposób oczywisty eksperci uznają obszary wiejskie za tak specyficzne, że ich odpowiedzi nie skłaniały się zdecydowanie w żadnym kierunku.

Aby uzyskać bardziej złożony obraz obecnej sytuacji na obszarach wiejskich i na temat zjawisk nękających obecnie te obszary, zawarliśmy w kwestionariuszu pytanie otwarte wymagające przedstawienia opinii respondentów na temat obecnej sytuacji na obszarach wiejskich²³. Respondenci z Czech uzupełnili pytanie, opisując wysokie bezrobocie i zbyt małe możliwości znalezienia zatrudnienia (większość respondentów), zaś pozostali respondenci z tej grupy wskazywali na brak środków finansowych. Odpowiedzi odnosiły się również do złej sytuacji demograficznej związanej z migracją ludności wiejskiej do miast, brakiem zajęć w wolnym czasie i możliwości kształcenia, oraz wskazywały na słabo funkcjonującą lokalną administrację samorządową (co wymieniano rów-

²¹ Pytanie brzmiało: „Czy wpływ obecnego kryzysu na obszarach wiejskich będzie odczuwalny dłużej niż gdzie indziej?”

²² Pytanie brzmiało: „Czy zauważył Pan/zauważyła Pani którekolwiek z poniższych zjawisk związanych w kryzysem gospodarczym w Pana/Pani kraju?”

²³ Pytanie brzmiało: „Czy może Pan/Pani zwięźle opisać obecną sytuację na obszarach wiejskich?”

nież w poprzednich odpowiedziach), wpływ kryzysu na rolnictwo oraz zanik usług świadczonych na rzecz ludności wiejskiej. Odpowiedzi na powyższe pytania stanowiące uzupełnienie pytań zamkniętych udzielali w szczególności respondenci zainteresowani problematyką obszarów wiejskich na poziomie zawodowym.

13.3.2. Konsekwencje społeczne kryzysu na obszarach wiejskich Czech i Słowacji

Skutki kryzysu gospodarczego stopniowo odbijają się na życiu ludności wiejskiej. Skala tych efektów jest rozległa, a ich intensywność może być różna. Respondenci wskazywali na duże znaczenie skutków kryzysu gospodarczego na obszarach wiejskich w ich krajach²⁴. Większość respondentów czeskich wśród najważniejszych konsekwencji kryzysu wymieniała wzrost bezrobocia na wsi, zamykanie małych przedsiębiorstw (gospodarstw rolnych, zakładów przemysłu spożywczego itp.) oraz zamykanie sklepów na wsiach (warzywniaków, sklepów wielobranżowych itp.). Z drugiej strony kryzys nie miał znacznego wpływu na sferę życia publicznego i społecznego (kluby sportowe i kulturalne, społeczności, podtrzymywanie lokalnych tradycji itd.). Zarówno czescy, jak i słowaccy eksperci są zdania, że zamykanie instytucji oświatowych na wsiach (przedszkoli, szkół podstawowych, świetlic szkolnych, kółek zainteresowań dla dzieci itp.) nie może być postrzegane jako konsekwencja kryzysu gospodarczego. Ich znikanie powodowane jest nie tylko względami gospodarczymi, ale i innymi) zmiana demograficzna, inna organizacja życia osobistego i rodzinnego itp.). Trudno byłoby w tym przypadku odróżnić od siebie te przyczyny. W przeciwieństwie do ekspertów czeskich eksperci słowaccy podkreślają inne przyczyny kryzysu jako tak samo ważne; ich odpowiedzi rozkładają się równomiernie na wszystkie kategorie.

Kryzys wpływa na wszystkie kategorie gmin, nie można ogólnie stwierdzić, że mniejsze społeczności są bardziej spójne społecznie, dzięki czemu łatwiej im pokonać kryzys gospodarczy²⁵. Z drugiej strony Gajdoš [2008] jest zdania, że szczególnie słowackie gminy mające mniej niż 500 mieszkańców mają dużo mniejsze szanse na udany rozwój. Na wsi zawsze normalną rzeczą było realizowanie różnych działań i usług we własnym zakresie. Wynika to z braku takich działań czy usług lub węższej ich oferty, a czasem także niższej jakości przy sto-

²⁴ Pytanie brzmiało: „Jak istotne są poniższe konsekwencje kryzysu gospodarczego dla obszarów wiejskich w Pana/Pani kraju?”

²⁵ Pytanie brzmiało: „Jakie są najbardziej widoczne skutki kryzysu gospodarczego dla obszarów wiejskich w Pana/Pani kraju?”

sunkowo wysokiej cenie. Przenoszenie wielu innych płatnych usług do gospodarstw domowych i ich realizowanie we własnym zakresie zapowiada kontynuację tego trendu. W małych gminach większość ludzi spotyka się ze sobą codziennie, co ułatwia zorganizowanie pomocy krewnych, sąsiadów i znajomych. W większych społecznościach funkcjonują inne kanały komunikacji i inne rodzaje kontaktów, które jednak nie muszą być mniej skuteczne. Przenoszenie różnych działań do gospodarstw domowych ma jeszcze inne negatywne skutki, a mianowicie dodatkowe obciążenie pracą członków rodziny, mniej wolnego czasu na odpoczynek, edukację, rozrywkę i dla dzieci.

Według ekspertów zarówno w Czechach, jak i na Słowacji pojawiają się trudności w zakresie spłaty pożyczek i kredytów hipotecznych. Ludzie zaczynają szukać dodatkowych źródeł dochodu, prac tymczasowych, drugich etatów itp. Przestrzeń wiejska nie oferuje jednak tyle ofert pracy. Coraz trudniej znaleźć pracę na czas określony lub pracę tymczasową, a ich wydajność ekonomiczna spada. Przedsiębiorstwa jak i prywatni przedsiębiorcy również oszczędzają.

Zmienia się model gospodarczy czeskich i słowackich gospodarstw domowych. Postępuje również zróżnicowanie społeczne ludności wiejskiej, niektóre grupy społeczne nie mają żadnych oszczędności finansowych, za to mają problemy, by poradzić sobie z zabezpieczeniem codziennych potrzeb, przerzucają się na tańsze środki spożywcze i inne towary. Na poziomie kraju w 2010 r. spadała liczba egzekucji z nieruchomości za niespłacone kredyty i pożyczki [Hospodářské noviny, 15.9.2010], jednak spadek ten nie jest spowodowany wyższym stopniem wypłacalności dłużników, ale większą ostrożnością (zarówno mieszkańców, jak i instytucji kredytowych). Pytani eksperci w większości nie byli w stanie ocenić, czy gospodarstwa rolne ograniczają swoje życie społeczne i kulturalne i rzadziej korzystają z samochodów. Życie na wsi jest specyficzne z perspektywy kulturalnej i społecznej; wydatki na nie nie stanowią ważnej pozycji w budżecie domowym na obszarach wiejskich. W przeciwieństwie do prywatnych środków transportu (samochody, motocykle), które są niezbędne do funkcjonowania gospodarstwa domowego i rodziny i nie można znacząco ograniczyć wydatków na nie. Wykorzystanie transportu publicznego to nie kwestia wyboru tylko możliwości. Jeżeli transport publiczny nie istnieje na danym obszarze to własny transport jest koniecznością. Ekspertki zgadzają się również co do kwestii, że samowystarczalność nie jest wyraźnie związana z kryzysem.

Ludność wiejska radzi sobie z kryzysem w podobny sposób zarówno w Czechach, jak i na Słowacji²⁶. Problem rosnącego bezrobocia rozwiązywany jest na różne sposoby m.in. poprzez zgodę na dłuższe dojazdy do nowej pracy,

²⁶ Pytanie brzmiało: „Jak istotny jest wpływ poszczególnych elementów kryzysu gospodarczego na sytuację ludności wiejskiej w Pana/Pani kraju?”

przyjmowanie pracy na mniej korzystnych warunkach lub za niższą płacę. Różnice w opiniach czeskich i słowackich ekspertów nie są tu istotne. Niektóre grupy społeczne gorzej znoszą skutki kryzysu. Czescy eksperci za grupę będącą w najtrudniejszej sytuacji uznają²⁷ kobiety w wieku 50+, ale stwierdzają jednocześnie, że sytuacja niektórych innych grup społecznych też nie jest korzystna [młodzi ludzie bez doświadczenia zawodowego, kobiety po urlopie macierzyńskim czy mężczyźni w wieku 50+]. Odpowiedzi respondentów ze Słowacji są podobne do powyższych odpowiedzi, ale są oni najczęściej zdania, że nie da się określić, która grupa społeczna jest w najgorszej sytuacji, ponieważ wskazywali na wszystkie wymienione grupy w takim samym stopniu.

13.3.3. Rola przedstawicieli gmin wiejskich

Rozwój obszarów wiejskich Czech i Słowacji po roku 1989

Pozycja ludności wiejskiej w byłej Czechosłowacji zmieniła się radykalnie po 1989 r. Zmiany te obejmowały procesy prywatyzacji, zwrot mienia i transformację agrarną [Majerová 2009].

Respondenci są zdania, że na obszarach wiejskich i miejskich problemy związane z kryzysem gospodarczym są zasadniczo rozwiązywane na różne sposoby. Zgodnie z zaleceniami ekspertów, kryzysem gospodarczym trzeba koniecznie zająć się całościowo, nie można mówić o rozwiązaniach właściwych dla obszarów wiejskich i miejskich ponieważ są to „naczynia połączone”.

Wszystko, co pomoże narodowej gospodarce jako całości, pomoże również obszarom wiejskim. Obszary wiejskie są raczej „odbiorcami polityki”, a skutki kryzysu można łagodzić tylko na szczeblu lokalnym lub można się do nich przystosować.

W odniesieniu do systemu finansowania ze środków krajowych lub unijnych respondenci zalecają zmianę w systemie redystrybucji środków z budżetu państwa dla gmin i konieczność zwiększenia poziomu finansowania na rzecz obszarów wiejskich (ustawy w sprawie dystrybucji budżetowej podatków – dysproporcja pomiędzy środkami na rzecz obszarów wiejskich a środkami na rzecz obszarów miejskich), co między innymi pomoże gminom we współfinansowaniu projektów unijnych. Ponadto respondenci zalecają ustalenie wsparcia finansowego na rzecz rolnictwa przynajmniej na takim samym poziomie jak w innych krajach unijnych, przyznawanie wsparcia na rozwój drobnych usług z funduszy państwowych, tworzenia stref przemysłowych i klastrów wykorzystujących zasoby endogenne (produkcja drewna, sprzedaż w gospodarstwie rolnym,

²⁷ Pytanie brzmiało: „Która grupa społeczna znajduje się w najgorszej sytuacji na obszarach wiejskich w trakcie kryzysu gospodarczego?”

bezpośrednia sprzedaż u producenta, produkcja i przetwarzanie produktów rolno-spożywczych) oraz poprawę skutecznych usług w zakresie wymiany informacji w gminach.

Działania podejmowane przez przedstawicieli politycznych

Regionalne i lokalne życie polityczne postępuje wedle innych zasad niż te rządzące polityką centralną²⁸. Osoba i jej związki z otoczeniem mają tu dużo większe znaczenie. Na szczeblu lokalnym występują podmioty, których nie znajdziemy nigdzie indziej, czasem też powstają związki polityczne, które nie mogłyby istnieć na szczeblu krajowym [Čmejrek 2001]. Niewielki dystans pomiędzy obywatelem a wybranym przedstawicielem w społeczności wiejskiej ma znaczny wpływ na sposób prowadzenia polityki lokalnej, nie potrzeba tu partii i mediacji ideologicznej, które często uznawane są za elementy przeszkadzające, prowadzące do podziału społeczności lokalnej [Čmejrek 2008].

Empiryczne badanie szczegółowe pokazało, że przedstawiciele gmin odgrywają różne role w rozwiązywaniu problemów wynikających z kryzysu gospodarczego w przestrzeni wiejskiej. Znaczenie tych funkcji publicznych w rozwiązywaniu problemów zostało pozytywnie ocenione przez czeskich respondentów²⁹ w odniesieniu do burmistrza, przedstawiciela gminy i przedsiębiorcy mieszkającego w gminie. Znaczenie burmistrza i przedsiębiorcy mieszkającego w otoczeniu lokalnym zostało również pozytywnie ocenione przez słowackich respondentów. Respondenci słowaccy jako istotną uznali również rolę pracowników społecznych, co wiąże się z wyższym poziomem bezrobocia na Słowacji [w porównaniu do Czech] oraz według np. [Gajdoš 2008] ze spadkiem liczby mieszkańców i coraz szybszym starzeniem się ludności słowackiej wsi, tym samym prowadząc do rosnącego zapotrzebowania na usługi socjalne.

Respondenci oceniali również znaczenie przedstawiciela społeczności wiejskiej³⁰ w rozwiązywaniu problemów wywołanych przez kryzys gospodarczy. Większość czeskich respondentów jest zdania, że przedstawiciele społeczności wiejskich odgrywają ważną rolę w informowaniu obywateli o możliwościach w zakresie zatrudnienia, wsparciu socjalnym i podobnych kwestiach, w nawiązywaniu ważnych kontaktów na różnych szczeblach, w przygotowywa-

²⁸ W Czechach organami reprezentującymi społeczeństwo są burmistrz i urząd gminy, natomiast najwyższym organem gminy jest przedstawiciel gminy [Čmejrek, 2001].

²⁹ Pytanie brzmiało: „Które osoby aktywne publicznie w Pana/Pani kraju zazwyczaj odgrywają najważniejszą rolę w rozwiązywaniu problemów wywołanych przez kryzys gospodarczy?”

³⁰ Pytanie brzmiało: „Jaką rolę w rozwiązywaniu problemów wywołanych przez kryzys gospodarczy odgrywają przedstawiciele gmin wiejskich/burmistrzowie?”

niu projektów rozwoju gmin wiejskich, zapewnianiu inwestycji w infrastrukturę i w pracach publicznych.

Również słowaccy eksperci postrzegali rolę przedstawicieli gminnych jako istotną w odniesieniu do informacji na temat miejsc pracy, wsparcia i pomocy socjalnej, opracowywaniu programów rozwoju, zapewnieniu inwestycji w infrastrukturę i prac publicznych. Większość ekspertów słowackich jest także zdania, że przedstawiciele społeczności wiejskich odgrywają ważną rolę poprzez udzielanie pomocy w rozwiązywaniu codziennych problemów.

Respondenci także sformułowali zalecenia dotyczące działań przedstawicieli politycznych. Aby rozwiązać problemy wiążące się ze skutkami kryzysu na obszarach wiejskich, konieczne jest aktywne działanie gmin oraz odpowiedzialne i kompetentne przedstawicielstwo polityczne i wykonalne prawo. Ponadto konieczny jest aktywny burmistrz i aktywni obywatele oraz aktywna współpraca partnerska pomiędzy gminą a przedsiębiorstwami, oraz gminą a przedsiębiorstwami rolnymi.

13.4. Wnioski

Poszukując przyczyn, przejawów i skutków obecnego kryzysu gospodarczego na obszarach wiejskich Czech i Słowacji autorzy niniejszej pracy natrafili na interesujące i ważne fakty. Zjawisko kryzysu gospodarczego jako takie, przez którego perspektywę rozpatrywano problematykę wyżej wspomnianej przestrzeni rolnej, nie zawsze pozwalało jednoznacznie i dokładnie stwierdzić, czy dany problem został spowodowany przez kryzys, czy też stanowi odzwierciedlenie trendu zakorzenionego w okresie przed kryzysem. Niezależnie od powyższego odpowiedzi ekspertów z poszczególnych krajów pozwoliły na głębszy wgląd w funkcjonowanie samego kryzysu na obszarach wiejskich oraz w życie na tej przestrzeni społecznej, na tym etapie cyklu koniunkturalnego.

Przemyślenia kolegów z Czech i Słowacji wskazują na fakt, że ci pierwsi przyczyn kryzysu dopatrują się w czynnikach o charakterze krajowym i ponadnarodowym, zaś ci drudzy podkreślają powyższe powody jako istotne, ale dodają do nich przyczyny o charakterze lokalnym. Tym samym przyznają istnienie negatywnego wpływu wywieranego odgórnie na obszary wiejskie, oraz negatywnych elementów o charakterze endogennym. W przypadku oceny obecnego zjawiska czescy eksperci nie skupili się wyłącznie na kwestiach społecznych pełniących niezastąpioną rolę w teoriach rozwoju endogennego, wręcz przeciwnie znaczna ich większość znalazła poparcie dla swoich twierdzeń w problemach natury czysto gospodarczej. Natomiast koledzy ze Słowacji zgodzili się w kwestii czynników gospodarczych i społecznych powodujących kryzys, ale

znacznie mocniej podkreślali rolę instytucji pomagających rozwiązać wiele negatywnych zjawisk dotyczących społeczności zamieszkujące na obszarach wiejskich. Tym samym problemy wsi słowackiej zdają się bardziej złożone i rozległe niż ma to miejsce w przypadku Czech, co nie wynika wyłącznie z kryzysu gospodarczego, ale także z charakteru słowackich obszarów wiejskich wyróżniających się większym stopniem różnorodności społecznej i etnicznej nie zawsze pozwalającej społecznościom wiejskim na prowadzenie bezproblemowego codziennego życia.

Różnice występują również w ocenie zjawiska kryzysu na obszarach wiejskich i miejskich. Eksperti czescy wyrażali pewien sceptycyzm i określali czeskie obszary wiejskie jako bardziej zagrożone kryzysem, w szczególności obszary bardziej oddalone od miast. Ponadto przewidywali, że nawet po zakończeniu kryzysu obszary wiejskie będą borykać się z licznymi problemami będącymi jego konsekwencjami. Natomiast eksperci słowaccy uważają, że skutki kryzysu są takie same w miastach jak i na wsi i nie spodziewają się poważniejszych problemów po ustąpieniu kryzysu. Może to mieć związek z wyżej wspomnianym pytaniem, a mianowicie, co można przypisać obecnemu kryzysowi a co nie jest z nim związane. W szczególności wydaje się, że słowacka wieś cierpi z powodu głębiej zakorzenionych i bardziej długotrwałych problemów niż wieś czeska, w przypadku której pewne negatywne zjawiska mogły być wywołane przez obecny kryzys gospodarczy. Z drugiej strony istnieją regiony, które nawet bez kryzysu są na tyle mocno obciążone problemami, iż prawie nie możliwe jest stwierdzenie, kiedy ich ludność staje w obliczu kryzysu krajowego czy międzynarodowego, a kiedy nie. Ponieważ miasta słowackie doświadczyły dobrej koniunktury przed kryzysem, co ostro kontrastuje z obecną sytuacją, która pod względem wielu parametrów przypomina sytuację sprzed kryzysu na słowackiej wsi, porównanie zagrożenia, jakie niesie ze sobą kryzys dla miast i wsi nie wykazuje żadnych znaczących różnic.

Interesującym problemem wskazanym przez ekspertów z obydwu krajów jest zgoda co do kwestii spójności i współpracy ludności wiejskiej oraz stabilnej sytuacji rodzin z obszarów wiejskich. Eksperti wskazali na negatywny wpływ kryzysu na relacje społeczne zastępujące modelem wolnorynkowym tradycyjną wizję wsi, jako społeczności ludzi powiązanych licznymi nieformalnymi i przyjaznymi więzami. Rodziny wiejskie także nie uciekły przed negatywnym wpływem kryzysu, który przejawia się w spadającym poziomie stabilności i słabnącej spójności.

Respondenci z obydwu krajów zgodzili się również w kwestii postrzegania wsi jako pewnej szczególnej przestrzeni, w której nie można zastosować takich samych narzędzi walki z kryzysem jak w miastach. Procesy odbudowy,

stanowiące integralną część kryzysu od samego jego początku, mogą nie zadziałać w środowisku, w którym kwestia wyboru (niezależnie czego dotycząca) nie jest w ogóle dostępna lub jest dostępna tylko w ograniczonym zakresie. Respondenci nie przedstawili żadnych oryginalnych rozwiązań nawet w tak ważnym czasie, ponieważ zanikanie i tak już bardzo ograniczonych możliwości dla ludności wiejskiej jest zjawiskiem typowym nie tylko w okresie kryzysu, ale nawet w czasie dobrej koniunktury.

Respondenci powtarzają tylko pomysły z prac uznanych autorów krajowych i światowych zajmujących się problematyką obszarów wiejskich. Pomysły te obejmują: wsparcie małych i średnich przedsiębiorstw, poszanowanie wyjątkowego charakteru przestrzeni wiejskiej (zarówno w sensie przestrzennym jak i społecznym i kulturalnym), a przede wszystkim skoncentrowanie się na różnorodności poszczególnych rodzajów działalności, wykorzystanie cech szczególnych środowiska i innych w regionie. Do tej listy autorzy niniejszego artykułu zgodnie dodają, że tylko celowe i długotrwałe wsparcie obszarów wiejskich w okresie przed wystąpieniem kryzysu może doprowadzić do ich stabilności i trwałości, stanowiących nierozzerwalne elementy zdrowego rozwoju całego społeczeństwa.

13.5. Podziękowania

Niniejsze badanie zrealizowano w ramach wsparcia Ministerstwa Rozwoju Regionalnego Czech – nr projektu WD-13-07-1 „Social capital as a factor influencing regional disparities and regional development [SOFARR]” (pol.: *Kapitał społeczny jako czynnik wpływający na różnice regionalne i rozwój regionalny*).

Literatura

1. Čmejrek J., (2001), *Institute a subjekty politického procesu*. In: *Český venkov 2001*, Prague: CULS in Prague.
2. Čmejrek J., (2008), *Political mediation and participation in Czech rural areas*. *Agricultural Economics – Czech*, 54, [12]: ss. 575-581.
3. Foster J.B., Magdoff F., (2009), *Velká finanční krize: příčiny a následky*, [Orig.: *Great financial crisis*], 1. Czech published. Všeň: Grimmus.
4. Gajdoš P., Pašiak J., (2008), *Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja*, Bratislava: Sociologický ústav SAV, 217.
5. Hvozdková V., (2009), *Is the Finance Crisis Failure of the State, Market or Ethics?* In journal *Ekonomický časopis*, 57[5], ss. 492-502.

6. Keynes, J.M., (1947), *The general theory of employment interest and money* / by John Maynard Keynes. London: Macmillan, s. 403.
7. Klvačová E., (2009), "Dlouhodobé a krátkodobé příčiny finanční krize" - Zvládání finančních krizí: evropský a americký model: 1.published. Prague: Vzdělávací středisko na podporu demokracie, s. 182.
8. Kohout P., (2009), *Finance po krizi: důsledky hospodářské recese a co bude dál*, Prague: Grada Publishing, s. 218.
9. Krugman P., (2009), *Návrat ekonomické krize* [Orig.: *The return of depression economics and the crisis of 2008*], Published. 1. Prague: Vyšehrad, ss. 168
10. Láštic E., (2010), *Pět roků po vstupu: nové členské štáty a ich pôsobenie v EU*, *Sociológia*, No. 42/1, ss. 432-452.
11. Majerova V., (2009), *Local Initiatives Functioning as a Condition of Rural Development of the Czech Countryside*. *Eastern European Countryside*, 15.
12. Pavelka L., (2009), *Kriza globálnej financionalizácia a nová finančná architektura*, *journal - Ekonomický časopis*, 57, No. 8, ss. 804-820.
13. Samuelson P.A., (1992), *Economics* / Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. 14. ed. New York : McGraw-Hill, s. 784, ISBN 0-07-054879-X.
14. Schumpeter J.A., (1939), *Business Cycles*. Vol. I, pp. xvi, 448; Vol. II, pp. 449- 1095. New York: McGraw-Hill Book Co.
15. Vimrová R., (2009), *Lessons From The Czech and Slovak Economies Split*, *Prague Economic Papers*, No. 1, ss. 95-112.
16. Woods T.E. (2010), *Krach: příčiny krize a nápravná opatření, která ji jen zhoršují*. [Orig. *Meltdown*] 1. published. Prague: Dokořán, 222 s.
17. Eurostat, (2010), *Data base*. [online] Available at: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>> [Accessed on December 2010].
18. Czech Statistical Office, (2011), *Data base*. [online] Available at: <<http://www.czso.cz>> [Accessed on April 2011].

Dr Vesna Parausic
Prof. Drago Cvijanovic
Predrag Vukovic
Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Belgrad, Serbia

14. Rozwój klastrów w kontekście budowania przewag konkurencyjnych w sektorze rolnym w krajach będących w okresie transformacji

14.1. Wprowadzenie

Klasy stanowią szczególną i bardziej zaawansowaną formę stowarzyszeń/sieci biznesowych niż przedsiębiorstwa, instytucje naukowe i oświatowe, organy i agencje rządowe funkcjonujące na określonym polu działania w konkretnym regionie geograficznym. Klasy przynoszą liczne pozytywne efekty/skutki dla krajów wchodzących w ich skład, a najważniejszym ich wkładem jest wkład w budowanie i promowanie zrównoważonej przewagi konkurencyjnej. W krajach będących w okresie transformacji klasy nie są odpowiednio rozwinięte. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest brak zaufania i zainteresowania współpracą pomiędzy podmiotami gospodarczymi, ale ważniejszym powodem jest za słabo rozwinięte otoczenie biznesu i brak działań na szczeblu rządowym, które pobudzałyby działanie na rzecz rozwoju sektora MŚP i przedsiębiorców.

Niniejsza praca³¹ analizuje rozwój klastrów w krajach będących w okresie transformacji, możliwy wkład klastrów w poprawę konkurencyjności sektora rolnego oraz przedstawia założenie, jakie należy przyjąć, aby możliwy był przyszły rozwój klastrów w krajach będących w okresie transformacji.

³¹ Niniejsze badanie jest częścią projektu badawczego finansowanego ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki Republiki Serbii: „Sustainable agriculture and rural development in function of achievement strategic goals of the Republic of Serbia in frame Danube region” [*Zrównoważone rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich służące osiągnięciu celów strategicznych Republiki Serbii w ramach regionu Dunaju*], zintegrowane badanie interdyscyplinarne (na lata 2011-2014), nr 46006.

14.2. Koncepcja i podstawowe cechy charakterystyczne klastrów

Klasytry mogą powstawać we wszystkich rodzajach gospodarek (mniej lub bardziej rozwiniętych, dużych i małych) i we wszystkich sektorach gospodarki (tradycyjnym, zaawansowanym technologicznie). Mogą występować tak samo na szczeblu małych lokalnych przedsiębiorstw, jak i na obszarach miejskich i wiejskich. W obecnych czasach wiele klastrów opartych na wiedzy skupia się w konkretnych regionach Europy. Dzięki klastrom wiele europejskich regionów i krajów pracuje nad swoją własną przewagą konkurencyjną. Zgodnie z „Globalnym raportem konkurencyjności” Światowego Forum Gospodarczego (ang. *World Economic Forum, WEF*) za lata 2011-2012 [The Global. 2011] najlepiej rozwinięte klasytry występują w krajach takich jak: Tajwan, Włochy, Japonia, Finlandia, Singapur, Hong Kong, Szwecja, Szwajcaria i USA. Kraje znajdujące się na dole listy rozwoju klastrów to głównie kraje afrykańskie.

Klasytry to bardzo złożone zjawisko, które trudno zdefiniować. Profesor Porter definiuje klasytry jako geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych przedsiębiorstw i instytucji działających na konkretnym polu (jednym obszarze biznesowym) lub nawet jako masę krytyczną przedsiębiorstw i instytucji w jednym miejscu odnoszących niezwykle sukces konkurencyjny na pewnych polach działania [Porter 1998]. Według Infobarometru [2006] klasytry to grupy powiązanych przedsiębiorstw, dostawców, podmiotów świadczących usługi i powiązanych instytucji działających w konkretnych obszarach/sektorach, które znajdują się blisko siebie z perspektywy geograficznej. Autorzy niniejszej pracy określają klasytry jako grupy/sieci powiązanych przedsiębiorstw, instytucji naukowo-edukacyjnych i agencji rządowych działających na konkretnym polu/w konkretnym sektorze i na określonym obszarze geograficznym (miasto, okręg i region).

W oparciu o rozległą analizę światowej literatury dotyczącej klastrów można wywnioskować, że odnoszące sukcesy stowarzyszenie klastrów ma następujące cechy charakterystyczne [Infobarometr 2006]:

- Bliskość geograficzna przedsiębiorstw i instytucji (skupisko masy krytycznej przedsiębiorstw i instytucji na określonym obszarze geograficznym).
- Odnoszące sukcesy klasytry skupiają się na jednym lub kilku sektorach gospodarki w regionie (gęstość klastra), mają swoją szerokość (ugruntowane powiązania poziome z uczestnikami klastra) i głębokość (powiązania pionowe członków klastra).
- Odnoszące sukcesy klasytry charakteryzują się występowaniem tak zwanego efektu „kleju społecznego” (wypracowane zaufanie, współpraca i part-

nerstwo pomiędzy przedsiębiorstwami, instytucjami rządowymi, instytucjami naukowymi i oświatowymi).

- Współpraca pomiędzy członkami klastra realizowana jest poprzez intensywne współdziałanie, ale także w ramach relacji konkurencyjnych.

14.3. Wpływ klastra na sektor rolny w krajach będących w okresie transformacji

Najważniejszym pozytywnym efektem klastrów, w szczególności w sektorze MŚP jest wzrost konkurencyjności zaangażowanych w niego członków, co wynika z [A Practical Guide. 1998, Porter 1998]:

- obniżenia kosztów produkcji i wzrostu wydajności (wynikającego z wysokiej specjalizacji produkcji, obecności wyspecjalizowanych dostawców, lepszego podejścia do nakładów i rynków itd.);
- wzrostu poziomu innowacyjności przedsiębiorstw biorących udział w klastrze (innowacyjność wynika ze skutecznej wymiany pomysłów, informacji i wiedzy);
- pobudzania rozwoju przedsiębiorczości, ustanowienia nowych przedsiębiorstw i wzrostu zatrudnienia w regionie, w którym działają klastry;
- wykorzystywania programów rządowych: budowania i poprawiania infrastruktury fizycznej i informacyjnej, rozwoju instytucji publicznych, transferu technologii i budowy laboratoriów, logistycznych centrów cargo, organizacji programów kształcenia i wspólnych wystaw w ramach promocji eksportu itp.

Klastry są szczególnie ważne w przypadku budowania i wzmocnienia konkurencyjności w krajach rozwijających się i w krajach będących w okresie transformacji. Takim krajom często brakuje środków, wiedzy i zaawansowania technologicznego, a ich konkurencyjność na rynku międzynarodowym opiera się na niskich cenach produkcji i eksportu, niskich pensjach, niskich kosztach ziemi i wykorzystywaniu bogatych i cennych zasobów naturalnych (obszary, w których takie państwo jest konkurencyjne na rynku międzynarodowym to głównie rolnictwo, górnictwo, energetyka itp.). W takich krajach klastry stanowią wytyczne, wskazują sposób na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej czy też są czynnikiem porównawczym dla takiej przewagi (opierającym się na taniej ziemi, sile roboczej, tanich produktach), która bazuje na specjalistycznej wiedzy, stosowaniu innowacji, wysokiej wydajności, rozwiniętym środowisku biznesowym.

Klastry przyczyniają się do wzrostu wydajności i rentowności produkcji rolnej. Chociaż Unia Europejska daje krajom będącym w okresie transformacji możliwość eksportu produktów rolnych i spożywczych na unijny rynek i umożli-

liwia im korzystanie ze środków finansowych na rzecz rolnictwa, wyniki w sektorze rolnym zależą od tego czy uda się poprawić dwa najważniejsze czynniki decydujące o konkurencyjności, a mianowicie wydajność i jakość [Mirosław i in. 2012]. Literatura przedmiotu wskazuje także, że ważnym czynnikiem poprawy produkcji rolnej we wszystkich krajach, a szczególnie w krajach będących w okresie transformacji, jest wzrost wydajności oraz że jest to czynnik ważniejszy niż wzrost samej produkcji [Liefert i in. 2002]. Wzrost wydajności może doprowadzić do wzrostu dochodów w sektorze rolnym (a dokładniej do wzrostu poziomu życia społeczności wiejskiej), w szczególności w warunkach zliberalizowanego runku/handlu. Wzrost wydajności w krajach będących w okresie transformacji obejmuje nie tylko zmianę technologii produkcji, ale coś znacznie ważniejszego, a mianowicie zmiany charakteru i sposobu zachowania przedsiębiorstw (ich organizacji, zarządzania, motywacji), tym samym prowadząc do stworzenia infrastruktury handlowej i publicznej oraz instytucji wsparcia (systemu udzielania kredytów, dostarczania informacji rynkowych, podstaw legislacyjnych itp.) [Liefert i in. 2002]. Właśnie w tym kontekście należy rozpoznać ważną rolę klastrów. Poszczególni członkowie połączeni w klastry mogą „rekompensować” swoje indywidualne braki w grupie, a mianowicie mogą zastosować wspólne, skuteczniejsze i tańsze podejście do: kapitału/finansów, wyspecjalizowanych dostawców i siły roboczej, rynku zbytu, wiedzy, informacji oraz osiągnięć naukowych itp. Ponadto członkowie klastra mogą wykorzystywać programy rządowe w dziedzinie budowy infrastruktury fizycznej, powoływania instytucji publicznych, ustanawiania laboratoriów, transferu technologii, programów kształcenia itp.

14.4. Rozwój klastrów w krajach będących w okresie transformacji

Chociaż klastry odgrywają bezdyskusyjne znaczenie w zakresie zwiększenia konkurencyjności i innowacyjności oraz w obszarze sektora eksportu produktów rolno-spożywczych, w literaturze dotyczącej klastrów podkreśla się, że rozwój przewagi konkurencyjnej społeczności lokalnych/regionalnych i producentów poprzez klastry w gospodarkach będących w okresie transformacji to proces złożony i długotrwały, o niepewnym wyniku.

Ponieważ charakter i głębokość klastrów różni się w zależności od poziomu rozwoju gospodarki i stopnia rozwoju otoczenia biznesowego we wszystkich krajach będących w okresie transformacji, klastry są niewystarczająco rozwinięte i „cierpią” z powodu braku branż i instytucji je wspierających, wyspecjalizowanej infrastruktury lokalnej, programów kształcenia, słabo rozwiniętego kapitału społecznego lub słabo rozwiniętych form stowarzyszenia itp. [Porter,

Schwab 2008]. Autorzy z krajów będących w okresie transformacji podkreślają, że chociaż w tych krajach istnieje silna potrzeba rozwoju klastrów, działania i inicjatywy na rzecz ustanowienia nowych powiązań pomiędzy rolnikami, społecznościami i innymi uczestnikami sektora rolnego, takimi jak zakłady przetwórcze, przedsiębiorstwa dostarczające rolnikom nakładów pracy itp. są nadal bardzo nieskuteczne [Bronisz, Heijman 2008].

Różnice pomiędzy klastrami w gospodarkach rozwiniętych i krajach rozwijających się (a krajami będącymi w okresie transformacji, dodane przez autora) dotyczą sieci organizacyjnych, ich wielkości, szerokości i głębokości. W krajach rozwiniętych klastry są lepiej rozwinięte, ich szerokość i głębokość są większe, członków klastra łączy gęsta sieć relacji i powiązań, połączenia między członkami są stale rozwijane/ulepszone, istnieje mocniej ugruntowana i bardziej wyspecjalizowana baza dostawców, klastry obejmują wiele wzajemnie powiązanych działań, ważne instytucje pomocnicze itp. W krajach będących w okresie transformacji i krajach rozwijających się klastry mają następujące cechy [Porter 1998: 232-236]:

- zasięg lokalny i intensywne wykorzystywanie zasobów naturalnych i siły roboczej (głównie poleganie na ważnych komponentach, usługach i technologii);
- płytkość powiązań (w tym mniejsza liczba uczestników, niewystarczający poziom współpracy pomiędzy członkami klastra);
- liczne klastry są zorganizowane w sposób hierarchiczny jako sieci, których środkiem zazwyczaj stanowią duże przedsiębiorstwa, instytucje rządowe i dystrybutorzy.

Autorzy badający prace Ketels i Sölvell w 2006 r. w kwestii inicjatyw klastrowych w *krajach rozwijających się i krajach będących w okresie transformacji* wskazują na następujące istotne wnioski [Ketels i in. 2006]:

- polityka gospodarcza skupia się na szczeblu krajowym i przeważnie występuje niewystarczające wsparcie polityczne na rzecz konkurencyjności i rozwoju klastrów;
- z perspektywy społecznej przeważnie brakuje zaufania pomiędzy przedsiębiorstwami połączonymi w ramach klastra, jak i przedsiębiorstwami a rządem;
- inicjatywy klastrowe wiążą się głównie ze wzrostem wartości dodanej produktów i skupiają się przede wszystkim na podstawowych gałęziach przemysłu;
- inicjatywy klastrowe darczyńców odgrywają ważną rolę ze względu na brak zaufania w gospodarce, jak i z powodu niewystarczającego zaangażowania państwa.

Tabele 1 i 2 przedstawiają najnowszą ocenę konkurencyjności na szczeblu krajowym i rozwoju klastrów przeprowadzoną przez Światowe Forum Ekonomiczne [The Global. 2011: 506].

Tabela 1. Kraje będące w okresie transformacji umieszczone w rankingu „Globalnego raportu konkurencyjności” za lata 2011-2012

Kraj ¹	Pozycja/142	Stan rozwoju klastra, stopień rozwoju, średnia ważona 2010-11 ²
Słowacja	62	3,6
Słowenia	69	3,5
Turcja	70	3,5
Bośnia i Hercegowina	76	3,3
Azerbejdżan	80	3,3
Estonia	84	3,3
Kazachstan	85	3,3
Chorwacja	88	3,2
Rosja	92	3,2
Łotwa	94	3,1
Węgry	99	3,1
Macedonia	101	3,0
Gruzja	102	3,0
Bułgaria	104	3,0
Polska	106	3,0
Armenia	108	2,9
Litwa	114	2,8
Rumunia	116	2,8
Czarnogóra	117	2,8
Ukraina	119	2,7
Mongolia	121	2,7
Serbia	128	2,5
Kirgizja	129	2,4
Albania	130	2,4
Tadżykistan	131	2,4
Mołdawia	132	2,4

¹ Wyboru krajów będących w okresie transformacji dokonano zgodnie z „Transition Report”, EBOR.

² Oceny poziomu rozwoju klastra dokonano na podstawie odpowiedzi kierowników przedsiębiorstw na następujące pytanie: Jak często dobrze rozwinięte i głębokie klastry występują w gospodarce Państwa kraju? [1 = nie występują wcale; 7 = występują powszechnie w wielu dziedzinach].

Źródło: [The Global. 2011: 506].

Chociaż w swoim najnowszym sprawozdaniu WEF monitoruje 142 kraje świata, w niniejszej pracy analiza dotyczy 29 krajów będących w okresie transformacji monitorowanych przez EBOR w „Transition Report” [EBOR 2011]. Poniższe tabele pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

- najbardziej rozwinięte klastry wśród analizowanych krajów będących w okresie transformacji występują: na Słowacji, w Słowenii i Turcji. Kraje te znajdują się w pierwszej połowie listy obejmującej łącznie 142 kraje świata uszeregowane według poziomu rozwoju klastra w gospodarce narodowej,
- słabo rozwinięte klastry występują w następujących krajach: Kirgizja, Albania, Tadżykistan, Mołdawia, które znajdują się na końcu listy 142 krajów uszeregowanych według zmiennej „Stan rozwoju klastra”.

Tabela 2. Kraje będące w okresie transformacji wymienione w „Globalnym raporcie konkurencyjności” na lata 2011-2012 według globalnego indeksu konkurencyjności (ang. *Global Competitiveness Index, GCI*)

Kraj/ ¹	Globalny indeks konkurencyjności/GCI 2011–2012/ ²	
	Pozycja/142	Wynik
Estonia	33	4,62
Polska	41	4,46
Litwa	44	4,41
Węgry	48	4,36
Azerbejdżan	55	4,31
Słowenia	57	4,30
Turcja	59	4,28
Czarnogóra	60	4,27
Łotwa	64	4,24
Rosja	66	4,21
Słowacja	69	4,19
Kazachstan	72	4,18
Bułgaria	74	4,16
Chorwacja	76	4,08
Rumunia	77	4,08
Albania	78	4,06
Macedonia	79	4,05
Ukraina	82	4,00
Gruzja	88	3,95
Armenia	92	3,89
Mołdawia	93	3,89
Serbia	95	3,88
Mongolia	96	3,86
Bośnia i Hercegowina	100	3,83
Tadżykistan	105	3,77
Kirgizja	126	3,45

¹ Wyboru krajów będących w okresie transformacji dokonano zgodnie z „Transition Report”, EBOR.

² GCI obejmuje 12 filarów konkurencyjności i liczne zmienne. Jedną ze zmiennych w ocenie GCI jest także „Stan rozwoju klastra”.

Źródło: [The Global. 2011: 15].

Dane podane w tabelach 1 i 2 pozwalają zauważyć także co następuje:

- szczególnie w następujących krajach: Polska, Litwa, Azerbejdżan, Estonia i Węgry, występuje rozbieżność pomiędzy pozycją jaką kraj zajmuje pod względem rozwoju klastra a pozycją osiągniętą według globalnego indeksu konkurencyjności (GCI). Są to kraje o znacznie wyższej pozycji zajmowanej pod względem indeksu GCI niż w odniesieniu do rozwoju klastra. Jednocześnie Bośnia i Hercegowina ma wyższą pozycję pod względem rozwoju klastra niż pozycję odnoszącą się do krajowej konkurencyjności,
- wszystkie kraje będące w okresie transformacji, które mają rozwinięte klastry (oprócz Bośni i Hercegowiny) momentalnie osiągają także wysoką pozycję w zakresie krajowej konkurencyjności. Na przykład Słowacja, Słowenia i Turcja, kraje o najbardziej rozwiniętych klastrach, wśród krajów będących w okresie transformacji zajęły miejsca w pierwszej połowie listy uszeregowanej wedle wartości globalnego indeksu konkurencyjności,
- kraje o najslabiej rozwiniętych klastrach jednocześnie zajmują niskie pozycje w odniesieniu do indeksu GCI. Wyjątkiem pod tym względem jest Albania, w przypadku której występuje rozbieżność pomiędzy pozycją zajmowaną pod względem rozwoju klastrów a pozycją zgodną z indeksem GCI.

14.5. Założenia dotyczące rozwoju klastrów w krajach będących w okresie transformacji

Chociaż rozwój klastrów musi wynikać z inicjatywy klastrowej samych podmiotów gospodarczych (z lepiej określonej potrzeby istnienia klastrów oraz gotowości do współpracy i pracy drużynowej), w krajach będących w okresie transformacji rozwój klastrów musi być stymulowany także przez rząd. Jednak oprócz deklaracji rządów dotyczących wsparcia klastrów tego rodzaju stowarzyszenia otrzymywały słabe wsparcie finansowe i logistyczne.

Wsparcie rządowe klastrów jest najważniejszym działaniem, jakie należy podjąć, aby usunąć bariery w rozwoju i wzroście sektora MŚP. Innymi słowy rząd ma do odegrania kluczową rolę w tworzeniu i pobudzaniu otoczenia mikroekonomicznego do tworzenia i rozwoju MŚP, a w tym do:

- rozwoju instytucji publicznych jako podstawy budowania zaufania, szacunku i bezpieczeństwa umów, ochrony praw majątkowych, wspólnych inwestycji itp.;
- stymulowania polityki inwestycyjnej i innowacyjnej;

- stymulowania polityki podatkowej i rozwoju rynku finansowego i rynku pracy;
- rozwoju polityki ochrony konkurencji na rynku (regulacji kwestii monopolu, przedsiębiorstw o dominującej pozycji na rynku itp.);
- rozwoju infrastruktury biznesowej (występowania inkubatorów przedsiębiorczości, parków naukowo-technologicznych itp.).

Potrzeba postępów w zakresie budowy infrastruktury, instytucji i jako takiego otoczenia biznesu została dostrzeżona wiele lat temu przez EBOR [2011] w sprawozdaniach na temat transformacji. W najnowszym sprawozdaniu tej instytucji stwierdzono postęp w transformacji na poziomie sektorowym i wskazano, że najlepsze wyniki zazwyczaj uzyskują kraje Europy Środkowo-Wschodniej (Chorwacja, Estonia, Węgry, Łotwa, Litwa, Polska, Słowacja, Słowenia), a następnie kraje Europy Południowo-Wschodniej i Turcja. Najniższe wyniki uzyskują kraje Azji Środkowej (Kazachstan, Kirgistan, Mongolia, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan). Na poziomie sektorowym sektor o najwyższym średnim wyniku to telekomunikacja, natomiast najmniej rozwinięty sektor to kapitał prywatny³².

EBOR nadal śledzi postępy krajów będących w okresie transformacji za pośrednictwem wskaźników transformacji³³: prywatyzacja na dużą skalę, prywatyzacja na małą skalę, zarządzanie i restrukturyzacja przedsiębiorstw, liberalizacja cen, system wymiany handlowej i walutowej, polityka konkurencji. W 2011 r. monitorowane kraje osiągnęły najmniejsze postępy w zakresie następujących wskaźników: polityka konkurencji oraz zarządzanie i restrukturyzacja przedsiębiorstw. Przez wiele lat EBOR monitorował postępy w realizacji działań antymonopolowych w całym regionie wspierany przez krajowe organy ds. ochrony konkurencji, które odpowiedziały na kwestionariusz i dostarczyły szczegółowych informacji na temat swojej działalności.

Oprócz wcześniej wspomnianych aspektów, sukces klastrów będzie zależał od inicjatyw przedsiębiorczych podejmowanych przez podmioty gospodarcze (producentów rolnych) na rzecz stowarzyszeń, sieci, budowania zaufania i organizowania wspólnych działań oraz od dotacji, które klastry otrzymują od instytucji wsparcia/współpracy. W przypadku rozwoju klastrów największe znaczenie mają działania instytucji wsparcia/współpracy (organizacje otoczenia biznesu lub podmioty świadczące usługi dla przedsiębiorstw), które pomagają MŚP w kla-

³² Poziom sektorowy obejmuje badanie 16 sektorów w czterech kategoriach, w tym kategorię korporacyjną, energii, infrastruktury i obszarów finansowych w każdym kraju [EBOR 2011: 8-12].

³³ Wskaźniki transformacji sięgają od 1 do 4+, gdzie 1 odpowiada małej lub żadnej zmianie wobec sztywnej centralnie planowanej gospodarki, a 4+ oznacza standardy uprzemysłowionej gospodarki rynkowej [EBOR 2011: 13-15].

strze zwiększyć jego konkurencyjność na rynku krajowym i międzynarodowym (poprzez doradztwo techniczne, finansowe i innego rodzaju wsparcie).

14.6. Wnioski

Chociaż klastry od wielu lat są podstawowym elementem infrastruktury biznesowej i źródłem przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw i gospodarek narodowych, w krajach będących w okresie transformacji nadal są to nieudane próby budowania i poprawy konkurencyjności. Instytucje rządowe i agencje darczyńców podejmują liczne inicjatywy w tym zakresie jednak ich zasadnicze i podstawowe funkcje są jeszcze dalekie od prawdziwej koncepcji klastrów i ograniczane przez wiele problemów.

W nadchodzących latach rządy krajów będących w okresie transformacji muszą wybrać, w jaki sposób będą budować konkurencyjność lokalnych spółek i przedsiębiorstw. Zadanie to jest szczególnie znaczące w obszarze gospodarki rolnej, biorąc pod uwagę fakt, że sektor agrobiznesu w krajach będących w okresie transformacji ma znaczne przewagi pod względem czynników produkcji, handlu i innych elementów na rynku międzynarodowym. Podejście klastrowe kierujące gospodarką narodową i jej działaniami to tylko jeden ze sposobów na wzmocnienie konkurencyjności krajowych producentów, a wybór tego podejścia wiąże się głównie z polityczną wolą zmian.

Literatura

1. Antevski M., Petrović P., Vesić D., (2012): „Development perspectives in agriculture and rural areas in Serbia in the EU integration process“, *Economics of Agriculture* 2/2012;
2. Bronisz U., Heijman W., (2008): „Competitiveness of Polish regional Agro-clusters“, *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, Agroiinform Publishing House, Budapest.
3. European Commission, DG Enterprise and Industry, The Gallup Organization, (2006): *Innobarometer on cluster's role in facilitating innovation in Europe*, Analytical Report, July 2006.
4. European Commission (2008): *The concept of clusters and cluster policies and their role for competitiveness and innovation: Main statistical results and lessons learned*, Commission Staff Working Document SEC (2008) 2637.
5. Enright M. (2003): *Regional Clusters: What We Know and What We Should Know in „Innovation Clusters and Interregional Competition“*, editors Johannes Brocker, Dirk Dohse, Rudiger Soltwedel, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
6. *Englands Regional Development Agencies (2003): A Practical Guide to Cluster Development*, <http://www.berr.gov.uk/files/file14008.pdf>;

7. EBRD (2011): Transition Report 2011, Crisis in Transition: The People's Perspective, EBRD November 2011, www.ebrd.com.
8. Ketels, Christian H.M., Göran Lindqvist, and Örjan Sölvell. "Cluster Initiatives in Developing and Transition Economies" Report, Ivory Tower AB, Stockholm, 2006
9. Porter M. E. (1998): Clusters and the New Economics of Competition, Harvard Business Review, november-december 1998.
10. Porter M. E. (2008): On Competition, FEFA, Belgrade .
11. Porter, Schwab (2008): The Global Comptititveness Report 2008-2009, World Economic Forum 2008.
12. Schwab Klaus, editor (2011): „The Global Comptititveness Report 2011-2012“, World Economic Forum, www.weforum.org.
13. William Liefert and Johan Swinnen (2002): Changes in Agricultural Markets in Transition Economies, Agricultural Economic Report No. 806, March 2002, Washington, <http://www.ers.usda.gov/Publications/AER806>.

15. Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych na podstawie danych rachunkowości rolnej oraz badania respondentów z województwa wielkopolskiego

15.1. Istota zrównoważonego rozwoju

Zagadnienie zrównoważonego rozwoju nie zostało jak dotąd jednoznacznie zdefiniowane³⁴. W świetle polskiego prawa, rozwój zrównoważony oznacza rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych z zachowaniem równowagi środowiskowej oraz trwałości procesów przyrodniczych. Celem tego procesu jest zagwarantowanie możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego, jak i przyszłych pokoleń [Dz.U. 2001, nr 62, poz. 627, art. 3]. Pojęcie rozwoju zrównoważonego obejmuje działania związane ze wzrostem gospodarczym, polityką wielosektorową, bezpieczeństwem żywnościowym, a także poszukiwaniem globalnych rozwiązań problemów środowiskowych, co uzasadnia się moralnym obowiązkiem i współodpowiedzialnością za stan globalnego ekosystemu [Baker 2006: 146-148].

Idea zrównoważonego rozwoju koncentruje się na roli globalnego ekosystemu – kapitału naturalnego, który dostarcza szeroki wachlarz niezastąpionych bogactw oraz usług środowiskowych, niezbędnych do ludzkiej egzystencji. Z jednej strony globalny ekosystem jest źródłem wszystkich materialnych czynników zasilających subsystem gospodarczy, z drugiej zaś jest miejscem, do którego wracają odpady wytworzone w wyniku prowadzonej działalności gospodarczej. Zasoby kapitału naturalnego i jego funkcje regenerujące mają wielką, jednakże ograniczoną zdolność do absorpcji emisji antropogenicznych.

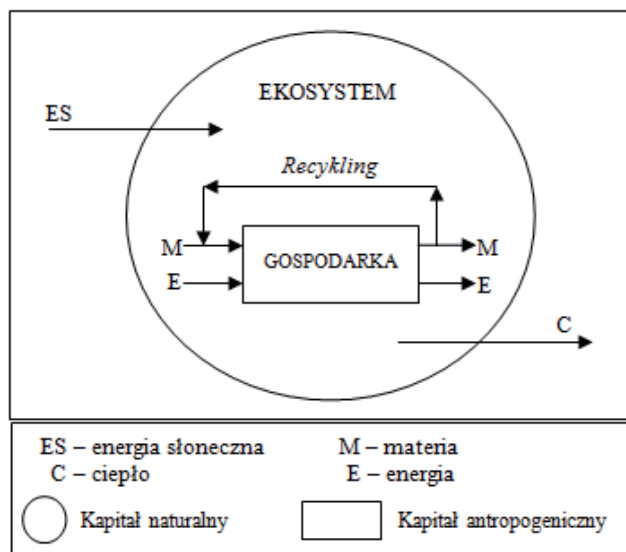
W sytuacji nadeksplotacji ekosystemu oraz rosnącego zagrożenia deformacji procesów geochemicznych biosfery, przestawianie rozwoju społeczno-gospodarczego na kierunek zrównoważony stało się niezbędne [Zegar, Wilk 2007: 9]. Obecnie ujemne efekty zewnętrzne działalności gospodarczej przekraczają możliwość ich absorpcji przez ekosystem, co jest mocnym argumentem

³⁴ Termin *zrównoważenie* wywodzi się z ekologii i odnosi się do zdolności regeneracyjnych ekosystemu [Reboratti 1999: 207-222].

przemawiającym za celowością wprowadzenia zmian. Każda działalność gospodarcza jest bowiem konsumpcją zasobów naturalnych, co wzmacnia zasadność implementacji zasad zrównoważonego rozwoju [Rees, Wackernagel 1994: 369]. W tym świetle, ochrona kapitału naturalnego powinna stać się pilnym priorytetem dla społeczności [Prugh et al. 1999].

Idea zrównoważonego rozwoju znajduje podbudowę teoretyczną w **ekonomii ekologicznej** (rysunek 1). Nurt ekonomii ekologicznej przyjmuje, że system gospodarczy może rozwijać się jedynie w ramach systemu środowiskowego, ponieważ ekosystem globalny (biosfera) ma swoje naturalne granice [Zegar 2007: 52, 77-78; Zegar 2012: 21]³⁵. Zainteresowanie zwolenników tej myśli, skupia się wokół problematyki ochrony zasobów naturalnych, w tym wyznaczenia *progu bezpieczeństwa ekologicznego*. Uzasadnieniem prezentowanego podejścia jest coraz bardziej ograniczona wydajność kapitału materialnego – wytworzonego przez człowieka, spowodowana zmniejszającą się podażą komplementarnych zasobów naturalnych.

Rysunek 1. Gospodarka jako subsystem globalnego ekosystemu w świetle teorii ekonomii ekologicznej

Źródło: [Prugh et al. 1999: 20].

³⁵ Takie podejście zainicjował Kenneth Boulding w latach 60. XX w., który przyrównał Ziemię do statku kosmicznego o ustalonej ilości zasobów, energii i pojemności do przyjęcia zanieczyszczeń [Boulding 1970].

15.2. Zrównoważenie rolnictwa i gospodarstw rolnych

Idea zrównoważonego rozwoju ujmuje gospodarkę narodową jako całość, uwzględniając wszystkie jej działy. Ma ona szczególne znaczenie dla rolnictwa, gdyż system produkcji rolniczej (w tym technologia produkcji) wpływa na jakość głównych produktów rolnych, jakim jest żywność oraz jej bezpieczeństwo. Sektor rolny jest głównym użytkownikiem ograniczonych zasobów ziemi, tym samym przestrzeni fizycznej. Pośrednio oddziałuje również na środowisko przyrodnicze, w szczególności na stan agrochemiczny oraz właściwości fizyczne gleby, a także jakość wody i powietrza³⁶. W związku z powyższym ocena gospodarki rolnej musi uwzględniać zarówno kwestie środowiskowe, społeczne, a także ekonomiczne:

- Aspekt środowiskowy zrównoważonego rozwoju rolnictwa koncentruje się na sposobach użytkowania dóbr publicznych, które umożliwiają ich samoodnowę. Waga tej kwestii wynika z nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych, którą uznano za najpoważniejszy problem XXI w. Postępujące procesy degradacji w środowisku przyrodniczym dowiodły, iż w przyszłości głównym ograniczeniem w funkcjonowaniu społeczeństw będą zasoby naturalne, a nie podstawowe czynniki czy technologie produkcji. Zachodzące zmiany wymusiły podejmowanie inicjatyw proekologicznych, zarówno w skali globalnej, jak i lokalnej, w każdej z działalności gospodarczych [Czartoszewski 2003: 47, van Loon et al. 2005: 52].
- Aspekt społeczny zrównoważonego rolnictwa dotyczy zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa, jak również troski o dziedzictwo kulturowe na obszarach wiejskich. Tym samym uwzględnia on zaangażowanie każdego człowieka w rolnictwo w sposób bezpośredni – jak to ma miejsce w przypadku producentów rolnych, a także pośredni, który dotyczy konsumentów żywności. Ważną kwestią jest poczucie odpowiedzialności za wspólne otoczenie przyrodnicze, jakie powinien posiadać każdy producent rolny³⁷. Jest ono determinowane poziomem świadomości

³⁶ Rolnictwo zostało uznane za dział gospodarki silnie oddziałujący na stan kapitału naturalnego [Prugh et al. 1999: 74].

³⁷ Problematyce tej poświęcono publikację [Hałasa, Rumianowska 2007: 82-92]. Jak wskazuje [Griffin 1998: 151-154], postawa ta może być bardzo zróżnicowana, począwszy od oporu wobec społecznej odpowiedzialności (unikanie odpowiedzialności za podjęte, nieakceptowane działania), po społeczny obowiązek (akceptacja i poszanowanie prawa), reakcję (poza wypełnianiem obowiązków prawnych i etycznych, podjęcie dobrowolnych działań na rzecz społeczeństwa), a nawet społeczny wkład (poszukiwanie możliwości włączenia się do realizacji społecznych celów).

ekologicznej³⁸ oraz oczekiwaniami konsumentów w zakresie bezpiecznej żywności, o wysokich walorach jakościowych i zdrowotnych. Aspekt społeczny obejmuje również poziom (standard) życia społeczeństwa, który określa dobrobyt społeczny, a nawet społeczno-ekonomiczny [Borys 1999: 20].

- Aspekt ekonomiczny zrównoważonego rozwoju rolnictwa najczęściej utożsamiany jest z pewnym poziomem korzyści ekonomicznych generowanych przez sektor rolny. Podstawowym wskaźnikiem, który służy do monitoringu gospodarki w zakresie ekonomicznym jest kategoria Produktu Krajowego Brutto. Wskaźnik ten, podobnie jak Produkt Narodowy Brutto, jest częścią systemu Rachunków Narodowych, jednakże nie uwzględniają one wartości kapitału naturalnego [Repetto 1992: 96; Prugh et al. 1999: 78]. Wskaźniki te pomijają wartość powstałych efektów zewnętrznych, których wycena w wartości pieniężnej przysparza dużych trudności [van Loon et al. 2005: 31].

Od początku lat 90. XX w. rozpoczęto wprowadzanie zmian we wspólnej polityce rolnej (WPR), które znalazły wyraz w reformach mocniej uwzględniających wymogi środowiskowe w produkcji rolnej. Wdrażanie dobrych praktyk rolniczych, spełnienie minimalnych wymogów związanych z ochroną środowiska, przestrzeganie zasad wzajemnej zgodności czy też minimalnych norm produkcji rolnej stało się obligatoryjne dla rolników zainteresowanych pozyskaniem dodatkowych funduszy w ramach realizowanych instrumentów WPR. Kompleksowe podejście, obejmujące zarówno dobra rynkowe oraz dobra publiczne, uwypukliło wagę wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa.

Warunkowe finansowanie rolnictwa podkreśliło decydującą rolę gospodarstw rolnych w kształtowaniu stanu środowiska przyrodniczego. Podjęte działania polityczne, stosowne regulacje prawne, rosnące znaczenie ochrony zasobów naturalnych, a także coraz większa świadomość ekologiczna społeczeństwa wywołały potrzebę monitorowania skali oddziaływania produkcji rolnej na środowisko na poziomie globalnym, narodowym oraz lokalnym. Rozpoczęto poszukiwanie interpretowalnych miar oraz odpowiednich metod badawczych, pozwalających na syntetyczną ocenę zrównoważenia gospodarstw rolnych, w tym jego organizacji wewnętrznej (powiązania produkcji roślinnej i zwierzęcej) oraz relacji z otoczeniem [Runowski 2000: 94-102].

³⁸ Kształtowanie się świadomości ekologicznej jest procesem złożonym, który jest zróżnicowany w zależności od stopnia społecznej akceptacji, a także od stopnia pogłębiania wiedzy o ekologicznych skutkach postępowania w stosunku do środowiska naturalnego [Żemigala 2007: 139].

15.3. Cel artykułu, przedmiot i metoda badań³⁹

Celem opracowania jest przedstawienie poziomu zrównoważenia środowiskowego i ekonomicznego indywidualnych gospodarstw rolnych, a także rozpoznanie opinii rolników na temat wybranych kwestii zrównoważonego rozwoju.

Przedmiotem badań były gospodarstwa indywidualne objęte systemem rachunkowości rolnej w ramach Polskiego FADN (System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych) w 2008 r. Zbiorowość ta liczyła 11 283 gospodarstwa. Do badań wybrano podmioty o typie rolniczym: wyspecjalizowane w uprawach polowych (typ 1), wyspecjalizowane w chowie zwierząt żywnościowych w systemie wypasowym (typ 4), wyspecjalizowane w chowie zwierząt żywnościowych (typ 5), niewyspecjalizowane z różnymi uprawami (typ 6), niewyspecjalizowane z różnymi zwierzętami (typ 7), niewyspecjalizowane z różnymi roślinami i zwierzętami (typ 8).

Zasoby danych FADN uzupełniono o opinie 110 rolników z województwa wielkopolskiego (dobór celowy), posługując się techniką wywiadu kierowanego. Specyfika regionu – wysoki poziom kultury rolnej – przesądziła o jego wyborze do badań. Wywiad z rolnikami przeprowadzono w 2010 r.

Na potrzeby wykonania pomiaru poziomu zrównoważenia gospodarstw rolnych wybrano miary (uzasadnione pod względem merytorycznym i statystycznym), a także metodę badawczą umożliwiającą syntetyczną ocenę zjawiska na podstawie danych FADN. Przyjęto, że gospodarstwo zrównoważone charakteryzuje się pewnymi wartościami progowymi w zakresie wybranych kryteriów służących do oceny jego zrównoważenia [Zegar 2005: 10]. Do określenia poziomu zrównoważenia gospodarstw rolnych, wyselekcjonowano takie zmienne, które odzwierciedlały zarówno pozytywne, jak też negatywne praktyki rolnicze. Wybrane wskaźniki i mierniki zostały ocenione względem najbardziej pożądanych wartości, wynikających z zasad racjonalnego gospodarowania w rolnictwie oraz norm prawnych. Zastosowane podejście – uwzględniające punkt odniesienia w ocenie zjawiska, umożliwiło klarowną ocenę, czy dane gospodarstwo jest bardziej, bądź mniej zrównoważone.

$$\text{Wzór 1. } z_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}} & \text{dla } x_{ij} \geq x_{oj}^{S_m} \\ \frac{x_{ij} - \max_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}} & \text{dla } x_{ij} < x_{oj}^{S_m} \end{cases}$$

$$\text{Wzór 2. } z_i^s = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m z_{ij}$$

³⁹ Metodę badań szczegółowo przedstawiono w publikacji [Wrzaszcz 2012].

gdzie:

- i – liczba obiektów, $i = 1, 2, \dots, n$; gdzie $n = 11\ 283$;
- j – liczba zmiennych diagnostycznych (kryteria zrównoważenia), $j = 1, 2, \dots, m$;
- x_{ij} – wartość j -tej zmiennej w i -tym obiekcie;
- $\min\{x_{ij}\}$ – minimalna wartość x_{ij} ;
- $\max\{x_{ij}\}$ – maksymalna wartość x_{ij} ;
- z_{ij} – znormalizowana wartość j -tej zmiennej w i -tym obiekcie, $z_{ij} \in [-1; 1]$;
- z_i^s – poziom zrównoważenia środowiskowego i -tego gospodarstwa rolnego;
- $x_{oj}^{S_m}$ – próg veta dla j -tej zmiennej diagnostycznej o charakterze stymulanta.

Wybrane zmienne diagnostyczne znormalizowano za pomocą metody unitaryzacji zerowanej z referencyjnym systemem granicznym (przykładowo przedstawiono wzór 1 na normalizację stymulant z progiem veta), a następnie poddano je agregacji [Strahl, Walesiak 1997: 69-77]. Atutem wskazanej metody była możliwość wyznaczenia tzw. wartości progowej wskaźnika, która stanowiła punkt odniesienia we wzorcowej ocenie poziomu zrównoważenia. Wskaźnik zrównoważenia środowiskowego określono jako średnią wartość znormalizowanych sześciu zmiennych diagnostycznych (wzór 2).

W charakterze kryteriów **zrównoważenia środowiskowego gospodarstwa rolnego** przyjęto:

- liczbę grup roślin uprawianych na gruntach ornych – stymulanta, próg veta: 3;
- udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych – destymulanta, próg veta: 66%;
- indeks pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy – stymulanta, próg veta: 33%;
- obsadę zwierząt na użytkach rolnych – destymulanta, próg veta: 2 SD/ha⁴⁰;
- saldo bilansu glebowej substancji organicznej – stymulanta, próg veta: 0;
- saldo bilansu azotu brutto w glebie – nominanta, przedział veta zróżnicowany regionalnie [Wrzaszcz 2009: 24-42].

Syntetyczną miarą służącą do **oceny sytuacji ekonomicznej** rodziny rolniczej jest poziom uzyskiwanych dochodów z gospodarstwa rolnego. Wartość dochodu jest ekonomicznym rezultatem podejmowanych decyzji przez rolnika, a tym samym wymiernym efektem prowadzonej działalności rolniczej. Sytuacja ekonomiczna uznawana jest za zrównoważoną, gdy dochód z prowadzonej działalności rolniczej pozwala na utrzymanie rodziny rolnika i rozwój gospodarstwa. Innymi słowy, wynik ekonomiczny powinien zapewnić opłatę pracy własnej na poziomie średniej płacy w gospodarce narodowej, a także stwarzać możliwość

⁴⁰ Sztuka duża (skrót SD, zamiennie określana jako duża jednostka przeliczeniowa) to umowna sztuka zwierząt gospodarskich o masie ciała 500 kg. W systemie FADN odpowiednik *Livestock Unit (LU)*.

modernizacji gospodarstwa [Krasowicz et al. 2007: 57-58]. W związku z powyższym do oceny zrównoważenia ekonomicznego posłużono się wskaźnikiem przedstawiającym relację wynagrodzenia pracy własnej w gospodarstwie (dochód z gospodarstwa rolnego na jednostkę pełnozatrudnioną) i przeciętnego rocznego wynagrodzenia netto pracowników zatrudnionych w całej gospodarce narodowej. Za pożądany poziom wskaźnika uznano co najmniej parytetową relację wynagrodzeń (rodzaj zmiennej – stymulanta, próg veta: 23 628 zł/FWU)⁴¹.

Określenie **poziomu zrównoważenia gospodarstw rolnych w zakresie środowiskowo-ekonomicznym** uznano za uzasadnione tylko w jednostkach charakteryzujących się co najmniej progową wartością wskaźnika w obydwu badanych aspektach. W innym przypadku względna przewaga ekonomiczna mogłaby niwelować relatywnie niski poziom zrównoważenia środowiskowego (bądź odwrotnie), a wynik syntetycznej miary przyjąłby zbliżone wielkości w zróżnicowanych gospodarstwach. Poziom zrównoważenia gospodarstwa rolnego obliczono jako średnią wartość wskaźnika środowiskowego i ekonomicznego⁴².

15.4. Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych

Badane gospodarstwa sklasyfikowano w zależności od wartości wskaźnika zrównoważenia środowiskowego i ekonomicznego.

W zakresie oddziaływania produkcji rolnej na środowisko przyrodnicze wyodrębniono gospodarstwa o wysokim (satysfakcjonującym) poziomie zrównoważenia (stanowiły one 22%, a praktyki rolnicze w tych jednostkach oceniono jako przyjazne dla środowiska w świetle przyjętych kryteriów), o przeciętnym wyniku (39%, produkcja rolna w tych podmiotach naruszała równowagę środowiskową, jednakże generowane korzyści środowiskowe przekraczały powstałe koszty na poziomie tych gospodarstw), a także cechujące się niską i bardzo niską wartością wskaźnika (odpowiednio 33% i 6% – w tym przypadku niepoprawne praktyki rolnicze przeważały nad właściwymi, co skutkowało znacznym naruszeniem zasobów przyrodniczych).

⁴¹ Przyjęto za [Skarżyńska 2009: 19]: przeciętna opłata 1 godziny pracy w 2008 r. – 10,74 zł. Zakładając normatywne roczne nakłady pracy na poziomie 2200 godzin, dochód parytetowy z gospodarstwa rolnego na jednostkę pracy własnej (FWU) wyniósł 23 628 zł.

⁴² Wśród sfer zrównoważenia nie wyróżniono sfery społecznej. Dane FADN umożliwiają wieloaspektową analizę produkcyjno-ekonomiczną gospodarstw rolnych, natomiast nie obejmują one cech społecznych rodzin rolniczych. W celu uzupełnienia tych informacji przeprowadzono wywiad kierowany z wybraną grupą rolników. Badanie to umożliwiło częściową ocenę aspektu społecznego, jak również szersze rozpoznanie praktyk prośrodowiskowych oraz sytuacji ekonomicznej badanych jednostek.

W zależności od poziomu zrównoważenia ekonomicznego wyróżniono gospodarstwa o wysokim poziomie zrównoważenia (46% jednostek cechowało się co najmniej parytetową dochodowością pracy), przeciętnym (22%, wskaźnik relacji dochodowej wyniósł od 0,50 do 0,99) oraz niskim (25%, wskaźnik relacji dochodowej nie przekraczał 0,49), a także wskazano podmioty z ujemnym wynikiem (7%).

W zbiorowości badanych gospodarstw 13% jednostek uznano za zrównoważone w obydwu aspektach, gdyż jednocześnie charakteryzowały się wysoką wartością wskaźnika środowiskowego i ekonomicznego. Produkcja rolna w tych podmiotach nie generowała zagrożeń dla otoczenia przyrodniczego, a ich wynik ekonomiczny był porównywalny z dochodami uzyskiwanymi poza rolnictwem.

Tabela 1. Wybrane cechy gospodarstw o wysokim poziomie zrównoważenia na tle pozostałych oraz ogółu badanych jednostek FADN

Lp.	Wyszczególnienie	Ogółem	ZŚ*		ZE*		ZŚE*
			ZŚ_W	P	ZE_W	P	
1	Liczebność gospodarstw	11 283	2520	8763	5201	6082	1422
2	Użytki rolne (ha/gospodarstwo)	35,45	39,92	34,16	52,00	21,29	53,00
3	Wskaźnik bonitacji gleb własnych (pkt)	0,85	0,90	0,79	0,89	0,81	0,95
4	Nakłady pracy (AWU/gospodarstwo)	1,94	2,03	1,91	2,13	1,77	2,16
5	Kierownicy z wykształceniem rolniczym (%)	58,43	61,11	57,66	65,47	52,42	65,96
6	Aktywa ogółem (tys. zł/gospodarstwo)	591,87	692,08	563,06	852,86	368,69	918,45
7	Nadwyżka bezpośrednia (tys. zł/ha)	2,41	2,59	2,36	2,80	1,62	2,87
8	Wielkość ekonomiczna (ESU/gospodarstwo)	20,46	21,74	20,09	30,85	11,58	29,34
9	Produktywność nakładów pracy (tys. zł/AWU)	93,77	95,46	93,25	137,68	48,45	127,68
10	Produktywność ziemi (tys. zł/ha)	5,12	4,86	5,21	5,65	4,02	5,20
11	Wskaźnik względnej wysokości kosztów (zł/zł)	0,84	0,80	0,85	0,78	0,98	0,75
12	Wartość dodana netto (tys. zł/ha)	1,94	2,13	1,88	2,42	0,94	2,47
13	Dochodowość pracy własnej (tys. zł/FWU)	35,20	41,78	29,25	64,30	9,31	64,92
14	Dochodowość ziemi (tys. zł/ha)	1,69	1,87	1,64	2,15	0,73	2,20

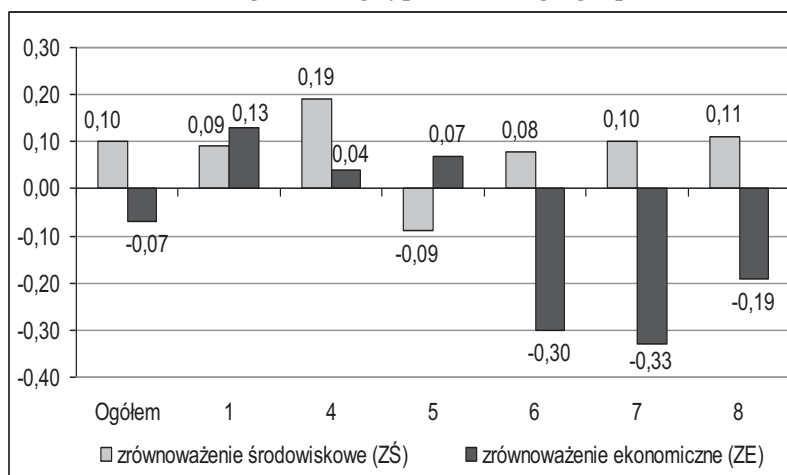
* Wysoki (W) poziom zrównoważenia środowiskowego (ZŚ), ekonomicznego (ZE), środowisko-ekonomicznego (ZŚE); P – pozostałe gospodarstwa.

Źródło: Badania własne na podstawie danych FADN.

Gospodarstwa o satysfakcjonującym poziomie zrównoważenia środowiskowego, ekonomicznego oraz środowiskowo-ekonomicznego wyróżniały się znacznie większym potencjałem produkcyjnym oraz bardziej korzystnymi wynikami produkcyjno-ekonomicznymi na tle pozostałych (tabela 1). Wskaźniki kosztowe i dochodowe wskazały na lepszą organizację produkcji rolnej, a także wyższą efektywność gospodarowania w jednostkach zrównoważonych na wysokim poziomie w porównaniu do pozostałych podmiotów.

Istotnym czynnikiem różnicującym poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych był ich typ rolniczy (rysunki 2 i 3). W aspekcie środowiskowym za kontrastowe typy rolnicze uznano jednostki wyspecjalizowane w chowie zwierząt żywnych w systemie wypasowym – typ 4 (cechowały się najwyższą wartością wskaźnika i 38% gospodarstw tego typu było zrównoważone na wysokim poziomie) oraz wyspecjalizowane w chowie zwierząt ziarnożernych – typ 5 (zaledwie 3%). W przekroju ekonomicznym znacznie wyżej uplasowały się podmioty wyspecjalizowane (wynik parytetowy wyróżniał 59% jednostek typu 1, 55% typu 4 i 56% typu 5) wobec tych niewyspecjalizowanych (zaledwie 30% typu 6, 28% typu 7 i 38% typu 8).

Rysunek 2. Przeciętny poziom zrównoważenia środowiskowego i ekonomicznego według typu rolniczego gospodarstw^a

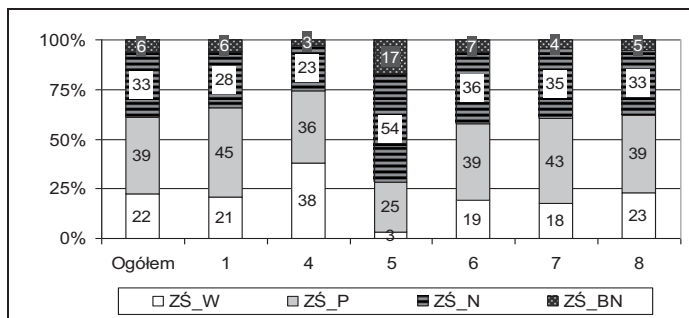

^a Numeracja na rysunku oznacza typ rolniczy gospodarstw.

Istotność różnic w poziomie zrównoważenia zweryfikowano testem parametrycznym ANOVA oraz nieparametrycznym Kruskala-Wallis.

Źródło: Badania własne na podstawie danych FADN.

Rysunek 3. Struktura gospodarstw według poziomu zrównoważenia środowiskowego w gospodarstwach ogółem oraz w typach rolniczych^a

^a Numeracja na rysunku oznacza typ rolniczy gospodarstw.

Wysoki (W), przeciętny (P), niski (N), bardzo niski (BN) poziom zrównoważenia środowiskowego (ZŚ).

Źródło: Badania własne na podstawie danych FADN.

15.5. Postawy rolników wobec wybranych kwestii zrównoważonego rozwoju

Przeprowadzony wywiad kwestionariuszowy umożliwił rozpoznanie postawy rolników z województwa wielkopolskiego wobec: a) potrzeby wdrażania praktyk rolnośrodowiskowych, b) zapewnienia żywotności gospodarstw, c) chęci podnoszenia własnych kwalifikacji zawodowych, d) oceny sytuacji ekonomicznej w rolnictwie.

W celu rozpoznania **postawy rolników wobec problematyki rolnośrodowiskowej** przygotowano zakres pytań pozwalający na zweryfikowanie obligatoryjnych praktyk rolniczych definiowanych w aktach prawnych, ale również takich działań, które nie są obowiązkowe, jednakże znajdują uzasadnienie merytoryczne, tj.:

- zasady dobrej kultury rolnej,
- wymogi wzajemnej zgodności dotyczące zdrowotności roślin,
- praktyki nawozowe uwzględnione m.in. w zasadach wzajemnej zgodności dotyczących ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego.

Na podstawie deklaracji respondentów stwierdzono, iż praktyki związane z dobrą kulturą rolną, a także wymogami wzajemnej zgodności z zakresu zdrowotności roślin były wykonywane poprawnie. W gospodarstwach przestrzegano zasad zmianowania roślin, zakazu wypalania gruntów, właściwie prowadzono ewidencję środków ochrony roślin oraz stosowano je w sposób minimalizujący zagrożenie dla środowiska. Natomiast praktyki rolne dotyczące nawożenia uprawianych roślin często stwarzały zagrożenie dla środowiska przyrodniczego.

Za znaczący problem uznano rzadką częstotliwość badania zasobności i odczynu gleby (średnio co 6,4 roku), tym samym sporządzania planów nawozowych (zaledwie co trzeci respondent posiadał taki dokument), a także stosowania nawozów wapniowych (przeciętnie daną działkę rolną nawożono co 8,5 roku). Nawozy naturalne stosowano w optymalnym terminie (między marcem a listopadem), jednakże w co czwartym gospodarstwie nie były one właściwie przechowywane.

Wyniki badań zasobności i odczynu gleby oraz opracowane plany nawozowe pozwalają na racjonalizację nawożenia uprawianych roślin zarówno w zakresie środowiskowo-produkcyjnym, jak i ekonomicznym. Dysponując takimi dokumentami, z jednej strony producent rolny zwiększa efektywność nawożenia upraw, z drugiej zaś ogranicza koszty związane z zakupem środków produkcji. Uwzględniając relatywnie niski koszt badania zasobności gleby w porównaniu do innych pozycji kosztów ponoszonych w gospodarstwach, można stwierdzić, iż przesłanki pozaekonomiczne, takie jak brak odpowiedniej wiedzy, determinują zaniechania producentów rolnych w tym zakresie. Niestety rolnicy prawnie niezobligowani do wykonywania badań gleby znacznie rzadziej podejmują własną inicjatywę w tym zakresie⁴³.

Ważnym elementem gospodarki nawozowej jest prawidłowe stosowanie nawozów wapniowych. Biorąc pod uwagę fakt, iż przeważająca część gleb w Polsce to gleby lekkie, można przyjąć, iż powinny być one wapnowane co 3-4 lata w ilości 1-1,5 tony CaO/ha [Hołubowicz-Kliza 2006: 33]. Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, iż w 56% gospodarstwach stosowano nawozy wapniowe co 4 lata bądź częściej, w 27% jednostek co 5 lat, natomiast jeszcze rzadziej w pozostałych 17% gospodarstwach. W jednostkach silniejszych pod względem ekonomicznym częściej używano nawozów wapniowych, w przeciwieństwie do tych najsłabszych. Przeciętna ilość zastosowanych nawozów wyniosła 8,5 dt CaO/ha. Praktyki nawozowe w tym zakresie uznano za niedostateczne wobec istniejących potrzeb – czyli stanu zakwaszenia gleb oraz wymagań pokarmowych upraw rolniczych.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, zbiorniki na gnojówkę i gnojownicę powinny posiadać wszystkie gospodarstwa z produkcją zwierzęcą, natomiast płyty obornikowe obowiązują tylko jednostki zlokalizowane na tzw. obszarach szczególnie narażonych, a także te z dużą skalą produkcji zwierzęcej [www.minrol.gov.pl]. Z przeprowadzonych badań wynika, iż 77% gospodarstw posiadało odpowiednią infrastrukturę techniczną, zapewniającą bezpieczne dla środowiska przechowywanie nawozów. Gospodarstwa relatywnie większe pod

⁴³ Wyniki dotyczące praktyk rolnośrodowiskowych w badanych gospodarstwach szczegółowo przedstawiono w publikacji [Wrzaszcz 2012a].

względem ekonomicznym znacznie częściej były wyposażone w płyty i zbiorniki służące do przechowywania nawozów naturalnych. Wśród małych podmiotów prawie równomiernie rozkładała się liczebność tych dostosowanych i niedostosowanych w zakresie analizowanego wyposażenia. Uzasadnieniem otrzymanych wyników są wysokie koszty takich inwestycji, które niewątpliwie ograniczają decyzje producentów rolnych, w szczególności właścicieli mniejszych gospodarstw.

W ramach przeprowadzonego wywiadu kwestionariuszowego zebrano także **opinie respondentów na temat żywotności gospodarstw rolnych, a także dostrzeganych potrzeb związanych z podnoszeniem i uzupełnianiem własnych kwalifikacji zawodowych.**

Znaczna część respondentów nie widziała możliwości rozwoju swoich gospodarstw (co trzeci badany wskazał taką odpowiedź). Mimo to prawie wszyscy deklarowali chęć mieszkania na obszarach wiejskich. Rolnicy przedstawili szereg powodów pozamaterialnych uzasadniających aprobatę życia na wsi, wskazując jednocześnie atuty tego stylu życia. Żywotność obszarów wiejskich w dużej mierze jest i będzie determinowana przez bodźce ekonomiczne (możliwość utrzymania rodziny i pozyskania dochodów z działalności rolnej bądź pozarolniczej), a nie czynniki społeczne, na co wskazało duże zainteresowanie respondentów i ich deklaracja sposobności życia na wsi. Rolnicy nie chcą opuszczać i zmieniać swoich miejsc zamieszkania, ale muszą mieć możliwość prowadzenia dochodowej działalności gospodarczej, przynajmniej pozwalającej na egzystencję. Respondenci wiążą przyszłość swoich dzieci z rolnictwem, a ich oczekiwania w tym zakresie zwiększają się wraz ze wzrostem potencjału ekonomicznego gospodarstw, co znajduje uzasadnienie w przesłankach racjonalnego gospodarowania.

Poza planowanymi działaniami inwestycyjnymi w gospodarstwie, respondenci dostrzegali także potrzebę podnoszenia własnych kwalifikacji, głównie w formie uczestnictwa w kursach i szkoleniach. Kierownicy mniejszych gospodarstw wykazywali w szczególności duże zainteresowanie różnymi formami doksztalcania. Zakres merytoryczny, jaki interesował respondentów był bardzo szeroki i wykraczał poza tematykę rolniczą. Znaczna część badanych wyrażała chęć poszerzenia swojej wiedzy z zakresu ochrony środowiska. Wynik ten uznano za bardzo korzystny, w świetle rosnącego znaczenia zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

Ostatnia część badania dotyczyła aspektu ekonomicznego. Rolnicy dokonali **oceny sytuacji ekonomicznej przez pryzmat możliwości zaspokojenia (sfinansowania) potrzeb związanych z prowadzonym gospodarstwem domowym oraz rolnym, a także subiektywnych wyznaczników standardu życia.**

Większość rolników deklarowała, iż dochody uzyskane z tytułu prowadzenia działalności rolniczej umożliwiają sfinansowanie bieżących potrzeb rodziny oraz edukacji dzieci, natomiast za problematyczną uznano realizację inwestycji. Wyższy potencjał ekonomiczny gospodarstw gwarantował zaspokojenie potrzeb rodziny rolniczej w szerszym zakresie. Szczególnie niepokojąca okazała się sytuacja ekonomiczna w jednostkach bardzo małych i małych, czyli do 8 ESU, gdyż w co czwartym takim gospodarstwie wystąpiły trudności ze sfinansowaniem bieżących potrzeb rodziny. Nieznacznie korzystniej oceniono kondycję ekonomiczną podmiotów o wielkości 8-16 ESU, jednakże w tym przypadku także stwierdzono problem z wygospodarowaniem środków finansowych na inwestycje. Przedstawione wyniki wskazały, iż dochody uzyskane z tytułu prowadzenia średniej wielkości gospodarstw zapewniają egzystencję rodzin rolniczych, aczkolwiek w krótkookresowej perspektywie. Biorąc pod uwagę brak możliwości powiększenia obszaru gospodarstw, a także podjęcia innych kosztownych inwestycji (w tym zakupu maszyn rolniczych, modernizacji budynków), scenariusz dalszego rozwoju podmiotów do 16 ESU nie jest optymistyczny.

Respondenci przedstawili swoje poglądy na temat opłacalności działalności rolnej w odniesieniu do innych działów gospodarki. Zaledwie 10% badanych wyraziło korzystną ocenę na rzecz działalności rolniczej. Prezentowane opinie nie znalazły jednak potwierdzenia w aktywności pozarolniczej respondentów. Przyczyn tego stanu można upatrywać w braku umiejętności, inicjatywy i sposobności podjęcia takiej pracy na lokalnym rynku. Najczęściej kierownicy małych gospodarstw (do 8 ESU) wykazywali zainteresowanie prowadzeniem dodatkowej działalności, głównie w zakresie świadczenia usług z wykorzystaniem własnego sprzętu rolniczego, a także agroturystyki. Uwzględniając niekorzystną sytuację ekonomiczną tych jednostek oraz większą dyspozycyjność ich kierowników, podjęcie dodatkowej działalności, tym samym uzupełnienie budżetu rodzinnego o dodatkowe źródła dochodów, znajduje racjonalne uzasadnienie.

Badani rolnicy dokonali oceny poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego. Pozytywna ocena została udzielona prawie przez połowę badanych i była znacznie częściej udzielana przez kierowników większych gospodarstw. Właściciele mniejszych jednostek częściej utożsamiali swoją ocenę z zaspokojeniem potrzeb bieżących, zmianą wyposażenia domu oraz zapewnieniem edukacji dzieci, natomiast rolnicy posiadający duże gospodarstwa swoje oczekiwania sprowadzali do działań inwestycyjnych (zakup sprzętu rolniczego i ziemi, modernizacja budynków). Szczególną uwagę zwrócono na odpowiedzi udzielone przez kierowników najmniejszych gospodarstw – do 8 ESU, gdyż pozytywną ocenę głównie utożsamiali z możliwością zaspokojenia podstawowych potrzeb rodziny oraz zapewnieniem edukacji dzieciom, natomiast żaden z rolników po-

siadający gospodarstwo powyżej 40 ESU nie wskazał takich wariantów odpowiedzi. Na podstawie przedstawionych wyników stwierdzono, iż oczekiwania respondentów wobec uzyskanych dochodów z gospodarstwa rolnego są różnorodne i uzależnione od wielkości ich gospodarstw.

Pojęcie *godnego standardu życia* było różnie interpretowane przez respondentów, ale zasadniczo miało wymiar ekonomiczny. Najczęściej utożsamiano je z zapewnieniem samodzielnej egzystencji – możliwością sfinansowania podstawowych, codziennych potrzeb rodziny. Co trzeci badany uznał, iż dochody z działalności rolnej pozwalają na zapewnienie godnego standardu życia. Pozytywna ocena znacznie częściej była wyrażana przez osoby zarządzające gospodarstwami o większym potencjale ekonomicznym.

15.6. Podsumowanie

Rozważania na łamach specjalistycznej literatury dotyczącej pomiaru zrównoważenia gospodarstw rolnych, wskazują na brak uniwersalnego (naukowego) podejścia do tego zagadnienia. Propozycje autorskie badaczy wynikają m.in. z odmiennych celów badań, zasobów danych, a także subiektywnej oceny użyteczności miar i metod statystycznych. Dyskusja ta nie umniejsza roli dotychczasowych badań, lecz skłania do podejmowania dalszych prób, zmierzających do wypracowania kompromisu między dążeniem do możliwie pełnej oceny zjawiska a możliwością wykorzystania rzetelnych i reprezentatywnych zasobów danych. Zaprezentowane w artykule podejście do pomiaru poziomu zrównoważenia gospodarstw rolnych należy uznać za propozycję autorską, obejmującą wybrane kwestie istotne pod względem merytorycznym, a także weryfikowalne na podstawie dostępnych danych rachunkowości rolnej.

Otrzymane wyniki potwierdziły dualny rozwój rolnictwa, zgodnie z którym w części gospodarstw rolnych przyjęte metody produkcji zapewniają wysoką efektywność ekonomiczną przy respektowaniu jedynie podstawowych wymogów ochrony środowiska, w innych zaś produkcja rolna jest bardziej przyjazna dla ekosystemu.

Przeprowadzone badania udowodniły, iż możliwa jest jednoczesna realizacja celów środowiskowych i ekonomicznych na poziomie gospodarstwa rolnego. Stwierdzono, iż utożsamianie produkcji bezpiecznej dla środowiska z produkcją niskotowarową i niskodochodową jest niezasadne. Wysoki poziom dochodowości pracy jest możliwy zarówno na drodze wdrażania praktyk prośrodowiskowych, jak i tych generujących zagrożenie dla ekosystemu. Podmioty gospodarcze plasujące się między tymi skrajnymi przypadkami będą miały decydujące znaczenie w kształtowaniu stanu zasobów przyrodniczych.

Z badań kwestionariuszowych wynika, iż zakres regulacji prawnych ma istotne znaczenie w kształtowaniu postaw respondentów wobec wdrażania środowiskowych praktyk rolniczych. Instrumenty prawne kształtują tym samym świadomość ekologiczną społeczeństwa oraz społeczną odpowiedzialność. Stwierdzono, iż kierownicy większych gospodarstw wykazują większą dbałość o poszanowanie środowiska przyrodniczego.

Wyniki badań wskazują na celowość uaktywnienia czynnika instytucjonalnego, zwłaszcza w odniesieniu do dominującej grupy gospodarstw, które generują zagrożenia dla środowiska przyrodniczego. Stosowne instrumentarium powinno stanowić kompensację utraconych korzyści ekonomicznych, zachętę do wprowadzania zmian w produkcji rolnej, wynagrodzenie za dostarczane dobra publiczne, a także zmuszać do przestrzegania *zasady zanieczyszczający płaci*.

Literatura

1. Baker, S., (2006), Sustainable Development, Routledge, New York.
2. Borys, T., (1999), Wskaźniki ekorozwoju, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
3. Boulding, K.E., (1970), Economic as a Science, New York.
4. Czartoszewski, J.W., (2003), Konflikty społeczno-ekologiczne, Verbinum, Warszawa.
5. Griffin, R.W., (1998), Podstawy zarządzania organizacjami, Warszawa.
6. Hałasa, J.M., Rumianowska, I., (2007), Społeczna odpowiedzialność biznesu a środowiskowe aspekty funkcjonowania przedsiębiorstwa [w] Teoria i praktyka zrównoważonego rozwoju, A. Graczyk (red.), AE we Wrocławiu.
7. Hołubowicz-Kliza, G., (2006), Wapnowanie gleb w Polsce. Instrukcja upowszechniona, nr 128, IUNG-PIB, Puławy.
8. Krasowicz, S., Kuś, J., Jankowiak, J., (2007), Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania funkcjonowania gospodarstw rolniczych o różnych kierunkach produkcji w aspekcie rozwoju zrównoważonego [w] Współczesne uwarunkowania organizacji produkcji w gospodarstwach rolniczych, Studia i Raporty IUNG-PIB, nr 7, Puławy.
9. van Loon G.W., Patil S.G., Hugar L.B., (2005), Agricultural Sustainability, Strategies for Assessment, SAGE Publications, New Delhi/Thousand Oaks/London.
10. Prugh, T., Costanza, R., Cumberland, J.H., Daly, H.E., Goodland, R., Norgaard, R.B., (1999), Natural Capital and Human Economic Survival, ISEE, CRC Press, Boca Raton, London, New York.
11. Reboratti, C.E., (1999), Territory, scale and sustainable development [w:] Sustainability and the Social Science: A Cross-disciplinary Approach to Integrating Environmental Consideration into Theoretical Reorientation, E. Becker, T. Jahn (eds.), Zed Books, London.
12. Rees, W.E., Wackernagel, M., (1994), Ecological footprint and appropriated carrying capacity: Measuring the natural capital requirements of the human economy [w:] Investing in natural capital: The Ecological Economics Approach to Sustainability, A. Jansson, M. Hammer, C. Folke, R. Costanza (eds.), Island Press, Washington D. C.

13. Repetto, R., (1992), Accounting for environmental assets, Scientific American, nr 266(6), United States 1992.
14. Runowski, H., (2000), Zrównoważony rozwój gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych, Roczniki Naukowe SERiA, zeszyt 2, nr 1, 2000, s. 94-102.
15. Skarżyńska, A., (2009), Wyniki ekonomiczne wybranych produktów rolniczych w 2008 roku, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
16. Strahl, D., Walesiak, M., (1997), Normalizacja zmiennych w skali przedziałowej i ilorazowej w referencyjnym systemie granicznym, Przegląd Statystyczny, PAN, nr 44, Warszawa, s. 69-77.
17. Ustawa prawo ochrony środowiska, 27.04.2001 r., Dz.U. 2001, nr 62, poz. 627, art. 3.
18. Wrzaszcz, W., (2009), Bilans nawozowy oraz bilans substancji organicznej w indywidualnych gospodarstwach rolnych [w:] Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, J.St. Zegar (red.), IERiGŻ-PIB, Raport PW 2005-2009 nr 129, Warszawa.
19. Wrzaszcz, W., (2012), Poziom zrównoważania indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie danych FADN), Studia i Monografie, nr 155, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
20. Wrzaszcz, W., (2012a), Prośrodowiskowe praktyki rolne w świetle deklaracji respondentów objętych systemem FADN, Roczniki Naukowe SERiA, zeszyt 4, nr 5, 2000, s. 208-214.
21. Zegar, J.St., (2005), Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, IERiGŻ-PIB, Raport PW 2005-2009 nr 11, Warszawa.
22. Zegar, J.St., (2007), Podstawowe zagadnienia rozwoju zrównoważonego, WSBiF, Bielsko-Biała.
23. Zegar, J.St., (2012), Współczesne wyzwania rolnictwa, PWN, Warszawa.
24. Zegar, J.St., Wilk, W., (2007), Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w świetle wybranych kryteriów [w:] Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [4], J.St. Zegar (red.), Raport PW 2005-2009 nr 59, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
25. Żemięła, M., (2007), Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., Warszawa.
26. www.minrol.gov.pl

Dr Pierre-Yves Lelong
Centre Economique Rural en France
Sebastian Filipek-Kaźmierczak
Centrum Ekonomiki Rolniczej i Obszarów Wiejskich, Bydgoszcz, Polska
Dr Joanna Pawłowska-Tyszko
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB,
Warszawa, Polska

16. Czynniki rozwoju i elementy zarządzania gospodarstwem rolnym we Francji

16.1. Wstęp

Rolnik ma do czynienia ze złożonym środowiskiem, co sprawia, że powinien radzić sobie z zachodzącymi zmianami, jeśli chce utrzymać i rozwijać swoją działalność zarówno w perspektywie krótkoterminowej, ale również średnio- i długoterminowej. Sytuacja ta wymusza konieczność podejmowania decyzji, które przygotowują go na przyszłość. W tym kontekście rolnik ma coraz częściej do czynienia z logiką biznesową, a zatem powinien mieć do dyspozycji wachlarz różnorodnych umiejętności i narzędzi, które pomogą mu wykonywać swój zawód tak, aby stał się pełnoprawnym szefem gospodarstwa rolnego.

16.2. Rozwój zarządzania gospodarstwem rolnym we Francji

Zarządzanie gospodarstwem rolnym jest skutecznym narzędziem rozwoju gospodarstw wspieranym poprzez doradztwo. Historia rozwoju zarządzania sięga połowy lat 50., kiedy to powstawały podwaliny pod przyszłą Wspólną Politykę Rolną, znajdującą swoje źródło w Traktacie Rzymskim. Warto przypomnieć, że WPR dążyła i nadal dąży do osiągnięcia pięciu priorytetowych celów:

- zwiększenie wydajności produkcji rolnej w drodze rozwoju postępu technicznego,
- zapewnienie odpowiedniego poziomu życia ludności rolniczej,
- stabilizacji rynków rolnych,
- zapewnienie ciągłości dostaw żywności,
- zapewnienie odpowiednich cen dla konsumentów.

WPR była więc punktem zwrotnym – zakładała, że ze względu na nowe rozwijające się rynki należy produkować więcej w rozsądnych cenach. Był to punkt wyjścia dla nowego etapu rozwoju gospodarstw, bowiem rolnicy wyrazili

pragnienie, zrozumienia istoty funkcjonowania swoich gospodarstw. Starali się oni określić mocne strony, ale również słabe punkty w celu zidentyfikowania obszarów do poprawy oraz sposobów dokonania tych zmian. To odważne teoretyczne podejście, polegało na zadaniu pytania: „Czy to, co robimy, robimy dobrze?”. Aby otrzymać na nie odpowiedź, potrzebne były określone dane wyjściowe, między innymi takie jak:

- wydajność produkcji,
- obroty zrealizowane w gospodarstwie,
- koszty operacyjne,
- marża uzyskana w gospodarstwie i w poszczególnych działalnościach produkcji,
- wypracowany dochód itp.

Dane wyjściowe posłużyły do porównania poszczególnych działalności między sobą, co pozwoliło na efektywne wykorzystanie posiadanego kapitału. W dalszej kolejności pojawiła się potrzeba porównania wyników działalności, połączona z pomocą z zewnątrz w celu analizy i interpretacji wyników. Narodził się wówczas zawód konsultanta biznesowego - doradcy, który mógł krytycznie ocenić sytuację gospodarstwa. Rolnicy zaczęli odczuwać potrzebę doradztwa techniczno-ekonomicznego. Konsekwencją tych działań był rozwój księgowości rolnej, która stanowiła istotne źródło informacji o charakterze techniczno-ekonomicznym, stanowiących podstawę podejmowania decyzji gospodarczych. To wtedy pojawia się kwestia przygody związanej z zarządzaniem gospodarstwem rolnym w ramach usług świadczonych przez Francuskie Izby Rolniczej [*Chambre d'Agriculture*]. Następnym tych przemian było pojawienie się księgowości prowadzonej wyłącznie na potrzeby zarządzania gospodarstwem. Były to pierwsze formy rachunkowości zarządczej w rolnictwie.

Na podstawie danych pochodzących z rachunkowości zarządczej doradca może dokonać rozpoznania mocnych stron i obszarów wymagających poprawy. Informacje te umożliwiają również rolnikowi przeanalizowanie własnej sytuacji i udoskonalenie procesu podejmowania codziennych decyzji odnoszących się zarówno do pojedynczych działalności produkcyjnej, jak i do bardziej globalnego zarządzania gospodarstwem oraz dokonywanie przez rolnika finansowych i strategicznych wyborów. Jednym słowem chodzi o podejście mające na celu „sprawdzenie, czy to, co robimy, jest tym, co należy robić”. Wyniki pochodzące z analiz porównawczych poszczególnych działalności stały się przyczynkiem do dokonywania analiz grupowych, czyli porównywania między sobą grup gospodarstw klasyfikowanych według różnorodnych kategorii, np. wielkości produkcji, kierunku produkcji itp. Analizy grupowe pozwalają wzmocnić rozpoznanie mocnych stron i obszarów wymagających poprawy w odniesieniu do gospo-

darstw poddających się porównaniu. Mają one „efekt lustra”, który często wywołuje reakcje prowokujące do zadawania odpowiednich pytań, aby zrozumieć przyczyny niektórych różnic lub rozbieżności pomiędzy porównywanymi gospodarstwami. Celem analiz grupowych jest stworzenie wzorcowych gospodarstw stanowiących punkt odniesienia dla gospodarstw analizowanych, tak aby utrzymać pozytywny trend poprawy lub ciągły rozwój gospodarstwa, który jest wykazany poprzez analizę techniczno-ekonomiczną zakończoną analizą finansową. Jest to efekt spirali podążającej za dynamiką następującego typu: *Obserwacja >> rozpoznanie >> analiza >> mocne strony, obszary wymagające poprawy >> działania do wdrożenia >> wynik pomiaru.*

16.3. Narzędzia wykorzystywane w zarządzaniu gospodarstwem rolnym

Do zarządzania gospodarstwem wykorzystywane są następujące narzędzia:

- Rachunek wyników – prezentuje wyniki produkcyjne i dochodowe gospodarstwa. Ma on na celu zniwelować niedociągnięcia oraz wdrożyć rozwiązania służące do poprawy warunków technicznych, produkcyjnych i ekonomicznych gospodarstwa.
- Bilans oraz rachunek przepływów pieniężnych to narzędzia analizy finansowej, które pozwalają sprawdzić kondycję finansową, zapobiec zagrożeniom oraz lepiej przemyśleć działania naprawcze. Z bilansu otrzymujemy informacje odnoszące się do aktywów gospodarstwa, poziomu jego zadłużenia i pozycji finansowej netto. Kluczowe w analizach gospodarstw rolniczych jest kryterium kondycji finansowej gospodarstwa. Kryterium to odnosi się do kapitału obrotowego, który uważany jest za kluczowy wskaźnik przepływów pieniężnych firmy nazywany inaczej wskaźnikiem wrażliwości przedsiębiorstwa.
- Rachunek przepływów pieniężnych pozwala sprawdzić, czy wpływy finansowe są wyższe od wydatków w gospodarstwie.

Zaprezentowane narzędzia pomagają zrozumieć kondycję gospodarczą i finansową gospodarstwa, tak więc są cenną pomocą w procesie podejmowania decyzji. Z taką podstawą narzędzi oraz przy pomocy doradcy, rolnik może wprowadzić system kontroli technicznej, ekonomicznej i finansowej w swoim gospodarstwie. Pierwotnie koncepcja ta była realizowana przy udziale niewielkiej liczby rolników, którzy dobrowolnie prowadzili księgowość w działalności rolniczej. Był to okres, kiedy nie było żadnych konkretnych obowiązków administracyjnych, nie było ustawowo wymagane prowadzenie rachunkowości.

Począwszy od lat 1975-1977 księgowość stała się obowiązkowa dla grup gospodarstw powyżej ustawowo określonego poziomu obrotów. Tym samym

księgowość została wykorzystana dla celów podatkowych. Ewolucja ta w kierunku „opodatkowania dochodu z działalności rolniczej” na podstawie rzeczywistych wyników była motorem rozwoju rachunkowości finansowej i zarządczej we Francji. Obecnie większość „towarowych gospodarstw rolnych” we Francji prowadzi obowiązkową księgowość i używa jej – po wprowadzeniu pewnych zmian dostosowawczych – do kontrolowania prowadzonej działalności. Zmieniające się uwarunkowania gospodarcze w kierunku większej fluktuacji przychodów, a co za tym idzie – dochodów, wymagają bardziej precyzyjnego zarządzania gospodarstwem rolnym zwłaszcza w warunkach podwyższonego ryzyka, czego dowodem były ostatnie lata. Należy również podkreślić, że zmiany we wspólnej polityce rolnej (WPR) wzmacniają ten trend, ponieważ gospodarstwa rolne muszą się ciągle dostosowywać do wymagań rynku, co więcej gospodarstwa muszą być coraz bardziej prorynkowe.

16.4. Wpływ opodatkowania na zarządzanie gospodarstwem rolnym

Przed wdrożeniem obowiązku prowadzenia księgowości podatek od dochodów rolnych był ustalany na podstawie zryczałtowanego dochodu. Oznaczało to, że najbardziej wydajne gospodarstwa były uprzywilejowane, zaś gospodarstwa mniej efektywne były w niekorzystnej sytuacji. Ale generalnie zryczałtowane opodatkowanie było korzystne i wiele osób podzielało stare powiedzenie: „Aby żyć szczęśliwie, żyjmy w ukryciu”.

Wprowadzenie w życie obowiązku prowadzenia księgowości miało na celu zaradzenie pewnym formom niesprawiedliwości w zakresie systemu opodatkowania dochodów. Zmiany w opodatkowaniu rolnictwa postrzegano wówczas jako prawdziwą rewolucję: trzeba było zacząć prowadzić księgowość zazwyczaj przy pomocy osoby z zewnątrz, ujawniając tym samym swoje dochody osobom trzecim. Przeprowadzono prawdziwą rewolucję kulturalną – trzeba było otworzyć się i ujawnić pewne fakty na zewnątrz. Pojawiły się nowe określenia w języku codziennym rolników. Był to motor dla zrozumienia funkcjonowania gospodarstwa, co niosło ze sobą prawdziwą wartość edukacyjną. Żeby jednak wesprzeć działalność rolniczą, wprowadzono w życie odmienny system podatkowy dla gospodarstw rolnych. Kwalifikuje on wyniki jako „zyski rolne”, przy czym zyski te stanowią pełnoprawną kategorię dochodu rolniczego, obliczonego z uwzględnieniem szczególnych przepisów. Oczywiście początki były trudne. Rolnicy musieli nauczyć się zarządzać dokumentacją i klasyfikować ją: faktury, metody płatności, posiadać rachunek bankowy. Pojawiły się dodatkowe koszty wynikające z obowiązku prowadzenia księgowości oprócz kosztów opodatkowania, które w wielu przypadkach wzrosły. Dziś opodatkowanie rolnictwa „we-

szło już na trwałe do obyczajów” i coraz ściślej wpisuje się w kwestię kierowania gospodarstwem. Większość „towarowych” gospodarstw rolnych podlega systemowi podatkowemu, zgodnemu z trybem opodatkowania podatkiem dochodowym od osób fizycznych, tj. systemowi progresywnemu, jak dla wszystkich innych podatników. System obejmujący opodatkowanie od osób prawnych jest rzadko stosowany w rolnictwie, ale rozwijał się on przez ostatnie lata. Gospodarstwa rolne zaczynają przypominać strukturą rzeczywiste przedsiębiorstwa, tak więc przejmują zasady funkcjonowania tych przedsiębiorstw.

Obecnie największym problemem jest pytanie o sposób dostosowania zasad opodatkowania rolnictwa do szybko zachodzących zmian w sektorze rolnym, np. zmienność cen i obrotów. Panuje powszechna zgoda, że podatek powinien służyć zarządzaniu firmą, a nie być karą. System opodatkowania powinien umożliwiać przedsiębiorstwom rozwijanie się i utrzymanie na rynku. Obecnie istnieje wiele instrumentów, które zmierzają w tym kierunku, ale narzędzia te muszą być elastyczne i wprowadzać zmiany w sposób ewolucyjny.

16.5. Finansowanie doradztwa ekonomicznego we francuskim rolnictwie

Wraz z początkiem rozwoju doradztwa rolniczego (doradztwa ekonomicznego w rolnictwie) koszty jego funkcjonowania pokrywało częściowo państwo poprzez wsparcie izb rolniczych. Stopniowo pomoc państwa zmniejszała się, podczas gdy doradztwo ekonomiczne stawało się coraz bardziej popularne. Pomoc państwa wciąż jest udzielana, aby wspierać młodych rolników w pierwszych latach ich działalności.

Obecnie model gospodarczy wokół doradztwa ekonomicznego dla gospodarstw rolnych jest niezależny. Większość „towarowych” gospodarstw rolnych prowadzi obowiązkową księgowość wraz z elementami księgowości zarządczej, w zależności od wybranego rodzaju umowy. Zapotrzebowanie na rachunkowość zarządczą jest największe podczas rozpoczynania działalności przez rolnika, w trakcie pierwszych lat działalności, a także w fazie rozwoju.

Tak jak już podkreślono, wsparcie i doradztwo rolnicze było realizowane w ramach działań izb rolniczych. W miarę ich rozwoju samodzielne struktury przejęły działalność doradczą i kontynuowały działania w ramach stowarzyszeń typu non-profit, pod czujnym okiem profesjonalnych menedżerów i członków założycieli. Stowarzyszenia te zwane „Centrami Ekonomiki Rolniczej” administrowane są przez zarząd wybierany spośród grona członków – rolników, pod przewodnictwem jednego z nich. Przewodniczący deleguje kwestię zarządzania operacyjnego na ręce dyrektora zarządzającego, który zarządza stowarzyszeniem jak spółką kapitałową. Każde Centrum Ekonomiki Rolniczej [*Centre*

d'Economie Rurale] dysponuje ofertą usług przedstawioną w postaci zestawu usług odpowiadających indywidualnym potrzebom klientów. Klient może tym samym stworzyć „menu” odpowiadające jego potrzebom. Oprócz usług księgowych, klient może zwrócić się o poradę w zakresie ekonomii i zarządzania, doradztwa strategicznego, o poradę prawną, podatkową, w zakresie ubezpieczenia społecznego, zarządzania majątkiem czy ochrony środowiska. Jednocześnie klienci mogą korzystać z odniesień gospodarczych.

16.6. Wnioski

Z przeprowadzonego przeglądu wynika, że zarządzanie w gospodarstwach rolnych poprzez wykorzystanie rachunkowości jest procesem ewolucyjnym. Rachunkowość jest ciągle udoskonalana i dostosowywana do pogrzeb zmieniającego się otoczenia w rolnictwie. Ma ona nie tylko znaczenie fiskalne, ale jest jednym z podstawowych narzędzi ułatwiających podejmowanie decyzji w gospodarstwie.

Działania z zakresu analizy konkurencyjności uzupełniają i wzbogacają obszar działalności doradczej skierowanej do klientów. Działania analityczne sektora rolnego oraz polityki publicznej mają na celu przedstawienie perspektywicznego spojrzenia na ewolucję zawodu rolnika, a tym samym promowanie prognozowania i innowacji w dokonywanych przez rolników wyborach i podejmowanych decyzjach biznesowych.

Literatura

1. Harmignie B.H. de Frahan, Ph. Palome, F. Gaspard, (2004), *Gestion de risque-perspectives pour l'agriculture wallonne*, Minister de la Region wallonne, Conseil Supérieur de l'Agriculture, L'Agro-alimentaire et l'Alimentation, Lovain-la Neuve, decembre.
2. Blanc Ch., (2003), *La gestion des risques en agriculture. Model offer-demande d'assurance recolte*, Ministere de L'economie des Finances et de L'industrie, Document de travail.
3. Thomas A.C., (2007), *La gestion du risque prix apres 2013; Notre Europe*, Papier introductive a la reunion de la task force du 10 septembre.

Wiesław Łopaciuk
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB,
Warszawa, Polska

17. Zmiany w polskim rolnictwie a WPR w opinii rolników

17.1. Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zostało przeprowadzone w ramach tematu „Analiza efektów wybranych instrumentów wspólnej polityki rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich”, w zadaniu: „Analiza i ocena instrumentów WPR mających wpływ na decyzje produkcyjne rolników”, którego celem jest przedstawienie zarysu teorii z zakresu WPR i jej konfrontacja ze stanem rzeczywistym w polskim rolnictwie, jak również ocena wpływu wybranych instrumentów wspólnej polityki rolnej (WPR) na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, również w opinii rolników.

W tym celu opracowano wkładkę, którą dołączono do wielkiej ankiety Zakładu Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB „Rodzina i Gospodarstwo”. Badania ankietowe, podobnie jak i stosowana metoda zbierania danych, są kontynuacją wieloletnich badań prowadzonych w kilkuletnich odstępach czasowych. Przyjęta oryginalna metoda ankietyzacji polega głównie na tym, że przedmiotem badań jest cała wieś, a nie wybrane losowo gospodarstwa. W ten sposób zachowane zostają związki poszczególnych gospodarstw z ich naturalnym podłożem, jakie stanowi wieś. Walorem takiej metody badawczej jest połączenie szczególności i masowości polegających na różnych płaszczyznach dociekań.

Do analizy materiału pochodzącego z wkładki wykorzystano metody statystyki opisowej używane w badaniach ankietowych. W pierwszej kolejności wyniki poddano statystycznej analizie na poziomie kraju. Otrzymane informacje pozwoliły sformułować wnioski dotyczące zmian w ankietowanych gospodarstwach, ich przyczynach oraz roli WPR w tych procesach, a także jej skuteczności, jako czynnika stabilizacji rynków i dochodów.

Uzyskane wyniki pokazały w jaki sposób WPR jest postrzegana przez grupę społeczną, która jest nią najbardziej zainteresowana – rolników, w istotny sposób wzbogaciły teoretyczną stronę analizy tej problematyki zagadnienia.

17.2. Opis zbiorowości ankietowanych gospodarstw

Zbiorowość ankietowanych gospodarstw liczyła 2487 jednostek. Spośród całej próby zboża uprawiało 73,3% gospodarstw. Blisko 60% deklaroowało posiadanie trwałych użytków zielonych (TUZ). Rośliny okopowe były uprawiane w 54,7% gospodarstw. Plantacje trwałe były utrzymywane w 11,4% gospodarstw. Pozostałe grupy roślin cieszyły się znacznie mniejszą popularnością: rzepak (5,0%), wysokobiałkowe (4,3%), pozostałe (6,5%).

Średnia powierzchnia uprawianych zbóż w gospodarstwach z próby, wyniosła 6,9 ha, ale połowa plantacji nie przekraczała 4,1 ha, jedna czwarta zaś 1,5 ha, a jedynie jedna czwarta opisywanego zbioru użytkowała gospodarstwo powyżej 8,5 ha. Zbliżone charakterystyki statystyczne cechują strukturę agrarną plantacji rzepaku i pozostałych roślin jednorocznych. Biorąc pod uwagę powyższe dane oraz wartość wskaźnika asymetrii, z całą pewnością można stwierdzić, że rozkład gospodarstw uprawiających zarówno zboża, jak i pozostałe rośliny jest silnie prawostronny, co oznacza dużą przewagę obserwacji mniejszych od średniej. Innymi słowy, struktura agrarna gospodarstw z próby jest silnie rozdrobniona i spolaryzowana, podobnie jak to wynika z danych szacunkowych GUS czy danych FADN. Natomiast w porównaniu z danymi ze spisu rolnego przeprowadzonego w 2010 r., rozdrobnienie zbiorowości z ankiety i ich polaryzacja są nieznacznie mniejsze. Tym niemniej, i tu z jednej strony mamy dużą liczbę małych jednostek, a z drugiej stosunkowo niewielką ilość dużych. Można więc uznać, że próba ankietowanych gospodarstw rzetelnie oddaje realia polskiego rolnictwa.

Przed wejściem do UE ankietowane gospodarstwa w przeważającej części nie miały wyspecjalizowanego profilu produkcji (89%). Największą proporcję stanowiły gospodarstwa o mieszanej specjalizacji (dominujące 2 profile produkcji), gospodarstwa specjalizujące się w uprawach polowych, produkcji trzody chlewnej oraz bydła mlecznego.

Po wejściu do UE ponad 91% ankietowanej zbiorowości nie zmieniło specjalizacji. Rolnicy deklarujący zmianę specjalizacji wśród jej przyczyn najczęściej wskazywali nieopłacalność dotychczasowej produkcji, większą opłacalność nowego typu produkcji czy niemożność prowadzenia dotychczasowej produkcji. Wbrew obiegowym opiniom brak zbytu na dane produkty lub wspieranie nowego typu produkcji miały stosunkowo niewielkie znaczenie w tym względzie, podobnie jak rozpoczęcie działalności rolniczej.

W latach 2003-2011 w badanej grupie gospodarstw nastąpiły pewne zmiany w użytkowaniu gruntów rolnych. Były one tylko częściowo zbieżne z tendencjami obserwowanymi na podstawie danych GUS i FADN.

Możliwości odpowiedzi były następujące: 0 – bez zmian, 1 – wzrost, (-1) – spadek. Zakres średniej arytmetycznej odpowiedzi mógł przyjmować wartości od -1 do 1, zatem interpretacja średniej jest następująca:

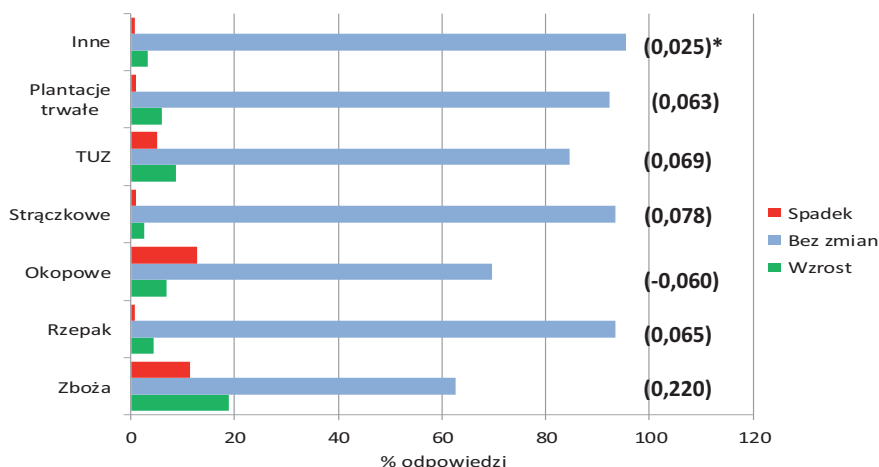
- wartość większa od zera oznacza, że gospodarstwa przeciętnie częściej zwiększały powierzchnię upraw;
- wartość mniejsza od zera oznacza, że gospodarstwa przeciętnie częściej zmniejszały powierzchnię upraw;
- im większa różnica od zera, tym częściej występowało zmniejszenie/wzrost areалу upraw.

W opinii przeważającej części ankietowanych rolników skala trwałych zmian produkcyjnych po wejściu do UE była niewielka. Najważniejsze zmiany dotyczyły wzrostu areálu zbóż oraz zmniejszenia powierzchni okopowych. Jednak częstość występowania tych zmian była niewielka, o czym świadczą zbliżone do zera średnie wartości odpowiedzi. Jeżeli chodzi o pozostałe grupy roślin, to rolnicy w badanej zbiorowości częściej zwiększali ich areał, ale średnie wartości odpowiedzi odbiegały od zera w jeszcze mniejszym stopniu niż w przypadku zbóż czy okopowych. Wobec tego częstość występowania tych zmian była znikoma (rys. 1).

Najrzadziej respondenci zgłaszali zmianę powierzchni uprawy rzepaku, strączkowych i plantacji trwałych oraz pozostałych upraw (ponad 90% respondentów). Wzrost areálu uprawy najczęściej był zgłaszany w przypadku zbóż (19%) i trwałych użytków zielonych (9%). Zmniejszenie areálu upraw dotyczyło również tych samych grup roślin (okopowe 13%, zboża 11% i trwałe użytki zielone 5%). Zatem w ankietowanych gospodarstwach trwałe zmiany areálu roślin, które odbywały się po wejściu do UE dotyczyły w zasadzie przesunięć pomiędzy zbożami, okopowymi oraz trwałymi użytkami zielonymi.

Jako przyczyny powyższych zmian ankietowani rolnicy najczęściej wskazywali zmiany opłacalności – zmniejszenie (35%) lub wzrost (10%). Następną co do znaczenia grupą czynników była chęć zmiany powierzchni gospodarstwa, przy czym ponad 19% dążyło do zwiększenia jego rozmiarów, a 18% do redukcji (rys. 2). Kolejne czynniki wskazywane przez rolników miały daleko mniejsze znaczenie. Wśród nich należy wymienić zmianę profilu działalności (7%) czy zaniechanie produkcji rolniczej (5%) i zmianę struktury upraw (4%).

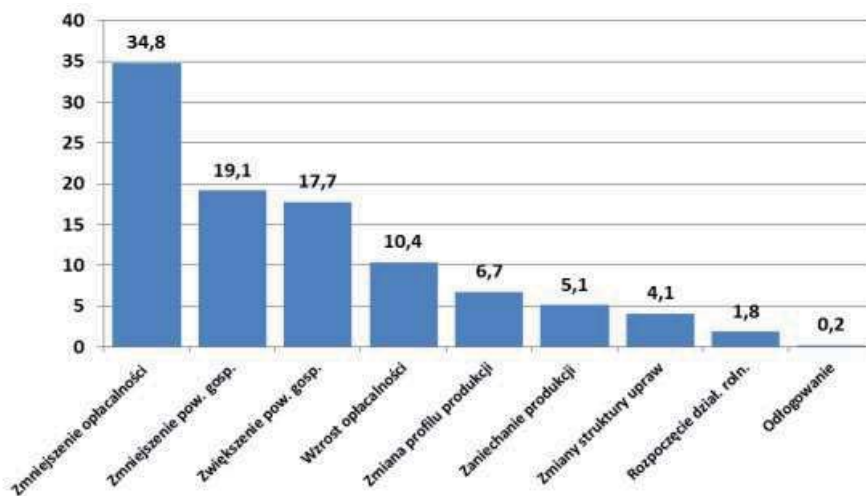
Rysunek 1. Zmiany areału upraw po wejściu do UE

* w nawiasach wartość średnia odpowiedzi

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Rysunek 2. Przyczyny zmian areału upraw po wejściu do UE
(w % odpowiedzi)

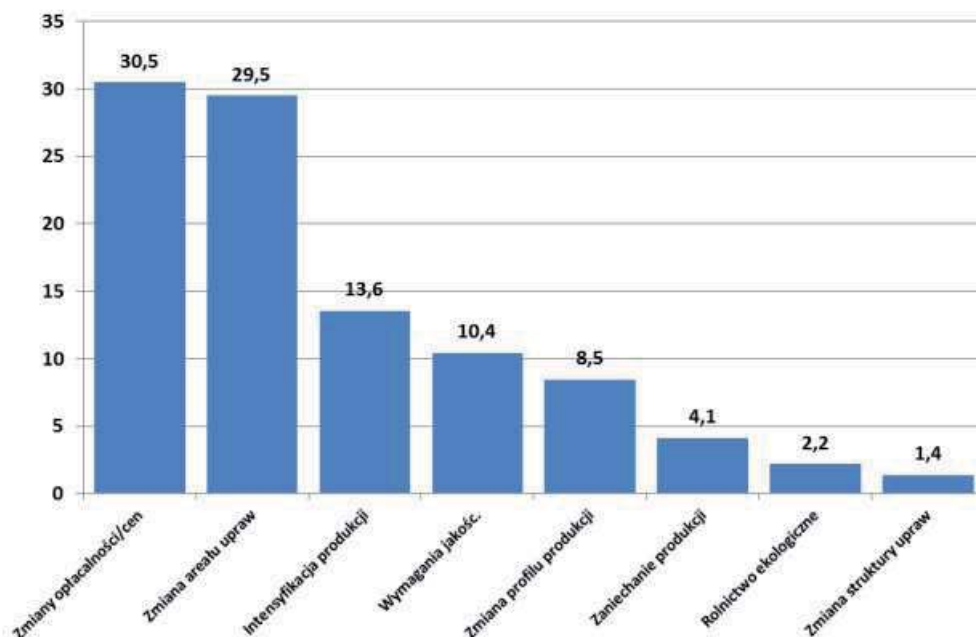

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Jednocześnie, po wejściu do UE blisko trzy czwarte badanej zbiorowości nie wykazywało istotnych zmian zużycia środków produkcji. Wzrost zużycia zgłaszało 11% próby, a w pozostałej części gospodarstw (14%) zużycie środków produkcji zmalało.

Wśród przyczyn zmian zużycia środków produkcji ankietowani rolnicy w pierwszej kolejności wymieniali zmiany opłacalności/cen produktów rolnych (31%) i zmiany areалу upraw (30%). Znaczenie pozostałych czynników było znacznie mniejsze, tym niemniej od 8 do 14% respondentów wskazało intensyfikację produkcji, wymagania jakościowe czy zmianę profilu produkcji, jako istotne czynniki zmian zużycia środków produkcji (rys. 3).

Rysunek 3. Przyczyny zmian zużycia środków produkcji po wejściu do UE (w % odpowiedzi)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

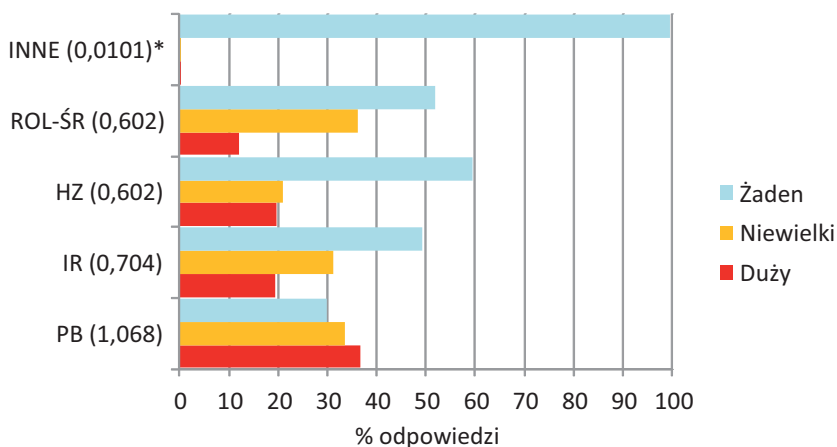
17.3. Wpływ WPR na rolnictwo

Wpływ poszczególnych grup regulacji WPR na rolnictwo i decyzje produkcyjne ankietowani rolnicy określali na podstawie pytań typu zamkniętego z następującymi wariantami odpowiedzi: 0 – żaden, 1 – niewielki i 2 – duży.

Do określenia jego siły użyto średniej arytmetycznej w zakresie wartości od 1 do 2, której interpretacja jest następująca:

- wartość bliższa 0 oznacza przewagę przeciętnych ocen o braku wpływu,
- wartość bliższa 1 oznacza przewagę przeciętnych ocen o niewielkim wpływie,
- wartość bliższa 2 oznacza przewagę przeciętnych ocen o dużym wpływie.

Rysunek 4. Wpływ WPR na zmiany w polskim rolnictwie

* w nawiasach wartość średnia odpowiedzi

PB – płatności bezpośrednie, IR – interwencja rynkowa, HZ – regulacje handlu zagranicznego, ROL-ŚR – płatności rolnośrodowiskowe, INNE – inne regulacje.

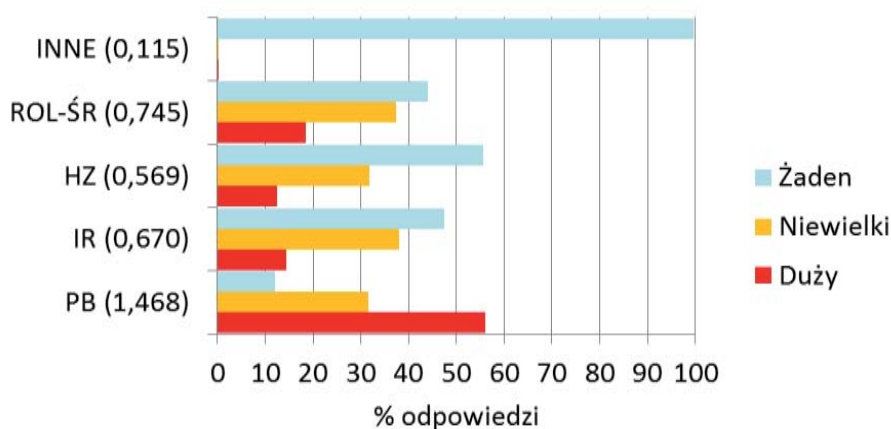
Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Analiza uzyskanych odpowiedzi wskazuje, że wpływ regulacji WPR na zmiany w rolnictwie jest raczej niewielki. Przewaga odpowiedzi o dużym wpływie zaznacza się wyraźnie tylko w odniesieniu do płatności bezpośrednich, chociaż zdania rolników na ten temat były niemal równo podzielone. Ponad jedna trzecia respondentów wskazywała tu duży wpływ, tyle samo – niewielki, a niespełna 30% – żaden. W odniesieniu do interwencji rynkowej, regulacji handlu zagranicznego oraz regulacji rolnośrodowiskowych średnie wartości odpowiedzi ukształtowały się w przedziale 0,5-1,0. Świadczy to o przewadze ocen mówiących o niewielkim wpływie tych regulacji na zmiany w rolnictwie. W poszczególnych ocenach tych grup instrumentów zaznaczają się duże różnice. O ile

w przypadku interwencji rynkowej i regulacji rolnośrodowiskowych około połowa ankietowanych rolników wskazała na brak wpływu, to jeżeli chodzi o regulacje handlowe, było to już blisko 60%. W ocenie blisko 20% rolników wpływ interwencji rynkowej i systemu handlu zagranicznego był duży, dwukrotnie mniejsza proporcja respondentów wskazywała taki sam wpływ w przypadku regulacji rolnośrodowiskowych. Ta ostatnia grupa instrumentów miała jednak największy udział ocen mówiących o niewielkim znaczeniu. Niemal wszyscy respondenci stwierdzili zgodnie, że nie mają one żadnego wpływu na zmiany w polskim rolnictwie (rys. 4).

Podobnie przedstawiają się odpowiedzi rolników na pytanie o wpływ WPR na dochody rolników, z tym, że siła wpływu płatności bezpośrednich jest w ich opinii znacznie większa niż na decyzje produkcyjne i zmiany w rolnictwie. Tym niemniej, analiza wyników dotyczących wpływu WPR na dochody rolników wyraźnie wskazuje na dominujący wpływ płatności bezpośrednich w tym zakresie. Ponad 55% ankietowanych rolników wskazało na duże znaczenie wsparcia bezpośredniego w dochodach gospodarstwa, a tylko 12% na jego brak. Wpływ pozostałych regulacji wg ankietowanych jest niewielki lub żaden. Około 20% respondentów wskazywało duży wpływ regulacji środowiskowych oraz około 12-14% regulacji handlu zagranicznego i interwencji rynkowej przy jednocześnie dużej proporcji odpowiedzi wskazujących niewielki wpływ (32-37%) oraz brak wpływu (44-55%). Znaczenie pozostałych grup regulacji wg ankietowanych rolników nie było istotne (rys. 5).

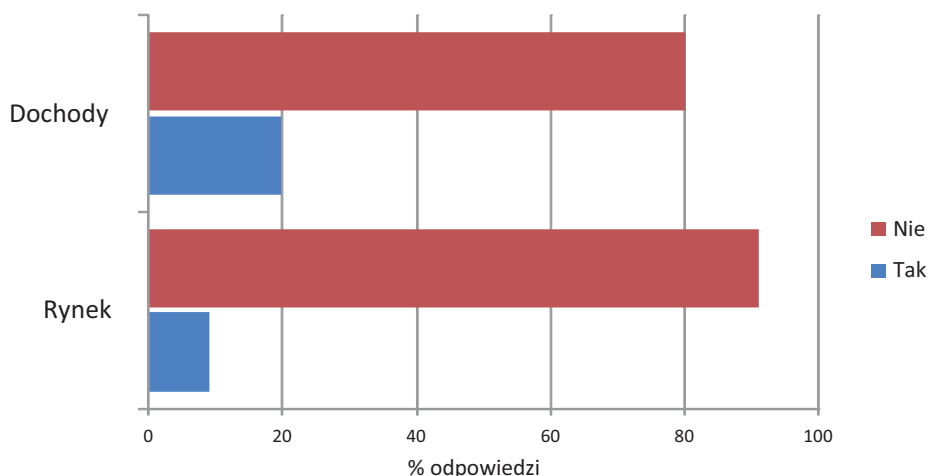
Rysunek 5. Wpływ WPR na dochody gospodarstw rolnych

W nawiasach wartość średnia odpowiedzi. PB – płatności bezpośrednie, IR – interwencja rynkowa, HZ – regulacje handlu zagranicznego, ROL-ŚR – płatności rolnośrodowiskowe, INNE – inne regulacje.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Rysunek 6. Wpływ WPR na stabilizację rynków rolnych i dochodów rolników

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Znaczna większość ankietowanych rolników (80-90%) wyraża negatywne opinie na temat roli regulacji WPR jako czynnika stabilizującego zarówno rynki rolne, jak i dochody z działalności rolniczej. Aczkolwiek proporcja pozytywnych ocen odnośnie stabilizacji dochodów (20%) była ponad dwukrotnie większa niż ocen dotyczących stabilizacji rynków (rys. 6).

17.4. Podsumowanie i wnioski

Po wejściu do UE w polskim rolnictwie zaszły duże zmiany. Były one kontynuacją procesów rozpoczętych w okresie transformacji, jak również częścią globalnych zmian i dostosowań w rolnictwie światowym. Udział WPR w przeobrażeniach polskiego sektora rolnego był i jest niepodważalny, co w pierwszej kolejności ilustruje wzrost dochodów rolnictwa. Wynika to przede wszystkim z wprowadzenia dopłat bezpośrednich. Potwierdzają to zarówno wyniki analizy danych GUS i agend rządowych oraz Polskiego FADN, jak i opinie rolników. Dlatego w dużej mierze analiza niniejsza koncentrowała się na tym zagadnieniu.

Po drodze, jak zawsze, kiedy podejmowane są decyzje o reformach WPR, pojawiły się jednak pewne wątpliwości co do roli, jaką powinna spełniać polityka rolna w zmieniającym się otoczeniu oraz konkretnych skutków istniejących regulacji. W istocie wpływ wsparcia bezpośredniego jest różnorodny

i w pewnym sensie sprzeczny. Dopłaty bezpośrednie z jednej strony powodują wzrost dochodów rolników, ich stabilizację i zachęcają do powiększania gospodarstw. Z drugiej strony zaś ich wpływ w tym względzie (na obszar gospodarstw) jest jednak ograniczony, ponieważ:

- zasób ziemi (szczególnie relatywnie dobrej jakościowo) jest ograniczony,
- przyczyniają się do wzrostu cen ziemi,
- stanowiąc pewne źródło dochodów, częściowo podtrzymują istniejącą strukturę agrarną.

Można pokusić się o stwierdzenie, że WPR (jako taka) działa tylko na stosunkowo niewielką część naszego rolnictwa, przynajmniej z punktu widzenia produkcji żywności. W stosunku do pozostałej części pełni funkcję raczej socjalną. W ostatnich latach, kiedy ceny żywności kształtują się na bardzo wysokim poziomie, trudno jest wytłumaczyć wspieranie rolnictwa jako całości, w tym jego części, które mają z nim coraz mniej wspólnego, a są finansowane z budżetu rolnego. Tym bardziej, że skuteczność regulacji WPR jako stabilizatora rynku, czy w mniejszym stopniu dochodów, pozostawia wiele do życzenia.

Prof. Dimitar Grekov
Prof. Nelly Bencheva
Dr Teodora Stoeva
Uniwersytet Rolniczy, Płowdiw, Bułgaria

18. Regionalna restrukturyzacja i modernizacja bułgarskiego sektora mleczarskiego po przystąpieniu do UE

18.1. Wprowadzenie

Sektor mleczarski ma wielką strategiczną wartość dla rozwoju bułgarskiego sektora rolnego. Produkcja mleka w 2010 r. wyniosła 10,6% wartości produkcji brutto sektora rolnego [Agricultural Report 2011]. Od 2007 r. sektor mleczarski ukierunkował się na restrukturyzację i modernizację mając na względzie przestrzeganie standardów produkcji wysokiej jakości i bezpiecznych surowców i produktów pochodzenia zwierzęcego [Bencheva 2008-2012].

Po przystąpieniu Bułgarii do UE sektor mleczarski został skonfrontowany z nowymi warunkami i wyzwaniem mającymi na celu szybką integrację z europejskimi rynkami. Głównymi celami zapoczątkowanego procesu restrukturyzacji i modernizacji były: rehabilitacja sektora, poprawa jakości i konkurencyjności produktów mlecznych w oparciu o europejskie standardy sanitarne i higieniczne. Nowo ustanowione ekonomiczne, finansowe i rynkowe potencjały dla restrukturyzacji i modernizacji postawiły przed sektorem szereg wymagań, które muszą być spełnione przez państwo w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR) [Garnevska Bencheva 2011].

Pomoc finansowa dostarczona sektorowi przez europejskie i państwowe fundusze (jakkolwiek raczej ograniczona ilość w porównaniu z innymi państwami członkowskimi) jest głównie wykorzystywana na: ciągłą harmonizację ustawodawstwa weterynaryjnego i fitosanitarnego; modernizację przetwórnictwa mleka; przestrzeganie wymagań zdrowotnych i higienicznych standardów UE; ukończenie ustanowienia systemu identyfikacji gatunkowej zwierząt; zastosowanie systemu zapewniającego jakość (analiza ryzyka i ośrodki kontroli); przetwarzanie odpadów zwierzęcych, programy zarządzania odpadami zwierzęcymi i kontroli chorób zwierzęcych, ustanowienie przyszłych systemów inspekcji granicznych.

Pomimo pozytywnych zmian po 2007 roku, sektor mleczarski napotyka wiele problemów, niepewne szanse przetrwania i poważne utrudnienia dla mle-

czarzy. Podstawowymi problemami są: brak jasnej, długoterminowej krajowej polityki rozwoju sektora, słabe szkolenia instytucyjne oraz personelu, niska zdolność administracyjna w zarządzaniu funduszami, to tylko niektóre z głównych powodów dla ograniczonego uzyskiwania funduszy europejskich na restrukturyzację i modernizację gospodarstw mlecznych.

Kryzys w sektorze mleczarskim w Europie doprowadził do redukcji cen skupu. Ponadto, postawiło to producentów mleka, z punktu widzenia ich ekonomicznego przetrwania, przed poważnym wyzywaniem. Według danych z Krajowego Instytutu Statystycznego (NSI), ceny skupu krowiego mleka w pierwszym kwartale 2010 r. wynosiły 480,20 lewów bułgarskich na 1000 l, podczas gdy badania Instytutu Ekonomiki Rolniczej pokazują, że opłacalność ceny skupu po 500 lewów bułgarskich za 1000 l wynosi zaledwie 0,94% [Sector analysis, 2011]. W 2009 r. wzrost cen środków produkcji wyniósł średnio 30,9%, podczas gdy wzrost cen skupu był dwa razy niższy – 15% (według danych NSI). Wszystkie to potwierdza poważny spadek w przychodach mleczarzy. Najlepszą strategią zatem byłoby utrzymanie produkcji poprzez restrukturyzację i modernizację.

Taki stan rzeczy wymaga przyjęcia serii zmian, takich jak: wzrost w inwestycjach, by zapewnić wysokiej jakości materiał genetyczny; technologiczna modernizacja gospodarstw, ośrodków gromadzenia mleka i instalacji przetwarzających produkty mleczne, jak i zachęcanie do handlu, zwłaszcza eksportu; analiza i ocena czynników restrukturyzacji i modernizacji w sektorze polepszającym wyniki gospodarcze gospodarstw mlecznych.

Celem tego artykułu jest analiza stanu i głównych problemów restrukturyzacji i modernizacji sektora mleczarskiego po przystąpieniu państwa do UE i skutek, jaki mają na sytuację gospodarczą gospodarstw mlecznych w aspekcie regionalnym.

Artykuł ten jest podzielony na dwa podstawowe działy. Pierwszy dział zawiera analizę oraz ujawnienie stanu i głównych problemów restrukturyzacji i modernizacji sektora mleczarskiego, podstawowe czynniki i tendencje rozwoju sektora. Drugi dział obejmuje analizę efektów i interakcji pewnych czynników w restrukturyzacji i modernizacji na ilości uzyskanych zysków przez gospodarstwa mleczne w południowo-środkowym regionie (SRC) – rejon Płowdiw.

18.2. Materiał i metody

W celu analizy dokonanej w pierwszym dziale zostały wykorzystane niektóre dane statystyczne, analizy i materiały pochodzące z różnych źródeł, takich jak: Ministerstwo Rolnictwa i Żywności, Krajowy Instytut Statystyczny (NSI), Krajowy Instytut Opieki Społecznej (NSSI), Eurostat, opracowania europejskie

o sektorze. Podstawowe wskaźniki użyte przy ujawnieniu warunków, problemów restrukturyzacji i modernizacji, i tendencji rozwoju sektora mleczarskiego to: ilość bydła mlecznego, przeciętny udój mleka oraz wielkość produkcji, rozmiar i struktura gospodarstw mlecznych.

W celu prześledzenia wpływu czynników na stopę zysku, 68 gospodarstw mlecznych w południowo-środkowym regionie (rejon Płowdiw) zostało przebadanych. Region ten ma pozycję wiodącą w produkcji mleka. W 2011 r. jego udział w całej ilości wyprodukowanego mleka w kraju wynosił 25,6%.

Analiza korelacji i współczynników korelacji Pearsona zostały użyte do opracowania efektów i interakcji podstawowych czynników wpływających na stopę zysku w gospodarstwach mlecznych. W celu analizy gospodarstwa mleczne zostały podzielone na trzy grupy w zależności od formy ich działalności gospodarczej. Pierwsza grupa zawiera wyłącznych dystrybutorów (SP). Są to średnie gospodarstwa, których produkcja jest przeznaczona głównie na lokalne rynki. Druga i trzecia grupa składają się z gospodarstw spółek z zarejestrowanym kapitałem – jednoosobowe spółki kapitałowe (Ltd.) i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością (LLC). Gospodarstwa mleczne tych spółek pochodzą głównie z pierwszej i drugiej kategorii. Restrukturyzacja i modernizacja tych gospodarstw ma wyjątkowe znaczenie dla rozwoju i utrzymania stabilnej sytuacji gospodarczej.

Dane i informacje pochodzą od kontaktów bezpośrednich, wypełnionych ankiet oraz tabel opracowanych specjalnie w celu analizy, z dokumentacji spółki etc. Badanie obejmuje okres od 2007 r. do 2011 r. Do przetworzenia danych użyte zostało oprogramowanie SPSS.

18.3. Wyniki i dyskusja

18.3.1. Produkcja mleka

Analiza sytuacji i głównych problemów restrukturyzacji i modernizacji sektora mleczarskiego.

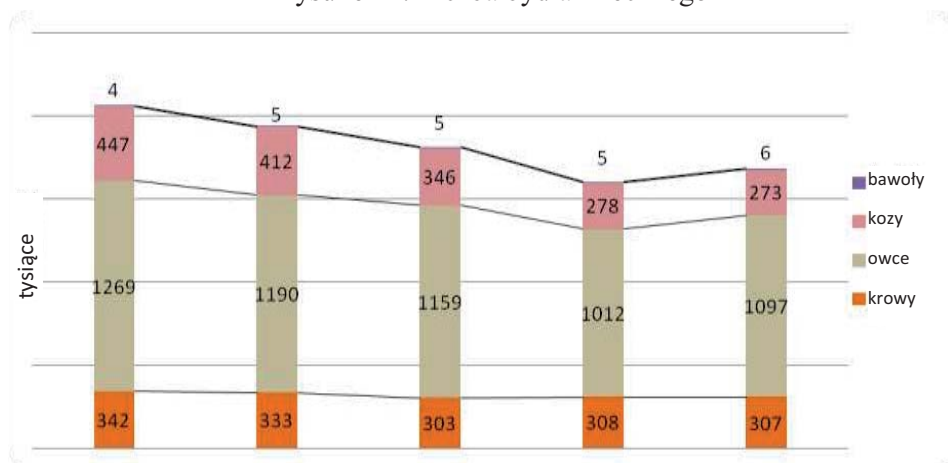
Analiza danych rozwoju sektora mleczarskiego po 2007 r. pokazała zarówno słabości, jak i problemy jego stanu i rozwoju oraz potencjalne możliwości restrukturyzacji i modernizacji.

Reforma rolna w hodowli inwentarza przed przystąpieniem była poprzedzona modelem, który okazał się gospodarczo i społecznie niepożądany. Wady tego modelu miały katastroficzny wpływ na rozwój sektora mleczarskiego. Głównymi negatywnymi skutkami są: drastyczny spadek liczby bydła mlecznego, wysoko spolaryzowana struktura gospodarstw mlecznych, wiele małych gospodarstw (1-2 krowy), mała liczba dużych gospodarstw mlecznych, słabe rela-

cje z przemysłem przetwórczym, brak elastycznego systemu kontaktowania się z producentami, przetwórcami i kupcami, niedostępność bazy na paszę (większość gospodarstw mlecznych nie posiada ziemi na własność, co zmusza ich do zakupu kosztownej paszy).

Trwający, wyniszczający proces i przeczące sobie zmiany w sektorze mleczarskim pogarszały sytuację ekonomiczną i gospodarczą. Przez to w okresie 2007/2011 utrzymywały się negatywne tendencje w kierunku zmniejszenia liczby bydła mlecznego (rysunek 1). Największy spadek nastąpił w liczbie kóz (ok. 40%). Krowy mleczne spały o 11%, podczas gdy liczba owiec spała o 14%.

Rysunek 1. Liczba bydła mlecznego

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Agrostatistics.

Pomimo spadku liczby bydła mlecznego, ogólna ilość produkowanego mleka wzrosła o 12% w badanym okresie. Wzrost produkcji bawolego mleka był największy (26%). Wzrost w produkcji wystąpił głównie ze względu na zwiększoną, przeciętną mleczność.

Pod warunkiem regulacji produkcji mleka i produktów mlecznych przez system kwot nabiału, spadek w liczbie zwierząt nie doprowadził do redukcji w całej ilości produkowanego mleka, ani do spadku przeciętnego udoju mleka (tabela 1). Produkcja mleka krowiego ma największe znaczenie (87,6%). Udział mleka owczego, koziego i bawolego wynosi 12,4% w całej produkcji mleka. Prowadzi to do bardziej zróżnicowanego zaopatrzenia rynku, co jest ogromną szansą zaferowania przez sektor różnych produktów o unikatowych i specyficznych cechach.

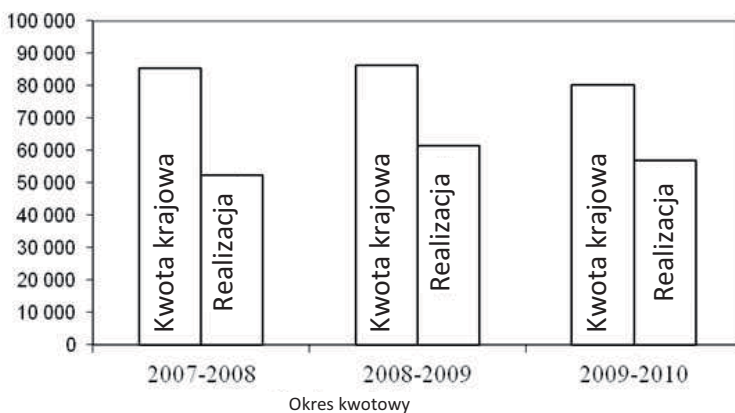
Przeciętny udój mleka na krowę w 2011 r. wyniósł 3562 l, o 7% więcej niż w porównaniu z 2007 r.

Tabela 1. Poziom produkcji i przeciętny udój mleka od bydła mlecznego

Wskaźniki	Miara	2007	2008	2009	2010	2011	2011/2010
Mleko krowie							
Produkcja	Tysiące ton	1 148	1 143	1 073	1 124	1 125	98
Przeciętny udój mleka	Litry/rok	3 319	3 415	3 512	3 542	3 562	107
Mleko owcze							
Produkcja	tony	84 907	88 243	87 247	85 001	89 296	105
Przeciętny udój mleka	Litry/rok	69	74	79	81	79	114
Mleko kozie							
Produkcja	tony	87 174	77 465	64 090	60 410	61 543	76
Przeciętny udój mleka	Litry/rok	209,0	207,0	205,5	211,2	219,2	105
Mleka bawole							
Produkcja	tony	7 052	7 173	7 022	7 933	8 868	126
Przeciętny udój mleka	Litry/rok	1 326	1 344	1 362	1 412	1 356	102
Całkowita ilość							
Produkcja	Tysiące ton	1 148	1 316	1 231	1 277	1 285	112

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Agrostatistics.

Rysunek 2. Spełnienie krajowej kwoty dla bezpośrednich sprzedaży

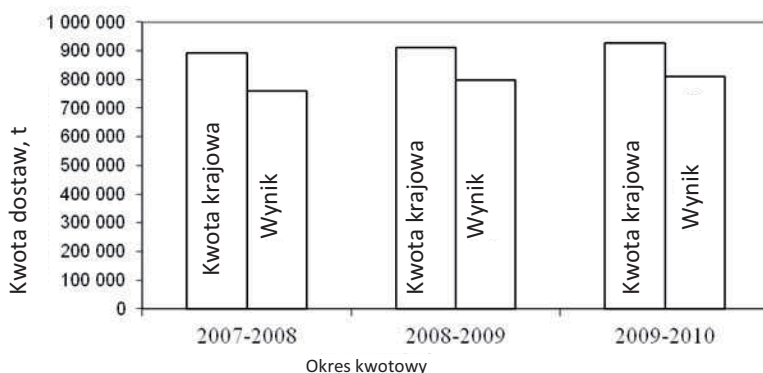

Źródło: Fundusz krajowy „Rolnictwo”.

W porównaniu do reszty państw członkowskich UE, Bułgaria produkuje mniej mleka niż wynosi poziom krajowej konsumpcji. Nasz kraj jest jedynym

państwem członkowskim UE, który nie przekracza krajowej kwoty sprzedaży i zaopatrzenia, a ich wykorzystanie wynosi odpowiednio 68% o 86% określonej wielkości kwot produkcji i sprzedaży dla kraju (rys. 2 i 3).

Rysunek 3. Spełnienie krajowej kwoty zaopatrzenia

Źródło: Fundusz krajowy „Rolnictwo”.

18.3.2. Struktura gospodarstw mlecznych – właściwości i problemy

Warunki struktur produkcji w hodowli bydła mlecznego są determinowane przez okazje efektywnego rozwoju sektora, jak i warunki zastosowania środków WPR. Głównymi narzędziami programu, które dotyczą rozwoju gospodarstw mlecznych są: bezpośrednie dopłaty na jednostkę kwadratową powierzchni; dopłaty na specjalnych warunkach do produktów hodowli zwierzęcej; restrukturyzacja stad mlecznych, system kwot mleka, standardy jakości, dotacje na eksport i związki organizacyjne producentów.

Szczególną cechą hodowli inwentarza w Bułgarii jest jego mała, pofragmentowana struktura. W ogólnych zarysach, struktura tych gospodarstw mlecznych nie zmieniła się po 2007 r. (tabela 2). Określa to duża liczba drobnych gospodarstw quasi-rynkowego rodzaju, powstałych jako wynik reformy po 1992 r. oraz niska liczba dużych gospodarstw hodujących ponad 50 krów. Przeważająca liczba gospodarstw jest ulokowana w prywatnych podwórzach, w miastach i wioskach, a większość inwentarza jest tam skoncentrowana. Mleko produkowane przez takie gospodarstwa przeznaczone jest głównie do prywatnego zużycia i jedynie jego część jest oferowana na rynku, w celu zapewnienia dodatkowych zysków dla gospodarstwa.

Od 2007 r. występuje coraz bardziej wyraźna, pozytywna tendencja w kierunku restrukturyzacji sektora mleczarskiego poprzez ustanowienie dużych gospodarstw i poprawę jakości mleka w zgodzie ze standardami europejskimi.

Tabela 2. Zmiany w liczbie i rozmiarze gospodarstw mlecznych

Rodzaj	Zmiana, %		Zmiana, %		Zmiana, %		Zmiana, %		Razem	
	gospo- darstwo	sztu- ka	gospo- spo- dar- stwo	sztu- ka	gospo- spo- dar- stwo	sztu- ka	gospo- spo- dar- stwo	sztu- ka	go- spo- dar- stwo	sztu- ka
	1-2		3-9		10-19		30 i >			
2008/2007										
Krowy	-13,8	-13,1	-14,8	-13,5	-8,5	-6,8	9,4	9,8	- 13,4	-6,3
Bawoły	-7,6	-10,1	12,2	37,5	15,1	16,7	-13,2	-4,7	-2,8	3,1
2010/2009										
Krowy	-20,3	-20,9	-18,7	-20,4	5,2	-0,2	48,9	39,2	- 17,5	3,8
Bawoły	21	22,2	-26,8	-36,9	49,1	48,6	-8,3	3,2	10,9	8,2
2008/2007										
Kozy	1-9		10-49		50-99		100 i >			
	-18,1	-19,0	-18,8	-20,5	40,6	50,3	8,5	17,3	-17,9	13,2
Owce	-13,0	-14,7	-10,3	-10,9	-15,1	-14,2	21,8	22,3	-11,9	-3,7
2010/2009										
Kozy	-12,2	-10,4	-24,7	-24,7	-23,5	16	-17,6	-15	-12,4	-9,2
Owce	-7,7	-7,7	-25,5	-26,3	-18	-22	16,8	12,4	-9,3	-3,6

Źródła: Ministerstwo Rolnictwa, Agrostatics.

Dane z tabeli 2 pokazują znaczący spadek w liczbie gospodarstw hodujących krowy mleczne, jak i powolny proces koncentracji liczby krów w większych gospodarstwach. W 2010 r. 93 700 krów mlecznych, czyli 30,4% wszystkich krów mlecznych pochodziło z gospodarstw, które posiadały jedynie od 1 do 3 zwierząt. Liczba gospodarstw hodujących 20 lub więcej krów mlecznych wzrosła o 48,9%. Liczba bydła hodowanego w takich gospodarstwach wzrosła o 39,2%.

Fermy owczarskie spadły o 9,2% w 2010 r., podczas gdy liczba hodowanych tam zwierząt zmalała o 3,6%. Liczba gospodarstw mających od 10 do 49 maciorek do rozmnażania spadła (o 25,5%), w porównaniu do 2009 r., podczas gdy liczba owiec tam hodowanych zmalała o 26,3%. Liczba gospodarstw posiadających więcej niż 100 ciężarnych owiec wzrosła o 16,8%. Liczba maciorek w tych gospodarstwach zwiększyła się o 12,4% i wyniosła w przybliżeniu 440 tysięcy. Przeciętna wielkość stada owiec w kraju wynosiła 13,1 owiec, podczas gdy przeciętna liczba maciorek na gospodarstwo wynosiła 10,6.

Cechą charakterystyczną jest to, że gospodarstwa z krowami mlecznymi są zaklasyfikowane w trzech kategoriach. Pierwsza kategoria zawiera te posiadające najwyższej jakości sprzęt przetwórczy. Gospodarstwa, które należą do drugiej kategorii, produkują wysokiej jakości mleko, ale nie są kompletnie wyposażone. Wszystkie gospodarstwa z pierwszej i drugiej kategorii spełniają wymagania rozporządzenia europejskiego 853/2004. Pozytywna tendencja kształtuje się w kierunku wzrostu zarówno w liczbie gospodarstw mleczarskich z pierwszej grupy (5,7% w sezonie 2010/2011) jak i ilości krów tam hodowanych (26,3% w sezonie 2012/2011). Analiza danych pokazuje, że coraz więcej gospodarstw z pierwszej kategorii jest modernizowanych; zwiększają one liczbę zwierząt w stadach, przeprowadzają selekcję ukierunkowaną na efekty zwiększenia udoju mleka oraz poprawy swojego zarządzania i planowania produkcji. Jednak są raczej niewystarczające zarówno pod względem wielkości, jak i produktu. Liczba gospodarstw w drugiej grupie spadła o 37% w 2011 r., w porównaniu do 2010 r., podczas gdy liczba chowanych w nich krów – o 28%. Powodem tego jest ciągła tendencja kwalifikowania coraz większej ilości gospodarstw do pierwszej kategorii.

Procesy restrukturyzacji, wzrostu, modernizacji i optymalizacji produkcji w gospodarstwach mleczarskich będą dalej napędzane przez walkę o przetrwanie i efekt instrumentów WPR w sektorze [Bashev 2008]. Ze względu na wysoki poziom fragmentaryczności produkcji hodowli inwentarza, zyski z zastosowania WPR będą przyznane głównie dużym producentom. Dlatego małe gospodarstwa mleczarskie charakteryzują się prymitywnymi technologiami, niską wydajnością, niskimi standardami bezpieczeństwa, jakości, higieny, ochrony środowiska, humanitarnego podejścia do zwierząt [Bashev 2008, Benchewa 2012, Ivanov 2009]. Większość z nich sprzedaje swoje mleko małym przedsiębiorstwom, które jest zazwyczaj niskiej jakości i nie spełnia standardów europejskich. Ryzykują one utratą dotacji ukierunkowanych na rezultat z litra udoju mleka, przyznanych na cel stymulacji produkcji dobrej jakości surowego mleka. Każdy przypadek bankructwa na dużą skalę małego gospodarstwa, może doprowadzić do dużego problemu społecznego w wielu regionach kraju. Dla większości drobnych rolników jest to środek utrzymania rodziny i jedyna dla nich praca, w obliczu braku alternatyw. Niezadowolenie pod tym względem zostało już sprowokowane przez masowe bankructwa gospodarstw pod koniec 2008 r. Głównym ich powodem była dotkliwa susza w 2007 r., która spowodowała drastyczny wzrost cen paszy. Ponieważ rolnicy nie mieli innych możliwości wykarmienia swoich zwierząt, przeprowadzili ich ubój.

W celu rozwiązania tych problemów, konieczne jest, aby europejskie praktyki scalania małych gospodarstw również były stosowane w naszym kraju.

Rozwój schematów programowych ze strony rządu jest potrzebny, aby zapewnić motywację do inwestycji w sprzęt chłodniczy, instalacje udojowe, przechowywanie i transport surowego mleka krowiego, spełnianie warunków handlu i wystawianie mleka i produktów mlecznych na rynku. Zagwarantuje to produkcję mleka spełniającą standardy jakości.

Ustanowienie spółdzielni mleczarskich, które będą mogły organizować zbiórkę mleka jest dobrą praktyką, zwłaszcza na terenach, gdzie gospodarstwa są rozproszone. Współpraca zwiększyłaby potencjał rynkowy małych gospodarstw. Gospodarstwa te, zjednoczone w organizacjach producenckich, mogłyby odkryć lepsze rynki zbytu swoich produktów mlecznych. Jednakże kwestia przewyciężenia niechęci do współpracy jest bardzo ważna. Jednym z jej powodów był niedoskonały system współpracy, który funkcjonował w czasach socjalizmu.

Niski poziom specjalizacji gospodarstw jest również poważnym problemem strukturalnym [Bencheva 2012, Bashev 2008]. Prowadzi on do niskiej skuteczności, nieodpowiedniego poziomu użycia nowych technologii oraz niskiej konkurencyjności. Niektórzy producenci mają w zwyczaju mieszanie mleka różnego rodzaju – krowiego, owczego, koziego. Tworzy to wielkie utrudnienia dla przetwórci mlecznych w dostarczaniu sobie niezbędnego mleka o wysokiej jakości. Niewystarczająca ilość mleka z jednej strony i wysoka zdolność przemysłu nabiałowego z drugiej wymagają natychmiastowych środków na inwestycję i modernizację produkcji mleka. Jest to sposób na zwalczanie dzisiejszych, niekorzystnych praktyk rekompensujących niedobór wysokiej jakości surowego mleka przez import głównie z Węgier, Niemiec i Polski.

W razie niepowodzenia w rozwiązaniu problemu ilości mleka, wystąpi ryzyko drastycznego spadku produkcji, co będzie miało negatywny wpływ na cały sektor. Jednym z poważnych skutków byłaby podwyżka cen i spadek konkurencyjności sektora przetwarzającego mleko [*Sector analysis* 2011].

Trzecia kategoria zawiera gospodarstwa, które nie spełniają warunków pod względem wyposażenia i technologii, jak i pod względem ilości mleka. Są to małe gospodarstwa posiadające 2-3 krowy, które nie mogą zapewnić odpowiednich sanitarnych ani higienicznych warunków. Takie gospodarstwa zlokalizowane są na terenach górskich, gdzie przeważa ich liczba. Dlatego nie są one oznaczone wymaganymi kwotami. W przybliżeniu, połowa wszystkich krów w kraju jest hodowana w takich gospodarstwach. Bardzo trudne dla tych gospodarstw jest ustanowienie nowoczesnych gospodarstw z nowoczesnym wyposażeniem i nowoczesnymi budynkami. Dlatego też większość z nich zaprzestaje lub przenosi swoją działalność do innych rodzajów produkcji.

Poważnym czynnikiem powstrzymującym efekty inwestycji jest drastyczny wzrost cen środków produkcji, a zwłaszcza paliw, paszy i leków, na tle sztucznie

podtrzymywanych lub lekko zwiększonych cen skupu mleka. Wpływ tego jest znacznym opóźnieniem modernizacji i renowacji technologicznej sektora.

Technologiczny poziom produkcji jest bezpośrednio powiązany z udojem, transportem i przechowywaniem mleka. Związek ten jest uzasadniony również przez dokumenty normatywne dotyczące jakości mleka i produktów mlecznych dostarczanych na rynek. W celu poradzenia sobie z tym problemem niektórzy producenci produktów mleczarskich wypracowali swoje własne strategie dotyczące hodowli zwierząt, przepisów na temat jakości surowego mleka i jego późniejszego przetworzenia, opakowywania, dostawy i transportu wysokiej jakości produktów mlecznych przeznaczonych na krajowe i zagraniczne rynki. W celu zapewnienia sobie dobrej jakości surowego mleka przetwórcie mleczne, które posiadają wymagane finansowe, administracyjne i profesjonalne środki, zwróciły się w kierunku organizowania i ustanawiania swoich własnych gospodarstw. To również zmodyfikowało wewnętrzną strukturę sektora, od kiedy niektóre z bardziej potężnych, technologicznie wyposażonych i finansowo wydajnych spółek mleczarskich skupują mleko od rolników hodujących małą liczbę zwierząt, nieposiadających żadnych budynków przetwórczych (*Sector analysis* 2011). Rodzi to wiele kwestii związanych z transportem i jakością surowego mleka, ceną skupu produktu, zaopatrzenia krajowego rynku w produkty mleczne o gwarantowanej jakości.

Wzajemne powiązania między producentami mleka i przetwórcami surowego mleka są niezwykle skomplikowane, różnią się w zależności od regionu i w większości przypadków nie mogą być poddane właściwej kontroli ze względu na ilość i biologiczne właściwości surowego mleka. Zwiększa to ryzyko w szarej strefie produkcji, ponieważ dokładna ilość zakupionego mleka i jego wskaźniki jakości są nieznane. Sytuacja ta prowokuje negatywny wpływ na co najmniej dwa czynniki – z biologicznego punktu widzenia kontrola jakości się rozluźnia, podczas gdy z ekonomicznego punktu widzenia międzyfirmowe zadłużenie znacznie wzrasta, z czego wynika wiele negatywnych konsekwencji zarówno dla przemysłu, jak i dla rynku.

W tym sensie modernizacja gospodarstw mleczarskich związana jest z ich stanem, a przestrzeganie wymogów europejskich powinno mieć związek z przepisami wystarczających ilości wysokiej jakości surowego mleka i dobrych warunków jego przechowywania, transportu i przetwarzania. Jakość produkowanego mleka jest niska z powodu braku odpowiedniej infrastruktury, zbiorników, a także budynków przeznaczonych do jego przechowywania. Jednak takie inwestycje w małych gospodarstwach są kompletnie nieefektywne.

Pomimo możliwości finansowania, oferowanych przez Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) zgodnie z działaniami 121, 123, itp., mleczarze

nie skorzystali z okazji, aby zwiększyć liczbę bydła w swoich stadach i zmodernizować swoje gospodarstwa. Modernizacja gospodarstw i użycie funduszy jest trudnym zadaniem. Proces restrukturyzacji jest bardzo powolny, a poziom zainteresowania ze strony rolników niski. Jeden z poważnych powodów wynika z przeszkód napotykanym przez rolników w dostępie do kredytów. Dlatego też niezbędne będzie udzielanie niskooprocentowanych pożyczek sektorowi mleczarskiemu, w pierwszej kolejności na rozwiązywanie problemu ograniczonego dostępu rolników do środków finansowych. Inwestycje są potrzebne również do modernizowania gospodarstw hodujących bydło mleczne z instalacjami mlecznymi, ośrodków gromadzenia mleka, maszyn i wyposażenia, jak i budynków i wyposażenia bezpiecznego usuwania obornika itp.

Chociaż zgodnie z warunkami kryzysu gospodarczego, producenci artykułów mleczarskich w Bułgarii zmuszani są do znaczącego inwestowania w nakładanie europejskich standardów bezpieczeństwa żywności, humanitarnego podejścia do zwierząt i ochronę środowiska (użycie dyrektywy azotanowej), zwłaszcza bez otrzymywania jakiegokolwiek wsparcia finansowego w ramach dopłat bezpośrednich (jedynie 10% producentów mleka i właścicieli ziemskich). Wymusza to przyjęcie konkretnych środków wsparcia sektora przed 2013 r., co wniesie do rozwoju potencjału produkcji mlecznej naszego kraju.

Skutki czynników restrukturyzacji i modernizacji sytuacji ekonomicznej gospodarstw mlecznych.

Proces restrukturyzacji i modernizacji gospodarstw mlecznych jest zależny od jakości zarządzania decyzjami. Skutek jakości decyzji wpływa na ostateczny wynik gospodarczy producentów.

W celu oceny czynników wpływających na sytuację gospodarczą sektora mleczarskiego gospodarstw wszystkich trzech rodzajów działalności gospodarczych – wyłączni dystrybutorzy (SP), jednoosobowa spółka kapitałowa (Ltd.) i spółka z ograniczoną odpowiedzialnością (LLC), została zastosowana technika korelacji analiz (tabela 3). Poziom zysków z trzech rodzajów działalności uznaje się za zmienną zależną.

Rozwój procesów restrukturyzacji, technologicznej renowacji i modernizacji gospodarstw mleczarskich zależy od dostępnej jakości zasobów ludzkich. Cztery grupy kryteriów zostały przebadane jako zmienne – przeciętna wielkość kadry, kwalifikacje personelu, wydajność pracy, płacności i instrumenty motywacyjne, z wskaźnikami odpowiednio dla trzech rodzajów działalności gospodarczej. Analiza wyników pokazała, że skutki i interakcje czynników sytuacji gospodarczej gospodarstwa mlecznego różnią się, zależnie od rodzaju działalności gospodarczej.

Tabela 3. Czynniki wpływające na poziom zysków gospodarstw mlecznych.
Współczynniki korelacji – oszacowane wyniki

Zmienne kryteria i wskaźniki	Gospodarstwa mleczne			
	Razem	Wyłączny dys-trybutor (SP)	Ltd.	LLC
Liczba krów	0,794**	0,448*	0,811**	0,968**
Cała produkcja, l	0,849**	0,520*	0,948**	0,883**
Pierwsze kryterium – przeciętna wielkość kadry				
Wszystkie osoby zatrudnione w gospodarstwie	0,924**	0,823**	0,958**	0,632*
W tym kadra zarządzająca	0,876**	0,879**	0,932**	0,811**
Wiek od 15 do 35 lat	0,639**	0,001	0,823**	0,619*
Wiek od 36 do 55 lat	0,613**	0,946**	0,369	0,331
Wiek powyżej 56 lat	0,246	-0,162	0,211	-0,028
Mężczyźni	0,461*	0,179	0,493*	0,238
Kobiety	0,476**	0,118	0,511*	0,093
Doświadczenie zawodowe do 15 lat	0,838**	0,096	0,913**	0,638*
Doświadczenie zawodowe od 16 do 35 lat	0,506**	0,941**	0,458*	0,311
Doświadczenie zawodowe powyżej 36 lat	0,060	-0,168	0,104	0,017
Drugie kryterium – kwalifikacje personelu				
Tytuł licencjata	0,513**	0,291	0,836**	0,823**
Tytuł magistra	0,726**	0,394*	0,948**	0,996**
Doświadczenie w specjalizacji do 15 lat	0,838**	0,428*	0,794**	0,832**
Doświadczenie w specjalizacji od 16 do 35 lat	0,643**	0,933**	0,583*	0,611*
Doświadczenie zawodowe powyżej 36 lat	-0,244	-0,781**	-0,482*	0,033
Specjalizacje w kraju	0,402*	0,000	0,584*	0,961**
Specjalistyczne szkolenia za granicą	0,658**	0,000	0,631*	0,994**
Posługujący się językiem angielskim	0,546**	0,179	0,611*	0,843**
Trzecie kryterium – Wydajność pracy				
Produkcja brutto / poziom	0,690**	0,244	0,828**	0,624*
Produkcja brutto na pracownika / poziom	0,378*	0,490*	0,346	0,244
Produkcja brutto na człowieka / poziom	0,475**	0,232	0,581*	0,390
Czwarte kryterium – Płatności i instrumenty motywacyjne pracy				
Główne opłaty i zyski, poziom	0,749**	0,956**	0,638*	0,548*
Dodatkowe instrumenty motywacyjne, poziom	0,499**	0,330*	0,548*	0,811**
Obserwacje, %	100	45	22	33

*, ** - wskaźniki o statystycznym znaczeniu na poziomie 5% i 1% istotności.

Źródło: Obliczenia własne.

Liczba zwierząt (0,794**) i ilość całkowitej produkcji (0,849**) mają bardzo duży wpływ na wyniki gospodarcze gospodarstw mlecznych. Największy wpływ tych czynników można zaobserwować w spółkach z ograniczoną odpo-

wiedzialnością (LLC) ze współczynnikami odpowiednio na poziomach 0,968** i 0,883** istotności. Są to duże gospodarstwa z ponad 1200 krowami. Dzięki ich dobrej sytuacji finansowej gospodarstwa te są w stanie przyciągnąć personel zarządzający o wysokiej jakości. Dobre praktyki zarządzania mają pozytywny wpływ na ostateczne wyniki gospodarcze. Polityka zarządzania i decyzje inwestycyjne, mające na celu technologiczną renowację, modernizację i zaopatrzenie w aktualne wyposażenie, są przede wszystkim efektywne dla przedsiębiorstw handlowych (0,932** i 0,811**). Najbardziej obiecujące dla żywotności gospodarce i rozwoju tych gospodarstw są kompetencje i umiejętności młodych specjalistów do 35 roku życia (0,823** i 0,619*). Natomiast w małych gospodarstwach specjaliści do 55 roku życia (0,613**) wpływają na decyzje o modernizacji i rozwoju.

Za wdrożenie nowych technologii i innowacyjnych decyzji, rozwój efektywnych, praktycznych środków modernizacji produkcji i sprzedaży mleka, wyróżnienie należy się specjalistom z profesjonalnym doświadczeniem co najmniej 15 lat (0,838**).

Jakość decyzji kierowniczych najlepiej przejawia się w jednoosobowych spółkach kapitałowych (0,913**). W małych gospodarstwach, specjaliści z profesjonalnym doświadczeniem do 35 lat są bardzo ważni.

Doświadczenie specjalistów, wyniesione z edukacji i profesjonalnych szkoleń w przedsiębiorstwach, również wywiera silny wpływ na stan gospodarczy gospodarstw mlecznych. Wpływ tytułu licencjata, jak i magistra jest praktycznie tak samo ważny. Specjaliści, którzy uczestniczyli w specjalistycznych programach szkoleniowych w kraju lub za granicą, przyczynili się do wdrożenia dobrych praktyk produkcyjnych, współczesnego wyposażenia i technologii, zastosowania europejskich standardów, humanitarnego podejścia do zwierząt i ochrony środowiska (0,961** i 0,994**).

Dobry poziom opłat i dodatkowych instrumentów motywacyjnych to kluczowe czynniki utrzymania dobrze wykwalifikowanych specjalistów i rozwiniętych gospodarczo, rentownych gospodarstw mlecznych.

18.4. Podsumowanie

Na podstawie wyników z przedstawionej analizy stanu i procesu wzrostu wielkości, restrukturyzacji i modernizacji gospodarstw mlecznych można wyciągnąć następujące główne wnioski:

- Wszystkie podjęte decyzje w sektorze mleczarskim po 2007 r. są wynikiem nowej organizacji środowiska ekonomicznego rynku po przystąpieniu do UE. Jest to środowisko praktycznego przystosowania się do polity-

ki UE w sektorze mleczarskim. Jego rozwój związany jest z trwającym procesem amalgamacji i koncentracji produkcji.

- Restrukturyzacja i modernizacja sektora mleczarskiego jest powolna ze względu na opóźnione środki administracyjne i wsparcie rządu, zwłaszcza dla gospodarstw z pierwszej i drugiej grupy, które muszą przestrzegać wymagań europejskich standardów jakości. Przewiduje się, że wolne tempo procesu powiększania się gospodarstw utrzyma się przez następne kilka lat, podczas gdy eksperci oceniają, że liczba bydła mlecznego w kraju wzrośnie.
- Pomimo że okres ujednoczenia standardów jakości mleka krowiego, zgodnie z europejskimi wymogami, był przewidywalny, modernizacja małych gospodarstw nie przebiegła jak oczekiwano. Poważnym problemem, pozostającym bez rozwiązania, jest brak wsparcia dla małych gospodarstw hodujących bydło, które cierpią z powodu hamowania dostępu do kredytów. Jeśli zostaną zmuszone do zmniejszenia lub przerwania produkcji, oczekuje się znaczącego wzrostu deficytu mleka na rynku. Oczekiwane, gwarantowane schematy wsparcia hodowców inwentarza nie zostały zrealizowane. Dość opóźnione było ustanowienie regulacji dla bezpośrednich sprzedaży przez małe gospodarstwa, które miały na celu wyeliminowanie pośredników i pozwolenie drobnym producentom na korzystne sprzedawanie ich produktów ze swoich gospodarstw.
- Niezbędne jest znalezienie rozwiązania problemu kwotowania mleka. W wielu miejscach znajdują się rolnicy, którzy hodują dużą liczbę bydła, lecz nie mają przydzielonej kwoty. Fuzja gospodarstw okazała się być kolejnym poważnym problemem. Istnieje potrzeba wdrożenia wspólnego wyposażenia i zachęty producentów mleka do scalania.
- Poziomy kwalifikacji i edukacji, jak i wynagrodzenia pracowników gospodarstw mlecznych, będą miały decydujące znaczenie dla przyspieszenia procesu restrukturyzacji i modernizacji w gospodarstwach mlecznych. Poziom wiedzy, profesjonalnego doświadczenia i kompetencji pracowników ma duży wpływ na wyniki gospodarcze gospodarstw mlecznych.

Literatura

1. Аграрен доклад, (2011), Министерство на земеделието и храните, http://www.mzh.government.bg/MZH/Libraries/Agraren_Doklad_2011.sflb.ashx
2. Bachev H., (2008). Inclusion of dairy farms in supply chain in Bulgaria – Modes, Efficiency, Perspectives, IAMO Forum 2008. http://www.iamo.de/uploads/media/9_Bachev-IAMO_CD.pdf

3. Bachev, H., (2008). Integration of dairy farms in supply chain in Bulgaria, Institute of Agricultural of Economics, MPRA, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/7785/>
4. Bencheva N., (2012). State, problems and development of the agricultural sector in Bulgaria under the common agricultural policy, Agricultural sciences Volume IV, Issue 9, s. 7-17.
5. http://www.au-plovdiv.bg/cntnr/AI/agricultural_sciences_9.pdf
6. Bencheva N., (2008). State and problems of dairy sector in Bulgaria after the accession to the EU, Bergamo: Italy, 11 February 2008; ASDA – Association for Sustainable Development and Analyses. <http://asdaplovdiv.eu/neweu.html>
7. Garnevska E., Bencheva N., (2011). Development and challenges of Bulgarian dairy industry in the last two decades, 18th International farm management association congress, Thriving in a global world – innovation, co-operation and leadership, s.181/188, New Zealand,
8. http://www.ifmaonline.org/pdf/congress/11_Garnevska&Bencheva_P181-188.pdf
9. Ivanov B.(2009). Analysis of the Situation in the Dairy Sector in Bulgaria, Economics and management of agriculture, Vol. 54, 3,s.72-79.
10. Sector analysis of the work force in the sector „Milk and dairy products production” (2011), Main tendencies, problems and forecasts for development in Bulgaria, http://www.milkgb.org/language/bg/uploads/files/documents__0/documents__8f4941b4f64810c515ece6f56c5dd251.pdf

Gordana Rokvić
Željko Vaško
Uniwersytet w Banja Luce, Bośnia i Hercegowina

19. Ustalenia dotyczące handlu oraz ich wpływ na rozwój sektora żywnościowego w państwach kandydujących regionu Bałkanów

19.1. Wstęp

CEFTA to porozumienie o wolnym handlu w Europie Centralnej podpisane w grudniu 1992 roku przez ówczesną Czechosłowację, Węgry i Polskę. W roku 1997 do CEFTA przystąpiła Słowenia, w 1996 r. Rumunia, w 1999 r. Bułgaria, w 2003 r. Chorwacja i Macedonia w 2006 r. Głównymi założeniami CEFTA były: harmonizacja relacji gospodarczych, zapewnienie jednakowego traktowania w handlu oraz zniesienie barier handlowych między państwami, które podpisały porozumienie. CEFTA była także jednym z działań przygotowawczych ww. państw na drodze do członkostwa w Unii Europejskiej. Zatem państwa CEFTA ustaliły następujące warunki przystąpienia do tego porozumienia: podpisanie układu o stowarzyszeniu z Unią Europejską, członkostwo w Światowej Organizacji Handlu (WTO) oraz zgoda wszystkich członków CEFTA. Czechy, Węgry, Polska, Słowacja i Słowenia wycofały się z CEFTA wstępując do Unii Europejskiej w roku 2004. Członkami pozostają Bułgaria, Rumunia, Chorwacja i Macedonia. 10 października 2006 roku w Brukseli zainicjowane zostały poprawki do CEFTA, które pozwalają na przystąpienie do tego porozumienia państwom Europy Środkowo-Wschodniej. 19 grudnia 2006 roku porozumienie podpisały Albania, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Chorwacja, Mołdawia, Macedonia, Serbia i Misja Tymczasowej Administracji Organizacji Narodów Zjednoczonych w Kosowie (UNMIK). Bułgaria i Rumunia także podpisały porozumienie, jednak po akcesji (1 stycznia 2007 r.) wycofały się z CEFTA.

CEFTA 2006 opiera się na doświadczeniu państw Europy Południowo-Wschodniej w liberalizacji handlu poprzez wdrożenie obustronnych umów o wolnym handlu oraz w przygotowaniach tych państw do przystąpienia do Unii Europejskiej, a także na pozytywnych doświadczeniach „starej” CEFTA. Idea uwolnienia handlu w regionie Europy Południowo-Wschodniej została zrealizowana poprzez pakt stabilizacji. Po wejściu w życie CEFTA 2006 zastąpiła poprzednio istniejącą sieć umów obustronnych między państwami, które podpisały to porozumienie. CEFTA 2006 to skuteczna współpraca regionalna – zwłaszcza

w obrębie handlu, uproszczenia relacji wynikających z umowy, wprowadzenia kumulacji diagonalnej, zniesienia barier technicznych w handlu, poprawie mechanizmów rozwiązywania sporów. Porozumienie to wprowadza także nowe obszary współpracy, które nie były ujęte w dawniejszych umowach obustronnych czy „starej” CEFTA. Dotyczą one usług, inwestycji, zamówień publicznych oraz ochrony własności intelektualnej.

CEFTA 1992 obejmowała obszary Morza Bałtyckiego, Adriatyku i Morza Czarnego, a co za tym idzie rynek liczący około 90 milionów ludzi. Dziś CEFTA 2006 to rynek około 25 milionów ludzi, co stanowi 0,2-0,3% handlu światowego. Na mocy CEFTA 2006 strony zgodziły się rozwijać relacje z UE oraz że umowa ta obejmie obustronne relacje handlowe, zgodnie z zasadami Światowej Organizacji Handlu, niezależnie od tego, czy państwa CEFTA są także członkami tej Organizacji, czy nie.

Głównym celem porozumienia państw było wyeliminowanie przeszkód w handlu między nimi, promowanie współpracy gospodarczej i komercyjnej w obszarach wspólnych interesów, stworzenie warunków korzystnych dla rozwoju i zróżnicowania handlu pomiędzy państwami, intensyfikowanie relacji gospodarczych korzystnych dla wszystkich państw, chęć włożenia wkładu w rozwój relacji każdej ze stron z Unią Europejską oraz integracja w wielostronnym systemie handlowym.

Umowa zobowiązuje także państwa do postępowania zgodnie z podstawowymi warunkami handlu: nomenklatura scalona (CN) dóbr będzie mieć zastosowanie do klasyfikacji dóbr; podstawową stawką celną każdego produktu będzie stawka celna faktycznie zastosowana w handlu między państwami w dniu poprzedzającym wejście w życie niniejszej umowy; obniżona stawka celna zastąpi podstawową stawkę celną (ustaloną w związku z członkostwem w Światowej Organizacji Handlu lub negocjacjami dotyczącymi tej stawki wewnątrz tej organizacji); wszelkie restrykcje ilościowe importu i eksportu oraz miar, o skutku równoważnym zostaną zniesione; nie zostaną wprowadzone żadne nowe restrykcje importu i eksportu oraz miar o skutku równoważnym; państwa zniosą wszelkie należności celne eksportu; nie zostaną wprowadzone żadne nowe należności celne eksportu; nie zostaną wprowadzone żadne nowe należności celne importu, ani te już istniejące nie zostaną podwyższone; Strony zniosą opłaty celne w handlu między sobą; państwa będą stosować stawkę należności celnej stosowaną względem kraju najbardziej uprzywilejowanego (KNU) importu wybranych produktów rolnych, gdy jest ona niższa niż preferencyjne stawki celne określone dla wybranych produktów.

Wobec produktów rolnych zastosowane są przyjęte przez państwa koncepcje stawek celnych, które przeniesione zostały z umów obustronnych. Są to

w pełni zliberalizowane preferencyjne stawki celne i kontyngenty z preferencyjnymi stawkami celnymi.

Aby nie stwarzać zagrożenia produkcji krajowej poszczególnych krajów, CEFTA zezwala na pewien stopień protekcjonizmu, jeśli istnieją dowody na to, że produkcja krajowa jest zagrożona importem dóbr. Jest to wyjaśnione w następujący sposób: „w przypadku, gdy przywóz produktu jednego państwa na terytorium drugiego odbywa się w takich zwiększonych ilościach i na takich warunkach, które powodują lub zagrażają spowodowaniem: a) poważnej szkody krajowym producentom podobnych lub bezpośrednio konkurencyjnych wyrobów na terytorium Strony dokonującej przywozu; lub b) poważnych zakłóceń w jakimkolwiek sektorze gospodarki lub trudności mogących spowodować poważne pogorszenie sytuacji gospodarczej w regionie państwa dokonującego przywozu, zainteresowany kraj może podjąć właściwe obustronne środki ochronne wobec Strony drugiej w związku ze szczególną wrażliwością rynku rolnego i wyjaśnić wszelkie różnice między stronami na drodze bezpośrednich konsultacji.

Głównym oczekiwanym skutkiem wdrożenia umowy o wolnym handlu jest uzyskanie konkurencyjności cenowej państwa, które zezwoliłoby na bezcłowy dostęp do swojego rynku. Pośrednim pozytywnym skutkiem liberalizacji stawek jest powiększenie rynku oraz umieszczenie producentów w strefie unii celnej, co pozwala im na dostarczanie produktów na jeden rynek z najodpowiedniejszej lokalizacji. A zatem oczekiwany wzrost bezpośrednich inwestycji zagranicznych, jak również większa konkurencyjność, prowadzą do niższych cen oraz zysku po stronie konsumentów, w postaci niższych cen. Korzyści dla konsumentów stanowią jednocześnie koszty dla krajowego budżetu z uwagi na niższe dochody celne. Stwarza to nacisk na producentów rodzimych, aby obniżyli ceny lub by zmniejszyli produkcję, czy zwiększyli wydajność, aby przetrwać przy wyższej produkcji i niższych cenach.

19.2. Charakterystyka gospodarki państw CEFTA

Gospodarkę państw CEFTA charakteryzują: małe rynki, niewielki handel wewnętrzny, większy z UE; brak kompatybilności pomiędzy normami i standardami międzynarodowymi, brak konkurencyjności, struktura eksportu nie sprzyjająca handlowi, saldo ujemne w handlu zagranicznym, braki w infrastrukturze, brak kapitału obrotowego i wsparcia kredytu oraz wysoki udział szarej strefy gospodarczej. Poza wyżej wymienionymi czynnikami wciąż istnieją także bariery handlowe, które spowalniają wzrost wymiany gospodarczej między państwami. Bariery te można podsumować jako: skomplikowane procedury przepływu dóbr oraz zatory na przejściach granicznych, brak uznawanych międzyna-

rodowo instytucji akredytacyjnych i certyfikujących oraz niewystarczająca liczba autoryzowanych laboratoriów i instytucji, brak uznawania certyfikatów jakości i dokumentów fitosanitarnych, sanitarnych i weterynaryjnych, nieadekwatne regulacje techniczne i międzynarodowe standardy, brak odpowiedniej infrastruktury (transport, bankowość, ubezpieczenia, telekomunikacja).

Tabela 2. Wskaźniki porównawcze państw członkowskich, 2011 r.

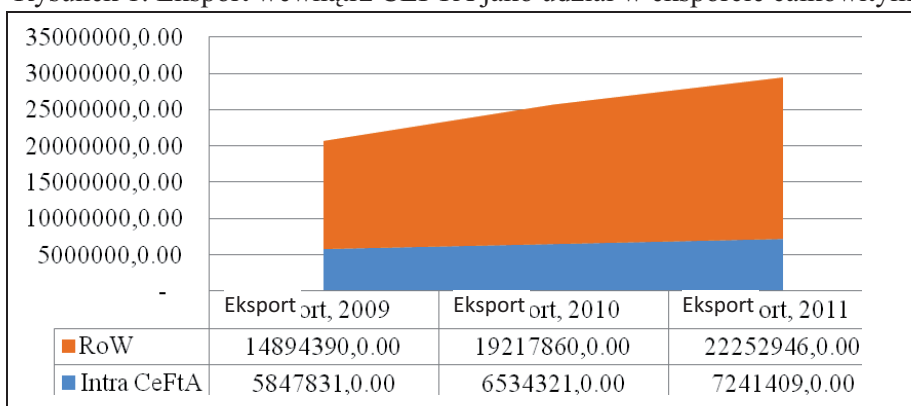
Kraj	Populacja (000s)	PKB (mld USD)	PKB na osobę (USD)	Wzrost PKB (%)
Albania	2832	12847	4131	2
Bośnia i Hercegowina	3839	17965	4618	1,7
Chorwacja	4291	63842	14457	0
Macedonia	2058	10055	5012	3
Mołdawia	3560	7559	2128	6,4
Czarnogóra	625	4332	6668	2,5
Serbia	7400	43192	6267	1,8
UNMIK Kosowo	1734	5601	3103	5

Źródło: Dane CEFTA.

19.3. Handel w ramach regionalnych umów handlu preferencyjnego (RTA) jako udział handlu całkowitego

Całkowity handel państw CEFTA w latach 2009-2011 cechował trend wzrostowy. Państwa, które przystąpiły do CEFTA osiągnęły znacznie wyższy poziom wymiany handlowej z innymi częściami świata niż z innymi państwami CEFTA. Całkowita wartość eksportu w regionie CEFTA wahała się między 5,8 mln euro w roku 2009 a 7,2 mln euro w roku 2011, a średni wzrost wyniósł 10,14%. Wartość eksportu państw CEFTA do pozostałych części świata wzrosła i wahała się między 14,9 mln w 2009 roku a 22,3 mln w roku 2011, a średni roczny wzrost osiągnął 18%.

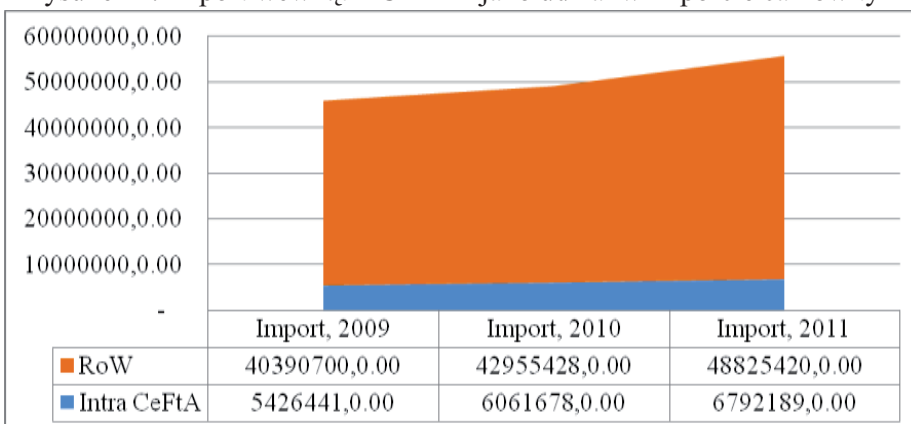
Rysunek 1. Eksport wewnątrz CEFTA jako udział w eksporcie całkowitym

Źródło: Dane CEFTA.

Całkowita wartość importu pomiędzy krajami CEFTA wahała się między 5,4 mln w roku 2009 a 6,7 mln euro w roku 2011, a średni wzrost to 10,62%. Wartość importu krajów CEFTA z krajów reszty świata wahała się od 40,39 miliona w roku 2009, do 48,8 miliona w 2011 r. i wykazała średni wzrost roczny w wysokości 9%. Stosunek eksportu do importu zaobserwowany na poziomie regionalnym wyniósł średnio 107% między państwami w regionie oraz średnią w wysokości 40% państw regionu w porównaniu z resztą świata.

Rysunek 2. Import wewnątrz CEFTA jako udział w imporcie całkowitym

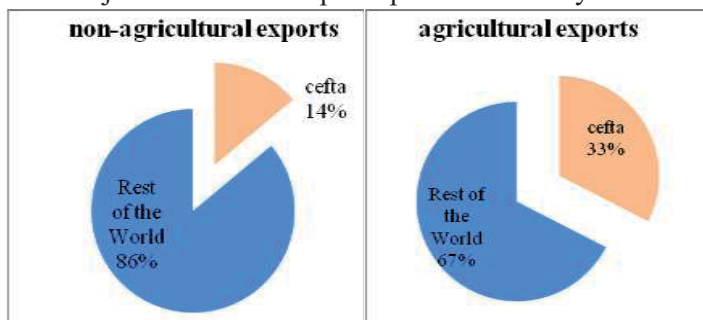
Źródło: Dane CEFTA.

19.4. Miejsca docelowe eksportu

Jeśli chodzi o relację eksportu produktów rolnych do produktów innych niż rolne, spoglądając na rysunki, można zauważyć, że handel pomiędzy pań-

stwami CEFTA jest ważniejszy dla rolnictwa niż dla produktów spoza tej gałęzi. Z całkowitego eksportu produktów rolnych z krajów CEFTA, 33% to handel w regionie, podczas gdy 67% eksportu produktów rolnych odbywa się do innych części świata. W przeciwieństwie do produktów rolnych, tylko 14% całkowitego eksportu produktów innych niż rolne pozostaje w regionie, podczas gdy 86% tego eksportu trafia na rynki innych części świata. Na fakt, iż handel w CEFTA jest ważniejszy dla rolnictwa niż dla pozostałych gałęzi wpływa kilka czynników. Niektóre z nich to: termin przydatności produktów rolnych, które eksportowane są głównie jako produkty świeże, tradycyjne preferencje konsumentów wobec produktów pochodzących z regionu, niższy koszt transportu w obrębie regionu, co daje tańsze surowce dla przemysłu spożywczego, regionalne firmy i sieci supermarketów, które ułatwiają wymianę surowców w regionie etc.

Rysunek 3. Miejsce docelowe eksportu produktów rolnych i nierolniczych

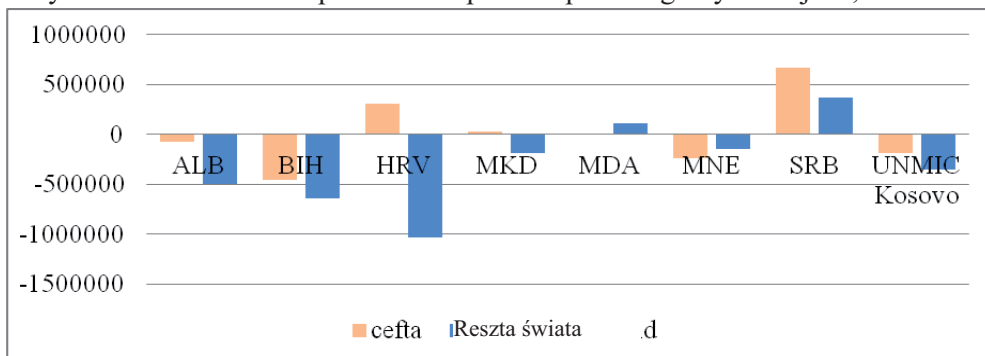
Źródło: Dane CEFTA.

Jak wynika z rysunku 3, stosunek importu do eksportu produktów rolnych państw CEFTA miał saldo dodatnie handlu wewnątrz regionu w roku 2011 tylko dla następujących państw: Serbii, Chorwacji, Mołdawii i Macedonii. Handel produktami rolnymi z resztą świata miał saldo dodatnie tylko w Serbii i Mołdawii. Największe saldo ujemne handlu produktami rolnymi z resztą świata miała Chorwacja, z ponad 1 miliardem euro, podczas gdy Bośnia i Hercegowina wykazała największe saldo ujemne handlu spośród państw CEFTA i jest to około 644 miliony euro.

Po analizie trzech lat widzimy, że państwa o dodatnim saldzie międzynarodowego handlu produktami rolnymi (Serbia i Mołdawia) odnotowały okres wzrostu w roku 2010, w porównaniu z rokiem poprzednim, ale po roku 2010 r. wzrost ten zwolnił lub został zastąpiony spadkiem w obu państwach. Serbia odnotowała wzrost o 57% z roku 2009 na 2010 r. oraz spadek w roku następnym o 1%. W Mołdawii wzrost osiągnął niemal 200% z roku 2009 na 2010 r., a w 2011 r. zanotował spadek o 0,2%. W tym samym okresie w pozostałych

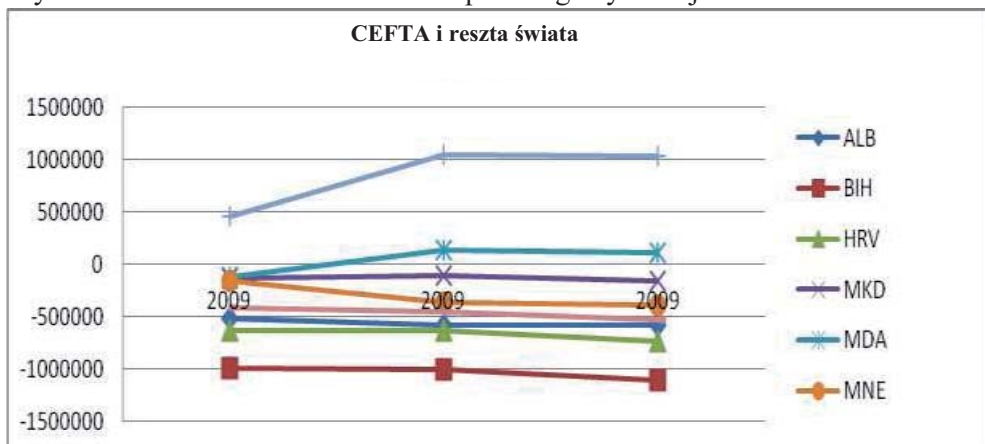
państwach członkowskich utrzymywało się saldo ujemne. Największy wzrost wartości ujemnych odnotowano dla Bośni i Hercegowiny (9,6%), Chorwacji (13,45%) i Czarnogóry (56%).

Rysunek 4. Stosunek importu do eksportu w poszczególnych krajach, 2011 r.

Źródło: Dane CEFTA.

Rysunek 5. Całkowite saldo handlu dla poszczególnych krajów w latach 2009-2011

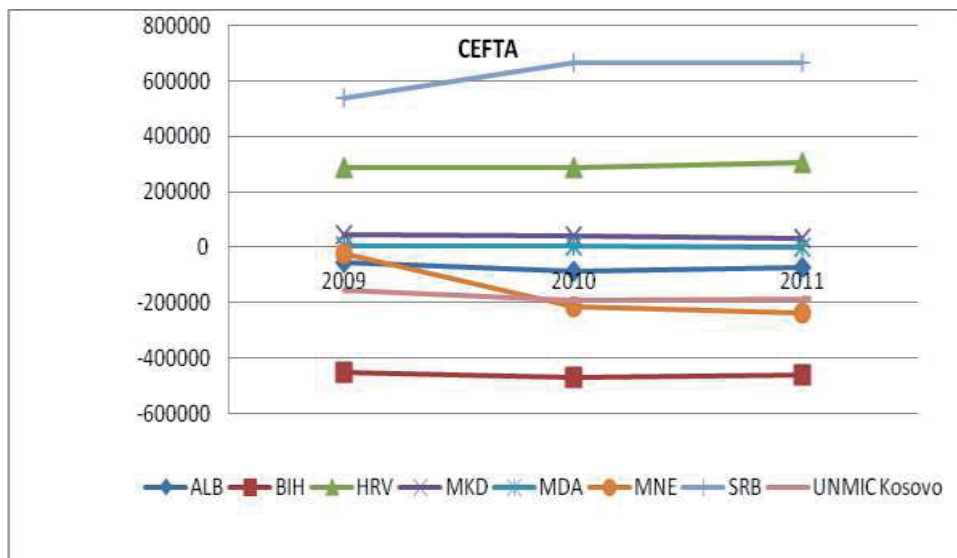

ALB – Albania, BIH – Bośnia i Hercegowina, HRV – Chorwacja, MKD – Macedonia, MDA Mołdawia
MNE – Czarnogóra

Źródło: Dane CEFTA.

Podobny trend miał miejsce w tym okresie w odniesieniu do wymiany produktów rolnych w regionie CEFTA, z tym, że więcej państw odnotowało dodatnie saldo handlu w regionie. Największy wzrost odnotowała Serbia – w wysokości 19% z roku 2009 na rok 2010 oraz Chorwacja w wysokości 5%, z roku 2010 na rok 2011.

Rysunek 6. Saldo handlu wewnątrz regionu CEFTA, w poszczególnych krajach, w latach 2009-2011

ALB – Albania, BIH – Bośnia i Hercegowina, HRV – Chorwacja, MKD – Macedonia, MDA Mołdavia, MNE – Czarnogóra, SRB – Serbia.

Źródło: Dane CEFTA.

19.5. Ujawniona przewaga komparatywna (RAC)

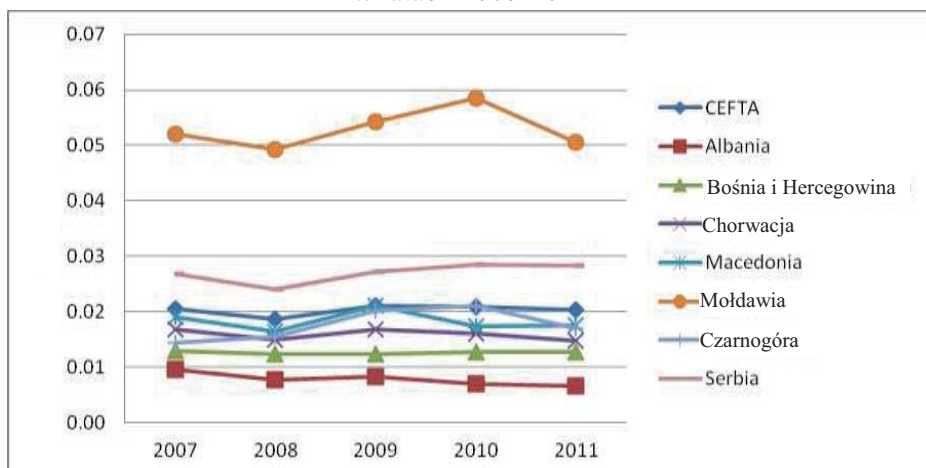
Zastosowanie metody ujawnionej przewagi komparatywnej (RCA), powinno umożliwić zmierzenie komparatywności handlu produktami rolnymi państw członkowskich CEFTA.

RCA mierzy intensywność eksportu określonego produktu rolnego wśród państw, które podpisały regionalne umowy handlu preferencyjnego (RTA), w stosunku do innych państw świata. RCAj oblicza się w następujący sposób: $RCAj = (x_{rj}/X_{rt}) / (x_{wj}/X_w)$ [zob. Yeats 1998]. RCA ma rozpiętość od zera do nieskończoności. Wartości powyżej 1 wskazują na przewagę porównawczą, podczas gdy wartości poniżej 1 wskazują na jej brak.

Na rysunku 7 widzimy, że indeks RCA produktów rolnych jest wyższy niż 1 w przypadku wszystkich państw CEFTA, z wyjątkiem Albanii. Region CEFTA ujęty jako całość uzyskuje średnią wartość indeksu RCA 2. Największą przewagę komparatywną wśród państw należących do CEFTA, przedstawioną za pomocą wartości indeksu RCA, zanotowano dla Mołdawii i wynosi ona średnio 5,29 w latach 2007-2011. Wśród krajów bałkańskich największą wartość indeksu RCA zanotowano dla Serbii i wynosi ona średnio 2,69 w latach 2007-

2011. Choć Mołdawia ma niską wartość handlu, to udział eksportu produktów rolnych w eksporcie ogółem jest znaczny i dowodzi, iż małe kraje mogą odnajdować przewagę komparatywną na rynku globalnym. Negatywne trendy w produkcji rolnej w Albanii, w porównaniu z innymi krajami, wynikają między innymi z ogólnego braku konkurencyjności albańskiego rolnictwa, ale częściowo także z niskiego poziomu liberalizacji.

Rysunek 7. Wartość indeksu RCA w poszczególnych krajach, w latach 2007-2011

Choć ruchu w handlu nie można przypisać jedynie wejściu w życie umowie CEFTA, można poczynić pewne założenia na temat pozytywnych i negatywnych skutków liberalizacji.

19.6. Wnioski

Uwolnienie handlu może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na gospodarkę poszczególnych państw. Choć wpływ handlu CEFTA nie może być oceniany w oddzieleniu od wpływów innych czynników, takich jak integracja z Unią Europejską czy kryzys ekonomiczny, to pozytywnym skutkiem tego uwolnienia może być: utworzenie dużych wspólnych rynków i silniejszego wspólnego popytu, co obejmuje wzmocnienie wzrostu dostaw i gospodarczego dla wszystkich biorących udział w integracji, wyeliminowanie części barier między handlem obciążonym cłem i bezcłowym, zredukowanie kosztów transportu, zwiększenie konkurencyjności oraz „popychanie” wszystkich w kierunku ciągłego ulepszania i racjonalnego zużycia surowców, a także ustanowienie odpowiedniej polityki cen, która w efekcie końcowym powinna doprowadzić do

obniżenia cen, a to będzie odzwierciedlone we wzmacnieniu wspólnego popytu, jak i szans na dalszy rozwój wzrostu bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Doświadczenia państw, które podlegają umowom o wolnym handlu dowiodły występowania pewnych negatywnych skutków uwolnienia, takich jak skurczenie gospodarki, zmniejszenie zatrudnienia, zwiększenie obecnego deficytu obrotów bieżących, zmniejszenie opłacalności – w zależności od wzrostu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ), rosnące ubóstwo.

Rodzaj i intensywność skutków zależą od zdolności państw biorących udział do zbudowania odpowiednich ram instytucjonalnych i regulujących. Wydajne funkcjonowanie uznawanych w świecie instytucji certyfikowania, akredytacji, pomiarów i standardów powinno zwiększyć możliwości eksportu firm krajowych oraz wspomóc promocję rozwoju sektora wytwórczego. Procedury eksportu/importu na granicach także można uprościć i sprawić, żeby stały się bardziej przewidywalne (pod względem czasu oczekiwania).

Literatura

1. CEFTA, (2006), Annex 1 to the agreement on amendment of and accession to the Central European Free Trade Agreement, Consolidated version.
2. Cefta trade statistics 2011, (2011), CEFTA Trade Secretariat, Brussels.
3. Cefta week report 2011, (2011), CEFTA Trade Secretariat, Brussels.
4. Economy Institute Sarajevo, (2009), Comparative analysis of BIH competitiveness with implications for policy framework, Sarajevo.
5. Euraktiv Serbia, Effects of CEFTA and SSP Agreement, (2007), <http://www.euractiv.rs/>, February.
6. European Central Bank, Trade advantages and specialisation dynamics in acceding countries, August 2003;
7. Fulponi L., Shearer M., Almeida J., (2011), "Regional Trade Agreements - treatment of agriculture", OECD Food, agriculture and fisheries working papers, no. 44, OECD publishing. Doi: 10.1787/5kgg53fmmjxv-en;
8. GFA consulting group GmbH, Food industry study in Southeast Europe, Final report, Hamburg, December 2010;
9. FAO, <http://faostat.fao.org/>;
10. Korinek, J. Melatos M., (2009), "Trade impacts of Selected regional trade agreements in agriculture", OECD trade policy papers, no. 87, OECD publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/225010121752>.
11. Economy Chamber of Serbia, (2012), CEFTA market strategy and information sources, SECEP, Burro for regional cooperation, Belgrade, February.
12. SEEDEV, (2010), South East Europe Development, Effects of custom liberalisation on agriculture sector in Serbia, USAID Agro-business Project, December.

Prof. Nelly Bencheva
Milena Tepavicharova,
Uniwersytet Rolniczy, Płowdiw, Bułgaria

20. Modelowanie czynnika zasobów ludzkich w sektorze sadownictwa w Bułgarii

20.1. Wstęp

Zmiany społeczno gospodarcze, które zaszły w ostatnich latach w Bułgarii miały znaczący wpływ na status i rozwój produkcji warzyw. A co za tym idzie, udział warzyw w całkowitej produkcji spadł drastycznie. Przełamanie negatywnych skutków w produkcji i słabych wyników gospodarczych w sektorze powstałych po przystąpieniu do Unii Europejskiej (UE) w 2007 roku, jest dość trudnym i długotrwałym procesem. Jednym z głównych powodów takiego stanu jest nieskuteczne zarządzanie zasobami ludzkimi.

Obecnie zarządzanie zasobami ludzkimi w uprawie warzyw może być postrzegane jako złożony system relacji i zależności między różnorodnymi czynnikami. Mają one bezpośredni lub pośredni wpływ na wyniki produkcji, jak i aktywności gospodarczej gospodarstw rolnych. A zatem, niezbędnym jest przeanalizować i usystematyzować główne czynniki, które wpływają pozytywnie na rozwój i odnowienie produkcji warzyw w Bułgarii.

W tym względzie badanie gospodarstw przynoszących dochód może pomóc określić mocne strony relacji między poszczególnymi czynnikami zarządzania zasobami ludzkimi oraz końcowego wyniku ekonomicznego.

Celem niniejszej pracy jest zgłębienie i opracowanie modelu kluczowych czynników zarządzania zasobami ludzkimi, które mają pośredni i bezpośredni wpływ na produkcję i stan gospodarczy uprawy warzyw w Bułgarii.

Praca ta podzielona jest na dwie główne części. Pierwsza z nich dotyczy analizy czynników zarządzania zasobami ludzkimi (HRM), poprzez przestudiowanie ich relacji z wynikami ekonomicznymi gospodarstw rolnych. W części drugiej przedstawiono model czynników HRM, które są szczególnie ważne w osiągnięciu wysokiej wydajności gospodarczej w uprawie warzyw.

20.2. Materiały i metody

Aby poznać czynniki zarządzania zasobami ludzkimi wpływające na wydajność gospodarczą ogrodnictwa rynkowego i wchodzące w interakcję z nią, przebadano 52 gospodarstwa rolne specjalizujące się w uprawie warzyw. Większość z nich znajduje się w regionie południowego środka (SCR) i dostarcza 44 procent warzyw w kraju [Agricultural Report 2011].

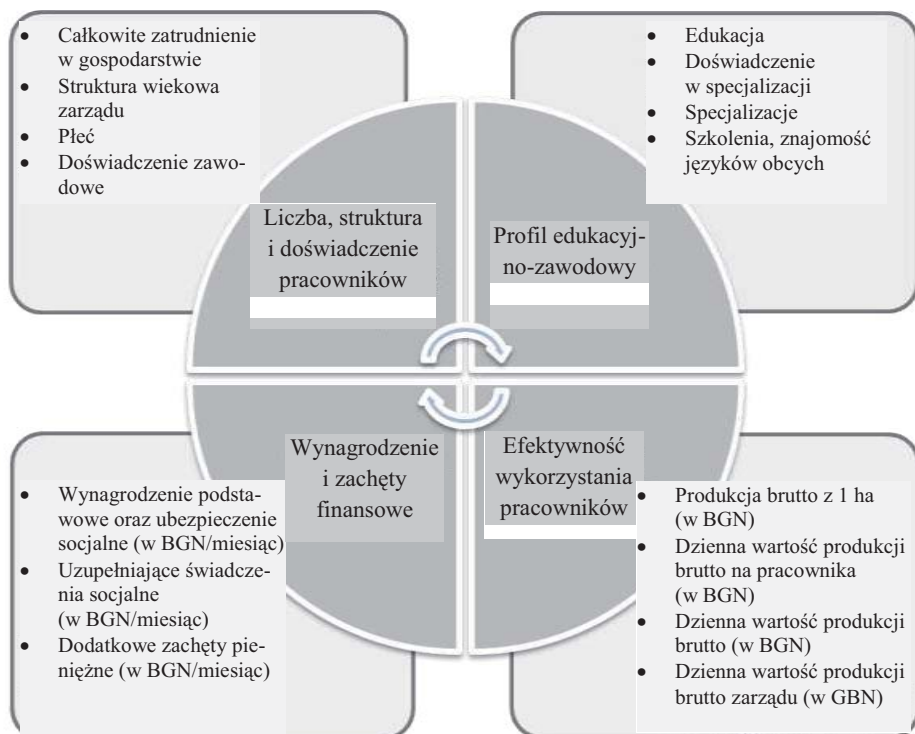
Dobór gospodarstw został dokonany w oparciu o ich dodatnie wyniki gospodarcze, to jest zysk w danym okresie. Działanie oraz interakcja głównych czynników zarządzania zasobami ludzkimi, wpływające na stopę zysku gospodarstw rolnych uprawiających warzywa, analizowane są za pomocą współczynnika korelacji Pearsona. W tym celu gospodarstwa zostały podzielone na trzy grupy, w zależności od ich struktury organizacji ekonomicznej. Grupa pierwsza obejmuje gospodarstwa indywidualne. Są to głównie gospodarstwa małe, z których większość produkcji przeznaczona jest na rynki lokalne. Druga i trzecia grupa obejmuje spółki kapitałowe. Są to gospodarstwa indywidualne oraz wieloosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. W gospodarstwach tych głównymi czynnikami osiągnięcia dobrych wyników gospodarczych są wykształcenie kierunkowe, kwalifikacje i doświadczenie.

W oparciu o specyfikę sektora oraz zarządzania zasobami ludzkimi w tym sektorze, zależności następujących grup czynników zostały obliczone i przeanalizowane: „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników”, „Profil edukacyjno-zawodowy”, „Efektywność wykorzystania pracowników” i „Wynagrodzenie i zachęty finansowe” (rys. 1). Każda z tych grup obejmuje odnoszące się do niej czynniki, które pokazują ich silny wpływ na wydajność gospodarczą w sektorze uprawy warzyw. Przeanalizowano czynniki związane ze strukturą wieku i płci, doświadczenia zawodowego, profilu edukacyjno-zawodowego, wydajności, poziomu płacy podstawowej i dodatkowej pod kątem zgodności z Prawem pracy oraz międzynarodowymi regulacjami dotyczącymi gospodarstw zajmujących się uprawą warzyw.

Część druga przedstawia model czynników zarządzania zasobami ludzkimi. Zgłębia zwłaszcza najważniejsze czynniki mające wpływ na uzyskanie wysokiej wydajności gospodarczej uprawy warzyw. Aby stworzyć ten model, zastosowaliśmy analizę współczynników ścieżki. Metoda ta łączy możliwości korelacji, regresji i analizy strukturalnej, co sprawia, że jest to jedna z najlepszych metod badania interakcji, ponieważ analiza ścieżek obejmuje nie tylko bezpośrednie, ale także pośrednie połączenia pomiędzy czynnikami zarządzania zasobami ludzkimi, a wydajnością gospodarczą gospodarstw rolnych. Zatem

można ocenić czynniki, które mają największy wpływ oraz wyeliminować te o mniejszym znaczeniu.

Rysunek 1. Grupy czynników zarządzania zasobami ludzkimi mających wpływ na wydajność gospodarczą gospodarstw rolnych uprawiających warzywa

Źródło: Opracowanie własne.

Opracowanie obejmuje lata 2007 i 2011. Dane oraz informacje zebrane zostały w wyniku kontaktu bezpośredniego, uzupełniania raportów opracowanych specjalnie do celów analizy oraz na podstawie arkuszy, dokumentacji handlowej itp. Dane przetwarzane są za pomocą oprogramowania przetwarzania danych SPSS.

20.3. Wyniki i ich omówienie

Badanie dotyczące czynników zarządzania zasobami ludzkimi mającymi wpływ na wynik gospodarczy sektora uprawy warzyw.

1. Wpływ grupy czynników „liczby, struktury i doświadczenia pracowników” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw.

Analiza grupy pierwszej „Liczba, struktura i doświadczenie pracowników” pokazuje mocne powiązanie czynników związanych z pracownikami gospodarstwa rolnego, strukturą ich wieku, płci i doświadczenia zawodowego z sytuacją ekonomiczną gospodarstw uprawiających warzywa (tabela 1).

Tabela 1. Wpływ liczby, struktury i doświadczenia pracowników” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw

Czynniki	Współczynnik korelacji	Ogółem	Gospodarstwa indywidualne	Gospodarstwa indywidualne- spółki kapitałowe	Wieloosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością
1. Całkowite zatrudnienie w gospodarstwie		0,599*	0,436	0,564*	0,601*
a/ z czego zarząd		0,752**	0,494	0,702**	0,769**
2. Struktura wiekowa zarządu					
a/ od 15 do 35 lat		0,839**	0,811**	0,631*	0,869**
b/ od 36 do 55 lat		0,677*	0,205	0,838**	0,713**
c/ ponad 56 lat		-0,403	-0,105	-0,030	-0,398
3. Płeć					
a/ mężczyźni		0,617*	0,438	0,703*	0,315
b/ kobiety		0,589*	0,411	0,641*	0,648*
4. Doświadczenie zawodowe					
a/ do 15 lat		0,634*	0,721**	0,496	0,694*
b/ między 16 a 35 lat		0,722**	0,309	0,811**	0,539
c/ ponad 36 lat		0,273	0,398	0,059	0,006
Obserwacje,%		100	36	27	37

* Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,05; ** Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,01.

Źródło: Opracowanie własne.

Badanie pokazuje, że liczba pracowników w gospodarstwach rolnych jest czynnikiem, który silnie oddziałuje na końcowy wynik gospodarczy w sektorze uprawy warzyw. Jego wpływ jest szczególnie widoczny w grupie wieloosobowych spółek z ograniczoną odpowiedzialnością, w której odnotowano współczynnik korelacji 0,601, dowiedziony statystycznie dla $\alpha = 0,05$. Optymalna liczba osób w zarządzie także ma szczególne znaczenie dla dobrych wyników ekonomicznych. Analiza wykazała, co najważniejsze, że czynnik ten ma wpływ na spółki kapitałowe poprzez udowodnione współczynniki korelacji 0,702 i 0,769 przy $\alpha = 0,01$. Przedstawione dane są dowodem na to jak ważny jest ten czynnik. Niezbędnym jest aby, co pewien czas, rewidować zachowanie równowagi pomiędzy konieczną a dostępną siłą roboczą, co pomoże zoptymalizować liczbę pracowników zarządu i wykonawców w gospodarstwie rolnym.

Podczas optymalizowania liczby pracowników zarządu należy pamiętać, że osoby o najwyższym potencjale osiągnięcia pozytywnych wyników gospodarczych to menedżerowie w wieku do 35 lat. Wykazują oni bardzo wysoki wskaźnik korelacji 0,839, dowiedziony statystycznie dla $\alpha = 0,01$. Ta grupa wiekowa ważna jest dla gospodarstw indywidualnych ($R=0,811$ przy $\alpha=0,01$) oraz spółek z o.o. ($R=0,869$ przy $\alpha=0,01$). Pozytywne wyniki gospodarcze w indywidualnych gospodarstwach (spółkach) przynoszą głównie zarządzający między 36 a 55 rokiem życia. Korelacja negatywna dotyczy zarządu powyżej 56 roku życia. Wskazuje to, iż kompetencje i umiejętności młodych profesjonalistów są lepszą perspektywą dla żywej gospodarki i rozwoju gospodarstw rolnych uprawiających warzywa.

Jeśli chodzi o strukturę płci zarządu w gospodarstwach rolnych uprawiających warzywa, to pozytywna korelacja dotyczy mężczyzn ($R=0,617$ przy $\alpha=0,05$) i kobiet ($R=0,589$ przy $\alpha=0,05$). Podobne wyniki zaobserwowano w opracowaniu grup pod względem struktur organizacyjnych i ekonomicznych. Prowadzi to do wniosku, iż końcowy pozytywny wynik gospodarczy nie zależy od płci grupy zarządzającej.

Ważnym czynnikiem w mierzeniu stopnia doświadczenia w uprawie na rynek jest doświadczenie. Jego wpływ ekonomiczny na wyniki końcowe jest bardzo silny w przypadku osób zarządzających między 16 a 35 rokiem życia, przy współczynniku korelacji 0,722, statystycznie potwierdzonym dla $\alpha=0,01$. Osoby zarządzające z piętnastoletnim doświadczeniem także wykazują silną korelację z zyskami – $R=0,634$ przy $\alpha=0,05$. Siła wpływu tej grupy osób zarządzających na sytuację ekonomiczną gospodarstw jest znacznie większa w grupach gospodarstw indywidualnych ($R=0,721$ przy $\alpha=0,01$) i spółkach z o.o. ($R=0,694$ przy $\alpha=0,05$). Wskazuje to, że jakość decyzji podejmowanych przez zarząd nie zawsze jest bezpośrednio skorelowany z osiągniętym doświadczeniem. Warzywnictwo to sektor, w którym elastyczne zarządzanie, myślenie innowacyjne oraz zastosowanie nowych technologii jest niezbędnym dla osiągnięcia wysokiej produkcji i wyników ekonomicznych. W większości przypadków osoby posiadające te cechy to młodzi ludzie o niezbyt dużym doświadczeniu.

2. Wpływ grupy czynników „Profil edukacyjno-zawodowy” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw.

Czynniki profilu kwalifikacji zawodowych i związanych z wykształceniem osób zarządzających uwzględniają uzyskany poziom wykształcenia, dalsze doświadczenie i umiejętności zawodowe, jak również szanse na naukę i samokształcenie w gospodarstwach rolnych uprawy warzyw. Analiza wpływu tych

czynników na wyniki gospodarcze pozwoli opracować strategię dalszej selekcji, szkolenia i rozwoju zasobów ludzkich w gospodarstwach.

Badania wskazują, że podstawowy wpływ na wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych w warzywnictwie ma czynnik „poziomu wykształcenia” osób zarządzających – wykształcenie wyższe (tabela 2). Widać tu silną korelację o współczynniku korelacji 0,888, statystycznie udowodnionym dla $\alpha=0,01$. Pokazuje to, iż wyższe wykształcenie osób zarządzających jest warunkiem koniecznym uzyskania pozytywnych wyników gospodarczych produkcji w gospodarstwach rolnych zajmujących się warzywnictwem. To, jak ważny jest ten poziom wykształcenia, potwierdza się w trzech grupach gospodarstw rolnych, jako że najsilniejszy związek wykazują spółki z o.o. o $R=0,893$ przy $\alpha=0,01$. Pozostałe badane poziomy wykazują negatywny wpływ na wydajność ekonomiczną gospodarstw rolnych w warzywnictwie.

Tabela 2. Wpływ grupy czynników „Profil edukacyjno-zawodowy” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw

Czynniki	Współczynnik korelacji	Ogółem	Gospodarstwa indywidualne	Gospodarstwa indywidualne – spółki kapitałowe	Wieloosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością
1. Wykształcenie					
a/ drugiego stopnia ogólne;		-0,098	0,152	-0,101	-0,076
b/ drugiego stopnia specjalistyczne;		-0,214	0,401	-0,093	-0,269
c/ licencjat (Bachelor);		-0,005	-0,066	0,209	0,122
d/ stopień magistra (Master degree)		0,888**	0,591*	0,738**	0,893**
2. Doświadczenie w obszarze specjalizacji					
a/ do 15 lat;		0,614*	0,796**	0,503	0,580*
b/ od 16 do 35 lat;		0,747**	0,464	0,803**	0,680*
c/ ponad 36 lat.		-0,240	-0,104	-0,063	-0,090
3. Specjalizacje					
a/ w kraju;		0,481	0,703**	0,109	0,124
b/ za granicą.		0,815**	0,239	0,639*	0,863**
4. Szkolenia i znajomość języków obcych					
a/ angielski;		0,648*	0,324	0,724**	0,549*
b/ francuski;		na	na	na	na
c/ niemiecki ;		0,202	na	0,238	0,109
d/ rosyjski;		0,649*	0,511*	0,698**	0,211
e/ inne języki.		0,766**	0,494	0,639*	0,806**
Obserwacje, %		100	36	27	37

* Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,05; ** Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,01; na – brak danych.

Źródło: opracowanie własne.

Doświadczenie zawodowe jest czynnikiem, który bierze pod uwagę uzyskaną wiedzę i umiejętności oraz umiejętność pełnego wykorzystania ich w praktyce. Niniejsze badanie pokazuje, że najlepszy wpływ na wydajność gospodarczą ma czynnik „doświadczenie zawodowe” osób zarządzających między 16 a 35 rokiem życia. W tym przypadku odnotowano wysoki współczynnik korelacji 0,747 przy $\alpha=0,01$. Czynnik ten jest ważny w spółkach kapitałowych z $R=0,823$ przy $\alpha=0,01$, dla indywidualnych gospodarstw-spółek – $R=0,680$ przy $\alpha=0,05$ i dla wieloosobowych spółek z o.o. Statystycznie dowiedziono zależności między osobami zarządzającymi o doświadczeniu 15 lat a zyskami w przebadanych gospodarstwach ($R=0,614$ przy $\alpha=0,05$). Ta grupa osób zarządzających ma ogromny wpływ także na sytuację ekonomiczną indywidualnych gospodarstw rolnych z $R=0,796$ przy $\alpha=0,01$. Wyniki pokazują, że doświadczenie zawodowe jest czynnikiem ważnym tylko, gdy jest ono połączone z myśleniem innowacyjnym i stosowaniem nowych technologii w przemyśle.

Profil zawodowy osób zatrudnionych w warzywnictwie uwzględnia wpływ dodatkowego szkolenia oraz rozwoju zawodowego osób zarządzających na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych w tym sektorze. Odnotowano silną zależność między wiedzą osób zarządzających, zdobytą podczas studiowania za granicą, a dochodem uzyskanym ($R=0,815$ przy $\alpha=0,01$). Waga tego czynnika także w przypadku sytuacji ekonomicznej spółek kapitałowych jest niezaprzeczalna. Współczynnik korelacji w przypadku indywidualnych gospodarstw-spółek to 0,639, przy $\alpha = 0,05$, a dla grupy wieloosobowych spółek kapitałowych zależność wykazała współczynnik korelacji o wartości 0,863 przy $\alpha=0,01$.

Zdobywanie specjalizacji za granicą to czynnik mający pozytywny wpływ na profesjonalny rozwój osób zarządzających. Poprawia ono także naukę języka obcego oraz skuteczność komunikacji między profesjonalistami. W tym rozumieniu niniejsze badanie pokazuje silne powiązanie między wiedzą a umiejętnością osób zarządzających w posługiwaniu się językiem obcym i wydajnością ekonomiczną gospodarstw rolnych. Szczególnie ważna jest płynna komunikacja w języku angielskim ($R=0,648$, przy $\alpha=0,05$), rosyjskim ($R=0,649$, przy $\alpha=0,05$) i innych językach ($R=0,766$, przy $\alpha=0,01$). Podobne wyniki uzyskano dla grup gospodarstw rolnych, zgodnie z ich ekonomiczną strukturą organizacyjną. Świadczy to o tym, iż aby uzyskać pozytywne wyniki ekonomiczne w gospodarstwach rolnych uprawy warzyw, uczenie się oraz używanie języków obcych jest niezbędne. Wiedza ta pozwala na łatwy dostęp do międzynarodowych osiągnięć nauki w dziedzinie ogrodnictwa z przeznaczeniem na rynek, a co za tym idzie na stałe podnoszenie wiedzy osób zarządzających. Zastosowanie najnowszych technologii w procesie produkcji prowadzi do osiągnięcia pozytywnych wyników gospodarczych w gospodarstwach uprawy warzyw.

3. Wpływ grupy czynników „Efektywność wykorzystania pracowników” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw.

Badanie czynników wydajności pracowników objęło zdolność produkcyjną (tabela 3). Przeanalizowaliśmy poziom produktu końcowego akr/BGN, przypadający zarówno na jednego pracownika, jak i na dzień produkcji, oraz zdolność produkcyjną grupy osób zarządzających, w interakcji z wynikiem ekonomicznym gospodarstw rolnych uprawy warzyw.

Analiza nie wykazała żadnej statystycznie potwierdzonej zależności między czynnikami z tej grupy a zyskiem w badanym okresie. W większości wyniki pokazują niewielką pozytywną korelację między efektywnością wykorzystania pracowników a sytuacją ekonomiczną gospodarstw. Średni poziom znaczenia przypisywany jest wyłącznie czynnikowi „dzienna wartość produkcji brutto zarządu” w spółkach kapitałowych ze współczynnikami korelacji odpowiednio 0,369 i 0,306.

4. Wpływ grupy czynników „Wynagrodzenie i zachęty finansowe” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw.

Dobre wynagrodzenie i dodatkowe zachęty są kluczowymi czynnikami zatrzymania profesjonalistów z odpowiednimi umiejętnościami, a także rozwoju gospodarstw sektora warzywnego realnych z gospodarczego punktu widzenia. A zatem analizie poddano wpływ wynagrodzenia podstawowego, płac socjalnych i innych zachęt, na realizację pozytywnych wyników gospodarczych w danym okresie.

Tabela 3. Wpływ grupy czynników „Efektywność wykorzystania pracowników” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw

Czynniki \ Współczynnik korelacji	Ogółem	Gospodarstwa indywidualne	Gospodarstwa indywidualne – spółki kapitałowe	Wieloosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością
1. Produkcja brutto z 1 ha (w BGN)	0,211	0,311	0,196	0,263
2. Dzienna wartość produkcji brutto na pracownika (w BGN)	0,137	0,098	0,083	0,210
3. Dzienna wartość produkcji brutto (w BGN)	0,141	0,211	0,131	0,193
4. Dzienna wartość produkcji brutto zarządu (w GBN)	0,151	0,143	0,369	0,306

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela 4. Wpływ grupy czynników „Wynagrodzenie i zachęty finansowe” na sytuację gospodarczą uprawy warzyw

Czynniki \ Współczynnik korelacji	Ogółem	Gospodarstwa indywidualne	Gospodarstwa indywidualne – spółki kapitałowe	Wielosobowe spółki z ograniczoną odpowiedzialnością
1. Wynagrodzenie podstawowe oraz ubezpieczenie społeczne (w BGN/miesiąc)	0,907**	0,761**	0,883**	0,931**
2. Uzupełniające świadczenia społeczne (w BGN/miesiąc)	-0,107	0,211	-0,136	-0,088
3. Dodatkowe zachęty pieniężne (w BGN/miesiąc)	0,695*	0,503	0,801**	0,611*

* Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,05; **Korelacja ma znaczenie na poziomie 0,01.

Źródło: Opracowanie własne.

Liczby wskazują na silną zależność między wynagrodzeniem podstawowym a poziomem zysku w gospodarstwach specjalizujących się w produkcji warzyw. Wskaźnik korelacji udowodniony statystycznie jest wysoki i utrzymuje się na poziomie 0,907, przy $\alpha=0,01$. Pokazuje to ściśle i nierozłączne połączenie między ekonomicznym interesem jednostek w gospodarstwie rolnym a wynikami gospodarczymi działań tych jednostek. Dobre wynagrodzenie stymuluje pracowników gospodarstw rolnych uprawy warzyw do gromadzenia potencjału umysłowego i fizycznego, w celu osiągnięcia wyższych wyników ekonomicznych. W tym sensie dodatkowa stymulacja pojawia się jako nagroda za bycie aktywnym. Dowodem na to jest wysoki wskaźnik korelacji ($R=0,695$, przy $\alpha=0,05$) wskazujący na mocne powiązanie między dodatkowymi zachętami a ekonomiczną sytuacją gospodarstw rolnych uprawy warzyw.

Jeśli chodzi o świadczenia społeczne, badanie pokazuje negatywny wpływ tego czynnika na wyniki ekonomiczne badanych gospodarstw rolnych. Ten negatywny wpływ jest szczególnie widoczny w gospodarstwach z kapitałem własnym.

Analiza pokazuje zależność i silny wpływ czynników zarządzania zasobami ludzkimi na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy warzyw. Na podstawie niniejszej analizy można podać pewien zestaw czynników, które mają największy wpływ na wydajność gospodarczą tych gospodarstw.

Modelowanie czynników zarządzania zasobami ludzkimi mającymi wpływ bezpośredni lub pośredni na wysokie wyniki gospodarstw rolnych uprawy warzyw.

W celu zbadania siły wpływu zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich związków czynników zarządzania zasobami ludzkimi na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy warzyw zastosowaliśmy metodę analizy współczynników ścieżki. Metoda ta ocenia jedynie te czynniki, które mają największy wpływ na wydajność gospodarczą. Czynniki o mniejszym wpływie są usuwane. Wyniki analizy współczynników ścieżki przedstawiono w tabeli 5.

Dane w tabeli pokazują, że niektóre z czynników mają pozytywny pośredni i bezpośredni wpływ na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy warzyw. Czynniki te oceniane są jako bardzo pozytywne. W produkcji warzyw te czynniki odnoszą się do osób zarządzających między 15 a 55 rokiem życia, z doświadczeniem zawodowym ponad 16 lat i stopniem magistra, posługujących się płynnie językiem angielskim i innymi językami obcymi. Czynniki określonymi jako bardzo pozytywne są te związane z wynagrodzeniem podstawowym i innymi zachętami do pracy.

Tabela 5. Bezpośredni i pośredni wpływ czynników zarządzania zasobami ludzkimi na wydajność ekonomiczną jest jednak negatywny

Czynniki	Wskaźniki ścieżki	Rezultat bezpośredni	Rezultat pośredni
1. Całkowita liczba osób zarządzających		0,815	-0,063
2. Osoby zarządzające w wieku 15-35 lat		0,642	0,197
3. Osoby zarządzające w wieku 36-55 lat		0,508	0,169
4. Doświadczenie zawodowe do 15 lat		0,850	-0,236
5. Doświadczenie zawodowe 16-35 lat		0,611	0,235
6. Stopień magistra (Master degree)		0,724	0,164
7. Specjalizacje za granicą		1,853	-1,038
8. Płynny język angielski		0,511	0,137
9. Płynny język rosyjski		1,788	-1,139
10. Inny płynny język obcy		0,447	0,319
11. produkcja brutto z 1 ha (w BGN)		-0,928	1,139
12. Dzienna wartość produkcji brutto zarządu (w GBN)		-0,816	0,967
13. Wynagrodzenie podstawowe oraz ubezpieczenie społeczne pracowników (w BGN/miesiąc)		0,639	0,268
14. Dodatkowe zachęty pieniężne (w BGN/miesiąc)		0,566	0,129

Źródło: Obliczenia własne.

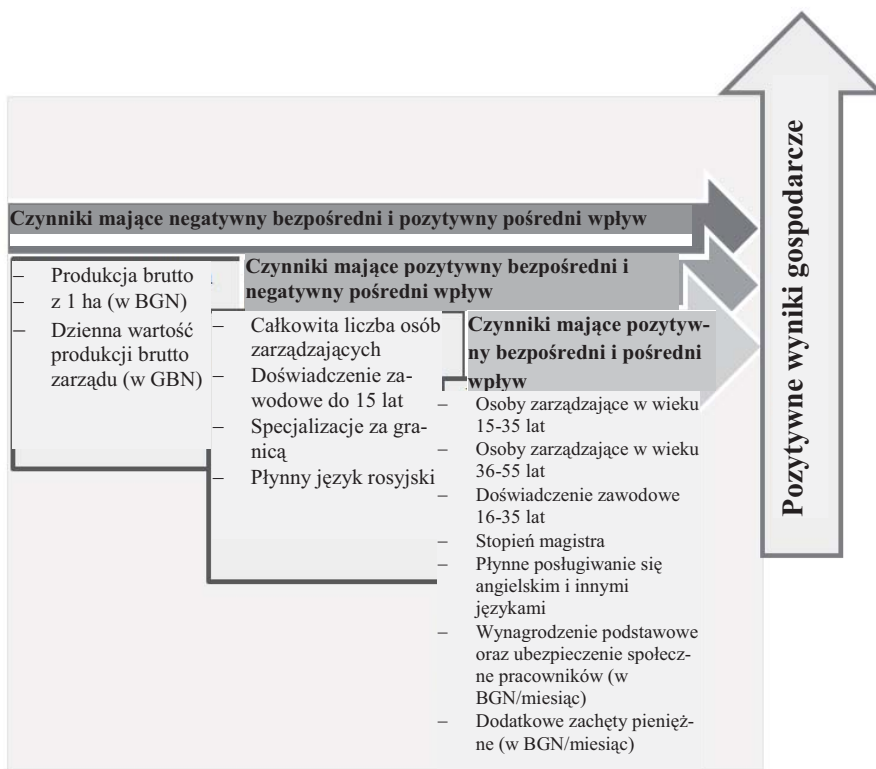
Czynniki odnoszące się do ogólnej liczby osób zarządzających gospodarstwem posiadających doświadczenie zawodowe poniżej 15 lat, które zdobyły specjalizację za oceanem, i które posługują się językiem rosyjskim mają bezpośredni pozytywny wpływ na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy

warzyw. Wpływ pośredni tej grupy czynników na wydajność ekonomiczną jest jednak negatywny.

Trzecia grupa czynników, które obejmują produkcję na akr/kg oraz wydajność osób zarządzających, ma bezpośredni negatywny wpływ na wydajność gospodarczą gospodarstw rolnych uprawy warzyw. Jednakże pośredni wpływ tych czynników jest bardzo pozytywny. Proporcja wpływu pośredniego przewyższa tą wpływu bezpośredniego, a co za tym idzie, wpływ końcowy tych czynników jest także pozytywny.

Budowanie modelu czynników zarządzania zasobami ludzkimi, które mają pozytywny wpływ na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy warzyw, pomaga zbudować całościowy system selekcji, szkolenia i rozwoju zawodowego osób zarządzających i pracowników gospodarstw rolnych uprawy warzyw (rys. 2).

Rysunek 2. Modelowe czynniki zarządzania zasobami ludzkimi mające bezpośredni i pośredni wpływ na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych z produkcją warzyw

20.4. Wnioski

Na podstawie danych dotyczących wpływu czynników zarządzania zasobami ludzkimi na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych specjalizujących się w uprawie warzyw i ich analizy, można stwierdzić, że ważnym czynnikiem osiągnięcia pozytywnych wyników ekonomicznych jest optymalna liczba osób zarządzających w gospodarstwach rolnych specjalizujących się w produkcji warzyw. Rewidowanie co pewien czas proporcji koniecznej siły roboczej i tej dostępnej pomoże zoptymalizować liczbę osób zarządzających i pracowników.

Kompetencje i umiejętności młodych profesjonalistów są większą szansą na żywotność gospodarczą i rozwój gospodarstw rolnych specjalizujących się w produkcji warzyw. Doświadczenie zawodowe jest znaczącym czynnikiem gdy połączone jest z myśleniem innowacyjnym i zastosowaniem w produkcji nowych technologii. Wyższe wykształcenie osób zarządzających jest warunkiem koniecznym osiągnięcia pozytywnych wyników i produkcji ekonomicznej w gospodarstwach rolnych specjalizujących się w produkcji warzyw.

Czynniki, takie jak studia zagraniczne oraz biegła znajomość języków obcych, mają również silny pozytywny wpływ na sytuację ekonomiczną tych gospodarstw. Wysoka płaca stymuluje pracowników sektora warzywniczego do mobilizacji potencjału fizycznego i intelektualnego w celu osiągnięcia wyższej produkcji i lepszych wyników ekonomicznych.

Budowanie modelu czynników zarządzania zasobami ludzkimi, które mają pozytywny wpływ na sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych uprawy warzyw, pomaga zbudować całościowy system selekcji, szkolenia i rozwoju zawodowego osób zarządzających i pracowników gospodarstw rolnych uprawy warzyw.

Literatura

1. Agricultural reports, MAF, z lat 2006-2010.
2. Bencheva, N., Tepavicharova M., (2011), Autodidactic instruments for increasing the expertise of managers and staff, National Conference "Learning from the crisis – lessons learned, recommendations and strategies", CEA, 13 may 2011, Plovdiv, ss. 155-167.
3. Bencheva N., (2011), Regional clusters to improve efficiency and competitiveness of agricultural production, Publishing House of Academic Agricultural University, Plovdiv.
4. Bencheva N., (2012), State, problems and development of the agricultural sector in Bulgaria under the common agricultural policy, Agricultural sciences Volume IV, Issue 9, ss. 7-17.
5. Tepavicharova M., (2012), Status, problems and development of human resources in the agricultural sector in Bulgaria under the common agricultural policy, Agricultural sciences Volume IV, Issue 9, ss. 59-66.

Prof. Werner Kleinhanss
Instytut Ekonomii Gospodarstw Rolnych, Johann Heinrich von Thünen-Institut
Brunszwik, Niemcy

21. Zmiana wydajności w niemieckich gospodarstwach mleczarskich

21.1. Wstęp

Rozwój i zmiany w wydajności, jak również czynniki na nie wpływające, są tematem zainteresowania badań ekonomicznych. Analizy dokonuje się najczęściej na poziomie globalnym. Ocena wydajności zmian na poziomie mikro jest jednym z działań grupy roboczej OECD dotyczących „Analizy poziomu gospodarstw”. Podczas poszukiwań pomysłów dokonywania pomiarów i narzędzi programowania zdobyliśmy dostęp do pakietu oprogramowania dostarczanego przez CEPA⁴⁴. Program pozwala na obliczanie dobrze znanych indeksów produktywności, to jest indeksów Laspeyresa, Paasche’a, Fischera, Lowe’a, Malmquista, Hicks-Moorsteena i Färe-Primonta. Jednak zastosowana wersja bezpłatna ograniczona jest do obliczeń trzech ostatnich z wymienionych indeksów. W niniejszym opracowaniu używamy programu CEPA do analizy produktywności zrównoważonego wycinka gospodarstw mleczarskich z północnych Niemiec. Metoda i dane zostały pokrótce opisane. Dalej objaśnione zostały wyniki dotyczące zmian produktywności i porównane ze wskaźnikami dochodu.

21.2. Metoda i dane

Opracowujący pakiet oprogramowania DPIN, O’Donnell [2011], utrzymuje, że „indeksy Laspeyresa, Paasche’a, Fishera, Malmquista i Hicks-Moorsteena podlegają temu samemu testowi tranzytywności i mogą być stosowane do pojedynczego porównania z dwiema zmiennymi (do porównania dwóch obserwacji). Tylko indeksy Lowe’a i Färe-Primonta są idealne z ekonomicznego punktu widzenia, w tym sensie, że spełniają wszystkie ekonomicznie ważne aksjomaty i testy teorii liczb indeksów, w tym aksjomat tożsamości i test tranzytywności. Oznacza to, że można je zastosować do dokony-

⁴⁴ Centrum Wydajności i Analizy Produktywności (Centre of Efficiency and Productivity Analysis), Wydział Ekonomii, Uniwersytet w Queensland (AU)

wania rzetelnych porównań wielookresowych i/lub dotyczących wielu firm łącznej produktywności czynników produkcji (TFP) i wydajności.” Kolejną zaletą indeksów Hicks-Moorsteena i Färe-Primonta jest to, że ceny materiału wejściowego i wyjściowego nie są wymagane, a stosuje się ceny rozrachunkowe wzięte z rozwiązania programowania linearego. Na poziomie gospodarstw najczęściej niedostępne są ceny materiału wejściowego. Ponieważ indeks Lowe’a można obliczyć jedynie przy pomocy wersji profesjonalnej oprogramowania, skupiliśmy się na indeksie Färe-Primonta, który można obliczyć za pomocą bezpłatnej wersji DPIN. Choć w wersji bezpłatnej ceny rozrachunkowe nie mogą być wyszczególnione na liście, to są one obliczane wewnętrznie.

Indeks Färe-Primonta zdefiniowany przez O’Donnella [2011] składa się z dwóch indeksów opracowanych przez Färe’a i Primont’a [1995: 36, 38]:

$$TFP_{h,p} = \frac{D_O(x_0, q_h, t_0) D_I(x_h, q_0, t_0)}{D_O(x_0, q_h, t_0) D_I(x_h, q_0, t_0)}$$

Indeks TFP Färe-Primont jest dość ogólny w tym sensie, że nie wymaga on nakładania żadnych restrykcji na technologię produkcji poza tymi, które mogą być konieczne, aby funkcje odległości były dokładnie określone [O’Donnell, 2011]. Wylizanie tego indeksu odbywa się w następujący sposób:

- Obliczanie funkcji odległości wejściowej i wyjściowej w rozwiązywaniu LP

$$D_O(x_0, q_0, t_0)^{-1} = \min_{\gamma, \beta} \{ \gamma + x'_0 \beta : \gamma + X' \beta \geq Q' \alpha : q'_0 \alpha = 1 : \alpha \geq 0 : \beta \geq 0 \} \quad (\text{Färe-Primont})$$

$$D_I(x_0, q_0, t_0)^{-1} = \max_{\phi, \eta} \{ q'_0 \phi - \delta : Q' \phi \leq \delta I + X' \eta : x'_0 \eta = 1 : \phi \geq 0 : \eta \geq 0 \} \quad (\text{Färe-Primont})$$

- Obliczanie całkowitej wartości wejściowej i wartości wyjściowych

$$Q_h = (q'_h \alpha_0) / (\gamma_0 + x'_0 \beta_0) \quad (\text{Färe-Primont}) \quad \text{and}$$

$$X_h = (x'_h \eta_0) / (q'_0 \phi_0 - \delta_0) \quad (\text{Färe-Primont})$$

- Obliczanie cen rozrachunkowych

$$p_0^* = \partial D_O(x_0, q_0, t_0) / \partial q_0 = \alpha / (\gamma + x'_0 \beta) \quad \text{and}$$

$$w_0^* = \partial D_I(x_0, q_0, t_0) / \partial x_0 = \eta / (q'_0 \phi - \delta).$$

Poniżej znajdują się ograniczenia tego indeksu:

- Oblicza się go w odniesieniu do gospodarstwa pogładowego (które zostanie określone) w okresie podstawowym. Później obliczamy osobno indeksy dla pozostałych gospodarstw.

- Model ten można rozwiązać tylko stosując dane przeskalowane, co może mieć wpływ na wyniki. Alternatywnym rozwiązaniem może być wyłączenie obserwacji peryferyjnych. Ponieważ opuściliśmy już te obserwacje, nie podążaliśmy w tym kierunku.
- Ceny rozrachunkowe traktowane są jak „czarna skrzynka”. Wyniki mogą być zaburzone przez wartości równe zeru. Ten aspekt może być udowodniony jedynie za pomocą wersji profesjonalnej DPIN.
- Liczba obserwacji ograniczona jest do 5000, co może nie być wystarczające do przeprowadzania modelu wszystkich gospodarstw mleczarskich w Niemczech. Biorąc pod uwagę podstawową grupę gospodarstw, limit ten można zwiększyć o połowę.
- Obciążanie obserwacji ryzykiem, zwyczajowe wobec gospodarstw reprezentatywnych, nie jest możliwe w tym modelu.

Po przeprowadzeniu pierwszych testów na podstawie 40 gospodarstw, wybraliśmy zrównoważoną próbkę 170 gospodarstw mleczarskich dla 15 okresów (1996/97 – 2010/11) z krajowego FADN. Gospodarstwa zlokalizowane są w Niemczech północnych (Dolna Saksonia i Szlezwik-Holsztyn). Tylko gospodarstwa z ponad 30 krowami mlecznymi w latach 2009/10 oraz produkujące mleko w każdym z okresów zostały włączone. Co więcej, kilka obserwacji z danymi peryferyjnymi zostało wyłączonych. W modelu zastosowaliśmy dość całościowy zbiór zmiennych:

- 3 kategorie wyjściowe: mleko (€), inne dochody (€), dotacje (€)⁴⁵;
- 5 kategorii wejściowych: zmienną ilość wejściowej produkcji zbóż (€), zwierzęta gospodarskie (€), inne koszty (€, z wyłączeniem opłat za wynajem ziemi oraz kosztów pracowników zatrudnionych); użytki rolne (UAA, ha), roczna jednostka pracy (AWU).

Aby jeszcze bardziej rozróżnić wyniki, zastosowaliśmy trzy klasy rozmiarów (krow mlecznych) – 1: 30-60; 2: 60-100; 3: > 100 – i włączyliśmy wskaźniki dochodu do porównania rozwoju produktywności. Rysunki podsumowują i przedstawiają różnorodność wyników.

⁴⁵ Wbrew postępowaniu zwyczajowemu włączyliśmy w tym modelu dopłaty jako kategorię wyjściową. Wydaje się to być rozsądnym podejściem wobec podstawowego, długiego okresu 15 lat, na początku którego operowała ochrona cen, a w którym, w 2003 roku, nastąpiła reforma rynku mleczarskiego obejmująca stopniowe obniżenie cen mleka oraz wprowadzenie dopłat do tego produktu, które zostały oddzielone począwszy od roku 2005. Przeprowadziliśmy także model gospodarstw próbnych z wyłączeniem dotacji. Mimo iż indeksy produktywności zmniejszyły się w ostatnim okresie, to różnica była raczej niewielka, dlatego też nie zamieściliśmy tej opcji w niniejszej pracy.

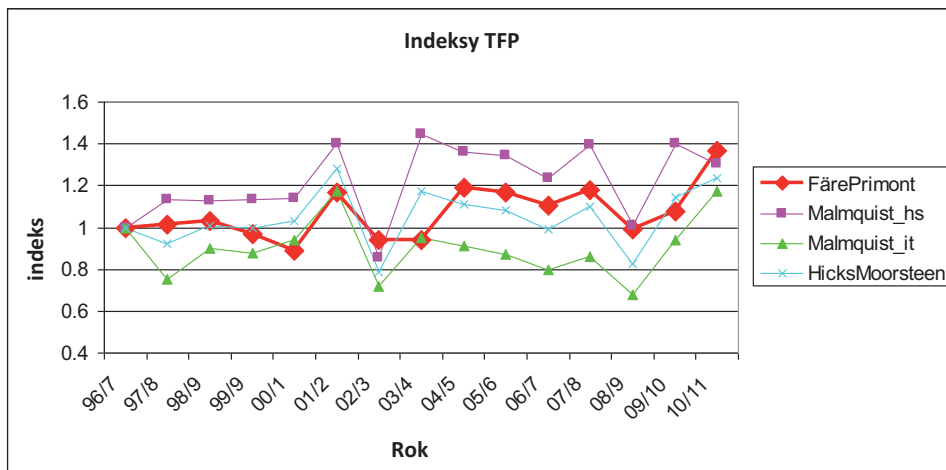
21.3. Wyniki

W niniejszym podrozdziale przedstawiamy pierwsze wyniki dla jednego z gospodarstw potraktowanych jako przykład. Następnie opisujemy zmiany w produktywności grup gospodarstw indywidualnych, a także zróżnicowanie na podstawie wielkości gospodarstw. I w reszcie porównujemy wyniki z rozwojem dochodu, zazwyczaj stosowanego jako główny wskaźnik wydajności gospodarczej.

21.3.1. Rozwój produktywności w przypadku gospodarstwa wzorcowego

Gospodarstwo podstawowe (ID=10) zostało wybrane jako odniesienie przy obliczeniach indeksu Färe-Primont. Rysunek 1 przedstawia rozwój (zmiany) produktywności (dTFP) na przestrzeni 15 lat, z okresem 1996/97 r. jako punktem odniesienia. Produktywność w tym wypadku jest stosunkowo stała na przestrzeni pierwszych trzech lat, następnie spada do 0,89 w latach 2000/01, co może wynikać z kryzysu BSE. Następnie wzrosła do około 1,17 w 2001/02 r. i w okresie 2004/5 a 2007/8. Okresy negatywnych zmian produktywności (< 1) nastąpiły w okresie 2002/3 i następnym, a także w 2008/9. Najwyższy poziom został osiągnięty w okresie 2010/11. Zatem produktywność wzrosła o 0,37 w przeciągu 15 lat. Zmiana tego indeksu jest wynikiem zmian całkowitego materiału wyjściowego odnoszącego się do całkowitego materiału wejściowego. Wysoki poziom całkowitego materiału wyjściowego jest oznaką dość wysokich cen mleka.

Rysunek 1. Zmiany produktywności (dTFP) w latach 1996-2011 (1996/97 = 1)

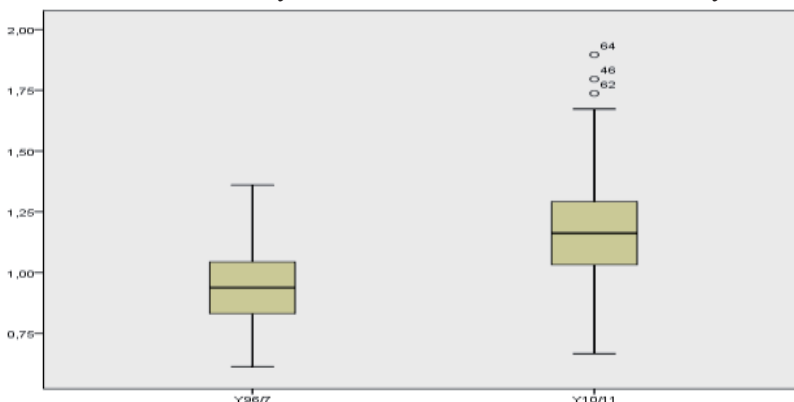
Poza tymi wskaźnikami, model pozwala także obliczyć inne działania ekonomiczne, z których przedstawione są: zmiany wydajności technologicznej (dTech), zmiany wydajności technologicznej nastawionej na produkt wyjściowy (dOTE) oraz zmiany skali wydajności mieszanej ukierunkowanej na produkt wyjściowy. dOTE ograniczona jest do 1; w pierwszych okresach jest na poziomie poniżej 1, co wskazuje na niską zmianę wydajności nastawionej na produkt wyjściowy. Rozwój dOTE i dOSME związany jest z dTFP, ale następuje z opóźnieniami i osiąga niższe poziomy w okresie 2010/11.

Aby uzyskać wgląd w różnorodność indeksów TFP, obliczyliśmy także indeksy Hicks-Moorsteen i Malmquist-hs (it). Wszystkie indeksy wykazują silny spadek w latach 2002/3 i 2008/9. Rozwój i poziom indeksu Hicks-Moorsteen jest podobny do indeksu Färe-Primont, podczas gdy indeks Malmquist różni się pomiędzy wynikami firm (-hs) i czasu (-it). Wybór odpowiedniego indeksu jest zatem wyzwaniem.

21.3.2. Zróżnicowanie TFP

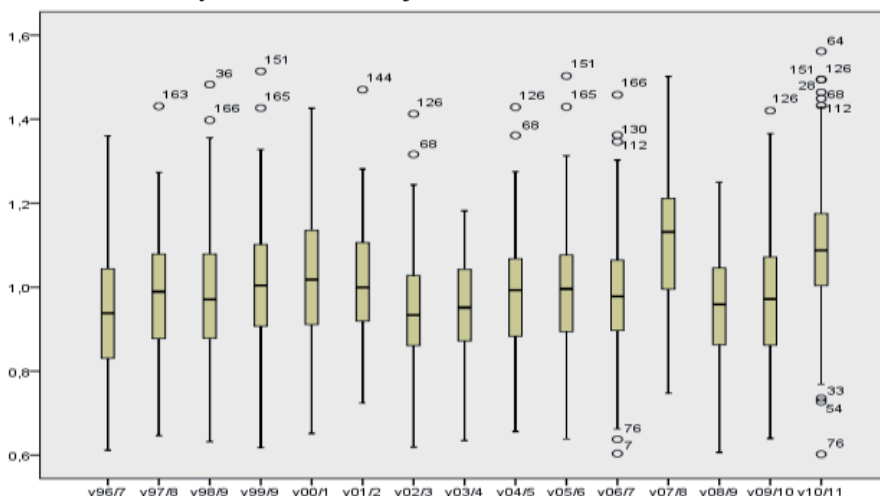
Najpierw omówimy niestandardowe indeksy FP. Rysunek 2 przedstawia poziom mediany oraz zróżnicowanie (50% gospodarstw między 1 i 3 kwartylem), a także minimum i maksimum TFP oraz, tak zwane, wartości odstające (o) i wartości krańcowe (*). W roku 1996/7 mediana jest mniejsza niż 1, w odniesieniu do gospodarstwa pogładowego, 50% gospodarstw wykazuje TFP między 0,85 a 1,1; TFP waha się między 0,6 a 1,4. TFP w roku 2010/11 wzrósł do około 1,15 (Mediana). 50% gospodarstw wykazuje TFP między 1,05 a 1,3, a rozrzut między wartością minimalną i maksymalną staje się większy. Co więcej, widać kilka wartości odstających. Wskazuje to na pozytywny rozwój TFP.

Rysunek 2. Poziom mediany i zróżnicowania, minimalne i maksymalne TFP

Rozwój TFP na przestrzeni całego okresu pokazany jest na rysunku 3. TFP stopniowo wzrastał w roku 2000/01, po czym nastąpił okres niższej produktywności trwający do roku 2006/7. TFP osiągnął najwyższą wartość w roku 2007/8 spowodowaną korzystnym poziomom cen, zwłaszcza roślin uprawnych. W latach kryzysu ekonomicznego (2008/9) TFP był jeszcze niższy niż w pierwszym okresie. TFP wzrósł w roku 2010/11 osiągając niemal ten sam poziom co w roku 2007/8.

Rysunek 3. Rozwój TFP w latach 1996-2011

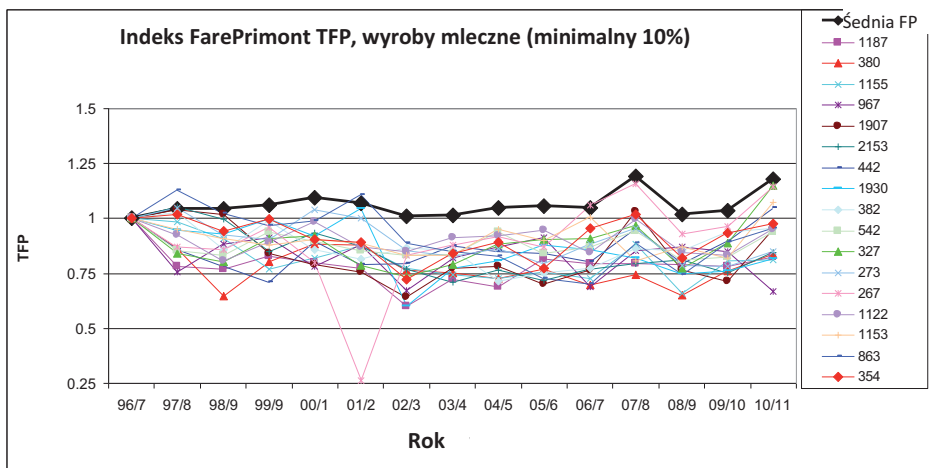
21.3.3. Zróznicowanie standardowego TFP

Jak wspomniano powyżej, indeks Färe-Primont wyrażany jest dla wszystkich okresów i gospodarstw w odniesieniu do pierwszego okresu gospodarstwa pogładowego (ID=10). Tabela A1 w załączniku podaje przykład gospodarstw (10) i (71). Jeśli chodzi o gospodarstwo pogładowe, gospodarstwo 71, jego produktywność w pierwszym okresie wynosi jedynie 0,81, a 0,97 w ostatnim. Do porównania gospodarstw ustaliliśmy standardowy poziom TFP=1 w okresie 1. Zatem TFP gospodarstwa 71 wzrasta do 1 w okresie 1 i do 1,21 w okresie 15. Zmiana produktywności na przestrzeni całego okresu jest zatem niższa niż w przypadku gospodarstwa pogładowego, chociaż wskaźniki TFP były wyższe w pierwszym okresie.

Rysunek 4 przedstawia rozwój TFP (F-P) 10% gospodarstw o najniższym średnim TFP – w porównaniu ze średnim TFP. Średnia zmiana TFP jest mniejsza niż zmiany gospodarstwa pogładowego; jest raczej niska do roku 2006/7 i wzrasta do 1,2 w latach 2007/8 i 2010/11 w warunkach wysokich cen mleka.

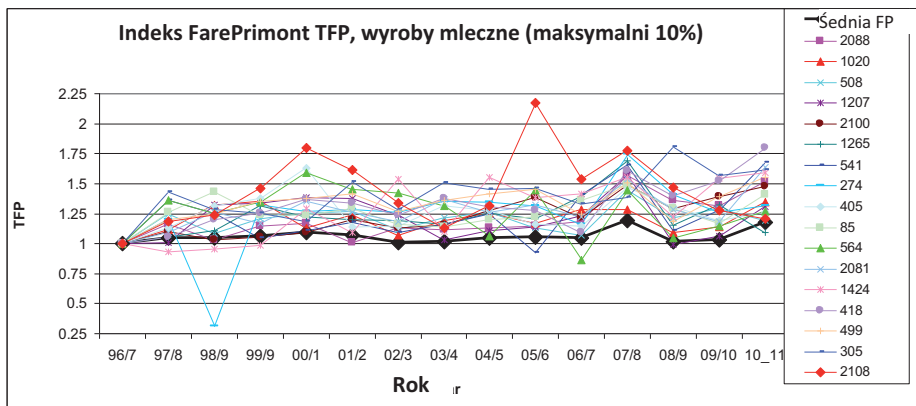
Większość uwzględnionych gospodarstw wykazuje indeksy niższe niż średnie TFP, a niektóre z nich niższe niż 1, co wskazuje na negatywny rozwój produktywności.

Rysunek 4. Rozwój TFP (F-P) 10% gospodarstw o najniższym średnim TFP – w porównaniu ze średnim TFP

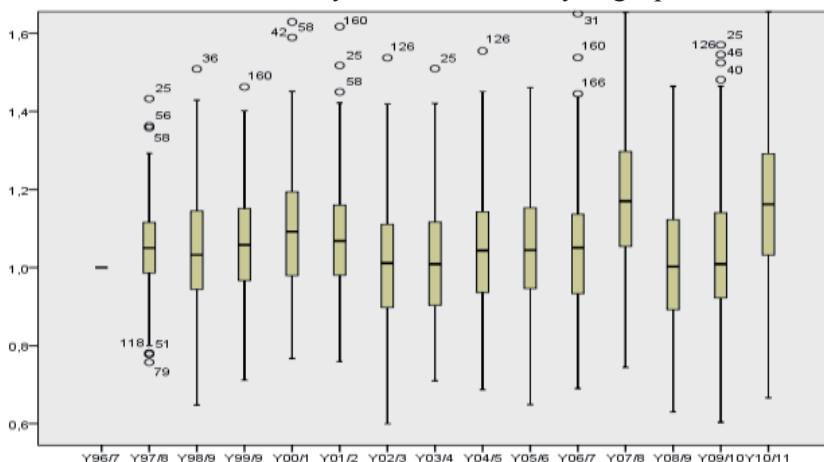
Sytuacja jest znacznie lepsza w 10% gospodarstw o najwyższym TFP (rysunek 5). TFP wzrasta do około 1,2 do roku 1999/2000 i utrzymuje się na tym poziomie do roku 2006/7. Wzrosło znacznie w roku 2007/8. Poza tym trendem odnotowano także znaczące zróżnicowanie między gospodarstwami o wartościach krańcowych wskazujących na pozytywny lub negatywny kierunek.

Rysunek 5. Sytuacja w 10% gospodarstw o najwyższym TFP

Rozwój i zróżnicowanie standardowego TFP między wszystkimi gospodarstwami przykładowymi został przedstawiony na rysunku 6. Za względu na standaryzację TFP wynosi 1 w pierwszym okresie. Ogólny trend TFP jest podobny do przedstawionego na rysunku 5, jednak na nieco wyższym poziomie. TFP było najwyższe w roku 2007/8; niemniej jednak bywały gospodarstwa o TFP niższym od 1.

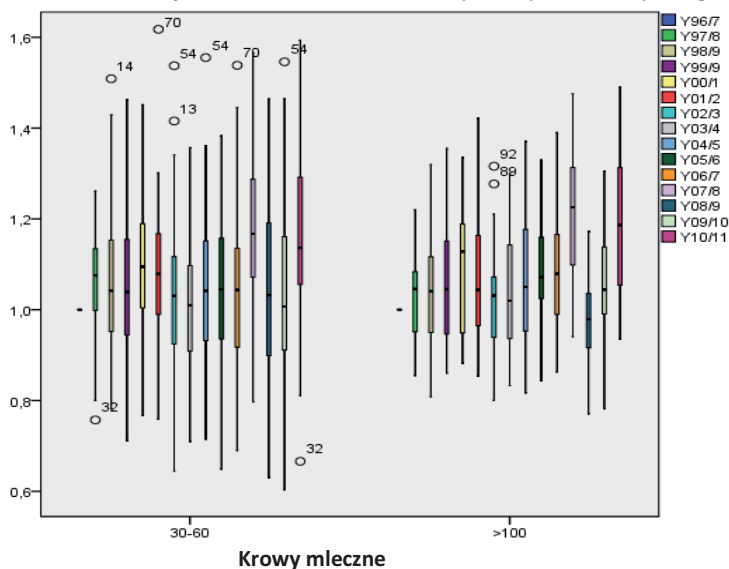
Rysunek 6. Rozwój i zróżnicowanie standardowego TFP wśród wszystkich analizowanych gospodarstw

Rysunek 7 prezentuje rozwój i zróżnicowanie między małymi (30-60 krów mlecznych) a dużymi (> 100) gospodarstwami. Rysunek prezentuje dane porównywalne w przypadku większości okresów, jednak widać na nim nieco wyższy poziom rozwoju gospodarstw dużych. Jednakże można zauważyć kilka różnic:

- Zróżnicowanie TFP między minimalnym i maksymalnym jest wyższe w gospodarstwach małych;
- TFP gospodarstw dużych jest bardziej wrażliwe w odniesieniu do zmian cen; w roku kryzysu (2008/9) średni poziom TFP był znacznie niższy niż gospodarstw małych.

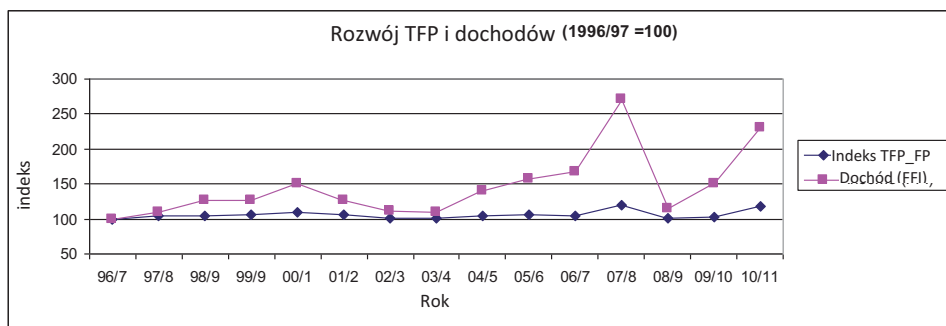
Rysunek 7. Rozwój i zróżnicowanie między małymi i dużymi gospodarstwami

21.3.4. Porównanie z dochodem

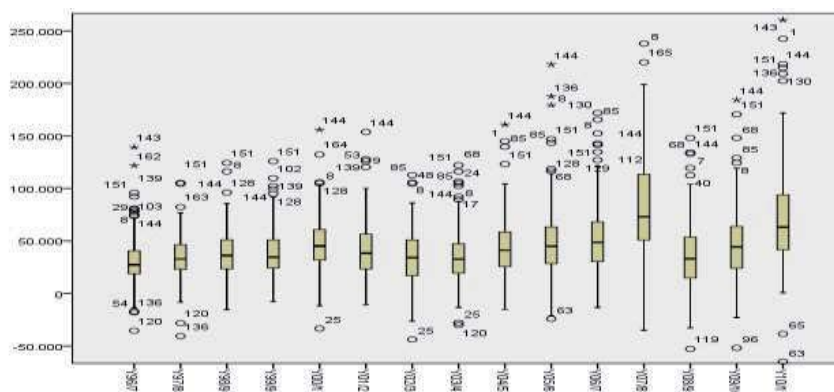
Dochód to najczęściej stosowany wskaźnik gospodarczy. W następującej części jako wskaźnik dochodu stosujemy dochód w gospodarstwie rolnym na rodzinę (FFI), wyrażony w euro, na gospodarstwo rolne. Rysunek 8 porównuje rozwój TFP i FFI w relacji do roku bazowego (=100). Jak już wspomniano, zmiany TFP są dość niskie. W większości lat jest bliskie 1, a tylko w latach 2007/8 i 2010/11 wzrasta do około 120. Rozwój FFI jest bardziej znaczący; wzrasta on do 150 w roku 2000/1, po czym spada do niemal 100 w roku 2003/4 i w roku następnym. W roku 2007/8 przekazuje na najwyższy poziom 270. W roku kryzysu (2008/9) ponownie spada do niemal 100. Podnosi się do 230 w roku 2010/11. Wskazuje to na to, iż zróżnicowanie jest znacznie wyższe niż rozwój TFP.

Rysunek 8. Rozwój TFP i FFI w relacji do roku bazowego

Poziomy absolutne FFI i ich zróżnicowanie dla wszystkich gospodarstw pokazane są na rysunku 9. W pierwszych 4 latach dochód w 50% gospodarstw (między Q3 i Q1) był mniejszy niż 50 tys. euro. Pierwszy szczyt został osiągnięty w roku 2000/1, po czym znów nastąpił spadek w kolejnych 3 latach. Poziom z roku 2000/1 został osiągnięty w latach 2004/5 do 2006/7. Najwyższy poziom zanotowano w roku 2007/8 z kwotą między 50 tys. a 100 tys. euro.

Rysunek 9. Poziomy absolutne FFI i ich zróżnicowanie

Wielkość gospodarstwa ma znaczący wpływ na poziom dochodów. Rysunek 10 porównuje FFI małych i dużych gospodarstw. W grupie gospodarstw małych (30-60 krów mlecznych) FFI w 50% z nich (między Q3 i Q3) był niższy niż 50 tys. euro we wszystkich latach; tylko w latach 2007/8 i 2010/11 wzrósł znacząco. Wśród gospodarstw dużych (> 100 krów mlecznych) znacząca część osiągnęła dochody > 50 tys. euro w ciągu dziesięciu lat. Dochód niemal podwoił się w roku 2007/8 lub zwiększył o dwie trzecie w okresie 2010/11. Jednak ogólne zróżnicowanie dochodów jest większe niż wśród gospodarstw małych.

darstwa z decyłu górnego rozkładu wykazują TFP na poziomie wyższym niż 1, aż do maksymalnej wartości 1,5.

Rozwój dochodów jest większy niż zmiany poziomu TPF. Dochód był dość niski, jednak bardziej stabilny do roku 2006/7. Stał się dość zmienny w kolejnych latach, osiągając najwyższy poziom w roku 2007/8, co spowodowane było głównie korzystnymi cenami mleka.

Załącznik. Tabela A1.

Specyfikacja	Gospodarstwo rolne odniesienia		Standaryzacja do roku bazowego	
	(10)	(71)	(10)	(71)
ID gospodarstwa rolnego				
Rok				
1996/7	1,00	0,80	1,00	1,00
1997/8	1,02	0,95	1,02	1,18
1998/9	1,03	0,94	1,03	1,18
1999/9	0,97	0,86	0,97	1,08
2000/1	0,89	1,09	0,89	1,36
2001/2	1,17	0,91	1,17	1,14
2002/3	0,94	0,85	0,94	1,06
2003/4	0,94	0,81	0,94	1,02
2004/5	1,19	0,91	1,19	1,13
2005/6	1,17	0,92	1,17	1,15
2006/7	1,11	0,86	1,11	1,07
2007/8	1,18	1,14	1,18	1,42
2008/9	0,99	0,96	0,99	1,19
2009/10	1,08	0,84	1,08	1,04
2010/11	1,37	0,97	1,37	1,21

Szilvia Németh
Instytut Ekonomiki Rolnictwa (AKI),
Budapeszt, Węgry

22. Zmiany strukturalne i rynkowe w węgierskim przemyśle owocowym

22.1. Wprowadzenie

Obecnie na całym świecie wzrasta zapotrzebowanie na owoce ze względu na ich walory dietetyczne, dlatego produkcja żywności funkcjonalnej zyskała większą wagę. Klienci są szczególnie zainteresowani sokami i żywnością o dużej zawartości owoców. Zgodnie z rocznikiem statystycznym FAO z 2010 r. światowa produkcja owoców wyniosła 470 milionów ton w 2000 roku, a następnie wzrosła do 587 milionów ton w roku 2009. Jednak nie wszystkie klasy owoców wykazują tę samą tendencję wzrostową. Na przykład spożycie owoców świeżych znacznie wzrosło w przeciągu ostatnich kilku lat, natomiast spożycie owoców w puszkach i owoców mrożonych w tym samym okresie wyraźnie zmalało. Spożycie soków i napojów owocowych pozostało na tym samym poziomie [Abate i Peterson 2005]. Podczas gdy ogólnoswiatowa produkcja owoców wzrasta, węgierska produkcja wyłamuje się z tej grupy.

Węgry mają względnie korzystne warunki ekologiczne do produkcji owoców i warzyw, lecz nie są w stanie w pełni tej szansy wykorzystać. W przeciągu ostatnich dwudziestu lat, sektor warzywno-owocowy stanął przez serią wyzwań, wynikających na przykład ze zmiany systemu politycznego, wstąpienia do UE lub wpływów skutków globalizacji, i zdołał się do nich przystosować [Erdész i in. 2009]. Przemiana węgierskiego rolnictwa nie została jednak ukończona; pozycja kraju nie może równać się z pozostałymi krajami UE-15. Utrzymująca się przez lata słaba pozycja Węgier w dalszym ciągu osłabia konkurencyjność tego kraju na rynku powstałym po akcesji [Popp i Potori 2006]. Przystąpienie do UE stworzyło nową sytuację w sektorach ogrodniczych. Rynek jednolity, po zniesieniu ochrony ceł, przyczynił się do napływu produktów importowanych, tym samym przyczyniając się do zwiększonej konkurencji na rynku krajowym [Erdész i in. 2009]. Szybko zmieniające się wymagania rynku stwarzają węgierskim producentom poważne problemy, ponieważ utrudniają decyzje oraz planowanie.

Niniejsza praca ma za zadanie przedstawić zmiany strukturalne w sektorze owocowym Węgier zaistniałe w przeciągu ostatnich kilku lat, jednocześnie zwracając uwagę na słabe punkty oraz szanse.

22.2. Cechy charakterystyczne węgierskiego przemysłu owocowego

Sektor ogrodnictwa stanowi niewielki udział w rolnictwie. Z drugiej strony jego znaczenie jest większe, jeśli wziąć pod uwagę jego wkład w wartość brutto produkcji, bilans handlowy rolnictwa oraz ich rolę w zatrudnieniu. Udział przemysłu owocowego w zatrudnieniu w rolnictwie wynosi 4,5 %. Produkcja rolna Węgier w 2011 roku wynosiła 7,6 miliardów euro, z czego 3,3% to świeże owoce, a 1,2% to winogrona.

Na Węgrzech całkowita powierzchnia gruntów uprawnych w 2012 roku wynosiła 5,3 miliona hektarów, z czego 92 tysiące hektarów zajmują sady owocowe (1,7%), a całkowity obszar zajmowany przez winogrona (łącznie z winnicami) to 81 tysięcy hektarów (1,5%). Po socjalizmie obszary uprawne sukcesywnie malały. Istnieje kilka powodów. Proces restytucji został opóźniony, wzrosła zatem liczba nieużytków. Właściciele oraz użytkownicy gruntów często stanowili osobne jednostki; wiele osób miało ziemię, której nie było w stanie lub nie chciało uprawiać. Niekorzystne warunki rynkowe i niskie ceny producentów powodują spadek reinwestycji. Spadek ten utrzymywał się również po wstąpieniu do UE. Porównanie lat 2003 i 2010 wykazuje, że liczba gospodarstw zmniejszyła się, co oznaczało redukcję 20 tysięcy hektarów plantacji owocowych (tabela 1). Głównymi przyczynami tej redukcji są brak kapitału, usług i wsparcia.

W węgierskim sektorze owocowym dominują małe gospodarstwa, 35,6% sadów zajmuje poniżej 5 hektarów. Sektor owocowy został rozbity na dwie duże grupy: powstałe kapitałochłonne gospodarstwa rolne oraz nowoczesne uprawy zaawansowane. Z drugiej strony istnieją także biedniejsze, mniejsze gospodarstwa o uprawach tradycyjnych. W przypadku niektórych gatunków ustanowienie dekretem nowych plantacji uwarunkowane było 100 lub 200% materiałem zaszczepionym. Miało to na celu likwidację leciwych upraw w kiepskim stanie. Kapitałochłonne gospodarstwa nie mogą ich zlikwidować, ponieważ skupiają się na nowoczesnych plantacjach. Małe gospodarstwa nie mogą pozwolić sobie na przesadzanie ze względu na zbyt mały kapitał. Materiały zaszczepione wykorzystywane pod uprawę oraz sadzenie drzew nie są od siebie zależne.

Pomimo zmniejszenia obszarów produkcji owoców, wydajność utrzymuje się na stałym poziomie (rysunek 1), dzięki poprawie jakości roślin uprawnych oraz lepszym rozwiązaniom technologicznym.

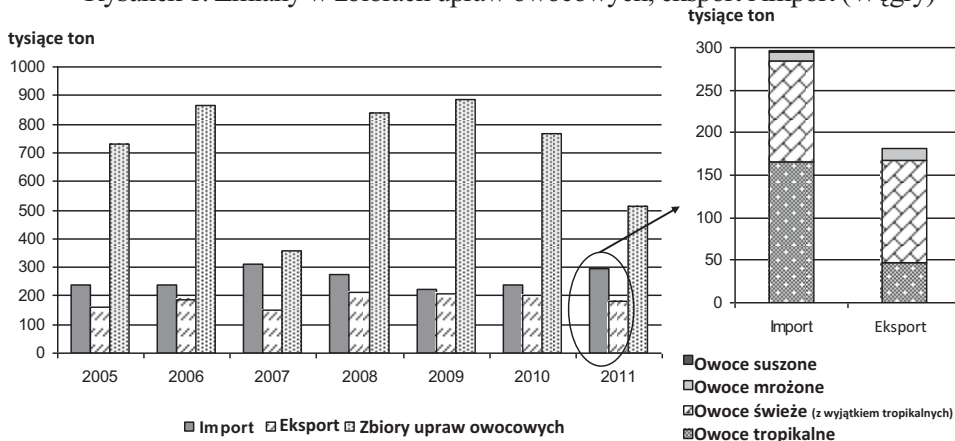
Tabela 1. Zmiany w strukturze sadownictwa na Węgrzech (2003/2010)

2003				2010			
Wielkość (ha)	Liczba gospodarstw	Powierzchnia sadów (ha) (%)		Wielkość (hektary)	Liczba gospodarstw	Powierzchnia sadów (ha) (%)	
< 1	105499	21098	21,0	< 1	88832	13471	16,1
1 - 2	5602	7800	7,7	1 - 2	4470	5581	6,7
2 - 5	4332	13660	13,5	2 - 5	3855	11006	13,1
5 - 10	1636	11428	11,3	5 - 10	1722	10734	12,8
10 - 20	936	12820	12,7	10 - 20	975	12054	14,4
20 - 30	264	6388	6,3	20 - 30	320	6507	7,8
30+	360	27791	27,5	30+	416	24416	29,1
Ogółem	120129	104723	100	Ogółem	100590	83769	100

Źródło: Węgierski Główny Urząd Statystyczny.

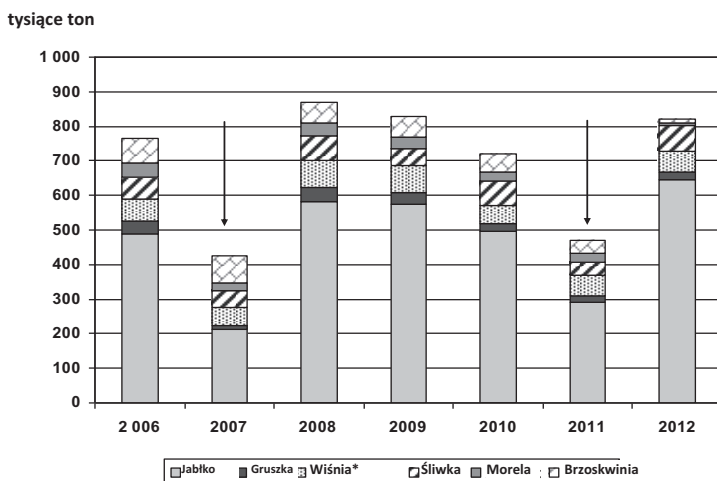
Wskaźniki wydajności pracy w ostatnich latach były podobne, z wyjątkiem roku 2007 i 2011. Zimą 2007 temperatury były bardzo niskie. Często rejestrowano nocą temperatury między -6 a -8°C na przełomie kwietnia i maja, a zimna pogoda, brak chmur i wiatru utrzymywały się. W rezultacie z powodu wiosennych mrozów 90% produkowanych na Węgrzech owoców zmarniała. Rok 2011 także był nieudany. Zimny front przeszedł nad Węgrami 3 maja, a następnie przez kraj przetoczyła się masa arktycznego powietrza. W całym kraju napływem zimnego powietrza towarzyszył porywisty wiatr. Nocą z 5 na 6 maja wiatr ustał, temperatura spadła wyjątkowo szybko w suchym, bezchmurnym powietrzu i podczas bezwietrznego świtu. Następnego ranka odnotowano -7 i -8°C. Ze względu na brak letnich opadów, jakość owoców spadła. W ostatnich latach import utrzymywał się na podobnym poziomie, z wyjątkiem lat 2007 i 2011, z wcześniej wspomnianych powodów. W 2007 i 2011 zmieniła się zaś wielkość eksportu. Ogólnie, głównymi produktami eksportowymi są świeże owoce, takie jak jabłka, wiśnie i śliwki. Ostatnią część eksportu stanowią owoce mrożone, głównie wiśnie, śliwki i jagody. Głównym importowanym towarem są owoce tropikalne (banany, pomarańcze i mandarynki). Świeże owoce (z wyjątkiem tropikalnych) są drugim najczęściej importowanym produktem, a są to głównie jabłka, gruszki, brzoskwinie i truskawki. Trzecią grupę często importowanych produktów stanowią owoce mrożone. Główna partia importowanych mrożonych owoców to truskawki, na drugim miejscu są wiśnie, a na trzecim maliny. Ostatnie miejsce w imporcie zajmują owoce suszone.

Rysunek 1. Zmiany w zbiorach upraw owocowych, eksport i import (Węgry)

Źródło: Węgierski Główny Urząd Statystyczny.

Rysunek 2. Produkcja czołowych rodzajów owoców na Węgrzech

* Dane szacunkowe

Źródło: Węgierski Główny Urząd Statystyczny.

Jeśli chodzi o strukturę rynków eksportowych, można stwierdzić, że eksport prawie wszystkich produktów skoncentrowany jest na 2-3 rynkach zagranicznych. To dlatego, że węgierska produkcja jest kosztowna, a plony umiarkowane. Koniecznym jest dostosowanie produkcji do potrzeb rynku, tak jak to miało miejsce w przypadku łańcucha dostaw moreli. Rozwój produkcji jest ograniczony przez brak kapitału oraz usług – z wyjątkiem produkcji orzechów włoskich, która jest dobrze zmechanizowana – a ponadto przez brak wykwalifikowanej i rzetelnej siły roboczej [Radócné, Kocsis 2012].

Produkcję czołowych rodzajów owoców na Węgrzech zilustrowano na rysunku 2. Jabłka produkuje się w największej ilości. Wiśnie, śliwki i brzoskwinie produkowane są w zbliżonych ilościach, większych niż w przypadku gruszek i moreli. Produkcja owoców utrzymywała się na podobnym poziomie, z wyjątkiem lat 2007 i 2011. Na przykład w 2011 roku produkcja jabłek wynosiła połowę produkcji z lat wcześniejszych.

Z powodu dawnego dużego odsetku sadów oraz braku systemów irygacyjnych, wydajność terenów pod produkcję owoców na Węgrzech nie osiąga oczekiwanego poziomu. Sprzęt mający pomóc w ochronie przed zamarzaniem nie jest wprowadzany na nowych plantacjach, z powodu braku kapitału oraz wsparcia dla przetargów.

22.3. Uwarunkowania międzynarodowe

Rynki owocowe stają się coraz bardziej skoncentrowane i umiędzynarodowione, zatem gwarancja jakości oraz identyfikowalność są coraz dokładniejsze. Wymagania z zakresu bezpieczeństwa żywności są konieczne w przypadku produktów świeżych (owoce i warzywa). Jednakże identyfikowalność i inspekcje w krajach rozwiniętych są na wyższym poziomie niż w krajach rozwijających się [Ahmad i Fehér 2010]. Waga bezpieczeństwa produktów żywnościowych oraz identyfikowalności tychże produktów stanowi wymóg ogólnosiątkowy, szczególnie z uwagi na niedawne skandale w przemyśle spożywczym (zmiana oznakowań, fałszowanie żywności). Rynek owocowy poszerza się o nowe produkty i nowe odmiany wybiegające poza główne kategorie owoców i produktów zawierających owoce. Wymóg ten stanowi nową strategię dla sadowników i producentów. Na Węgrzech technologie dotyczące zabiegów po zbiorach oraz schładzania są niekompletne. Pomniejsi plantatorzy nie mogą schładzać owoców po zbiorach, jeśli nie przynależą do spółdzielni. Bez schładzania jakość owoców spada. Świeże owoce nie mogą być składowane przez dłuższy okres czasu, dlatego producenci mogą sprzedawać swoje produkty głównie na rynkach lokalnych. Innym problemem na Węgrzech jest wybrakowany przemysł przetwórczy. Ochrona środowiska staje się coraz ważniejszą kwestią, wyzwaniem zaś przyczynianie się do zminimalizowania wpływu działalności rolniczej na środowisko naturalne. Problemy ochrony środowiska w obrębie rolnictwa są szczególnie trudne ze względu na przestrzenną heterogeniczność oraz zmienność czasową w rolnictwie. Intensyfikacja rolnictwa ma wpływ na bioróżnorodność [Hamunda i Patkó 2010]. Tyczy się to w szczególności ogrodnictwa. Istnieją różne kultury i technologie oraz zróżnicowane struktury gospodarstw. Zmiany klimatyczne wymuszają modyfikacje technologii, ko-

nieczne dla zastosowania systemu ochrony przed burzami, gradami i suszami. Łańcuch żywnościowy jest zjawiskiem globalnym, przez co zwiększa intensywność transportu, co również ma wpływ na środowisko.

22.4. Problemy węgierskiego rolnictwa

Nagle zmiany w podaży i popycie stanowią dla węgierskich hodowców poważny problem. Napływ importowanych towarów powoduje nadwyżki i spadek cen. Moment rozpoczęcia sezonu przesuwają się ze względu na niemożliwe do przewidzenia warunki pogodowe, a co za tym idzie przesunie się także okres dojrzewania owoców ze względu na krótszy sezon. Taka sytuacja prowadzi do załamania rynku. Kolejnym problemem są towary heterogeniczne. Tym, co charakteryzuje węgierski sektor warzywno-owocowy jest rozdrobniona struktura gospodarstw. Tam, gdzie brak organizacji producentów, sprzedaż jest zdezorganizowana. 18% sprzedaży owoców i warzyw krajowych pochodzi od organizacji producentów, jednakże preferowaną ilością byłoby 40%. Tak niski współczynnik spowodowany jest przez wpływ czarnego rynku oraz brak zaufania między producentami a handlowcami, jak również między samymi producentami.

Doświadczenia z ostatnich dziesięciu lat wykazują, że na Węgrzech susze stanowią jeden z największych problemów [Centralne Biuro Gospodarki Wodnej i Ochrony Środowiska 2013]. Obszar dotknięty suszą w najgorszych przypadkach sięga ponad 80% (w roku 2007 i 2012). Zgodnie z danymi Węgierskiego Głównego Urzędu Statystycznego wskaźnik nawodnionych terenów oraz terenów posiadających prawa wodne na Węgrzech jest niski. W roku 2012 jedynie sześć tysięcy hektarów z całości upraw owocowych było nawadnianych. Jabłonie nawadniano tylko w największych sadach. Dzieje się tak z powodu wysokich kosztów energii elektrycznej, biurokracji i braku nowoczesnych systemów irygacyjnych. Odnowa przestarzałego sprzętu lub pozyskanie nowoczesnych, skutecznych systemów spryskiwaczy przekracza możliwości finansowe sadowników. Ochrona jest trudna; ma ona wpływ na sprzęt irygacyjny oraz uprawy.

Na najważniejszych obszarach uprawy owoców i warzyw brak wystarczającej wykwalifikowanej, sezonowej siły roboczej, pomimo wysokiego poziomu bezrobocia. Za brak sezonowej i wykwalifikowanej siły roboczej może odpowiadać system pomocy społecznej i ograniczony dostęp do szkolenia zawodowego w rolnictwie. Rolnicy starzeją się, a nie mają wystarczającej liczby następców. Ponadto, w tym sektorze, ze względu na niską dochodowość pensje są bardzo niskie. Wynagrodzenie w rolnictwie to jedynie 75% średniej krajowej.

Brak usprawnień stanowi wielki problem. Mimo, że nie brakuje konsultantów i doświadczonych badaczy, to brakuje narzędzi oraz środków wspierających badania.

22.5. Szanse dla węgierskiego sektora owocowego

Przyszłość sektorów owocowych zależy od zdolności sadowników do produkcji nadających się do sprzedaży produktów wysokiej jakości, z wykorzystaniem profesjonalnych technologii. Najważniejszym elementem rozwoju sektorów owocowych jest odtworzenie sadów. Obecnie liczba starych sadów na Węgrzech jest wysoka, a jakość zbiorów z nich pozyskiwanych niska. Szans upatruje się w modernizacji upraw. Bardziej intensywne odmiany oraz technologie są konieczne dla obfitszych plonów o lepszej jakości, zatem koordynowanie produkcji surowca, np. poprzez wkład finansowy i powszechne zmechanizowane zbiory, jest niezbędne.

W przeciągu ostatnich lat spożycie świeżych owoców wzrosło, spadło zaś zapotrzebowanie na produkty w puszkach oraz produkty mrożone. Węgierski przemysł przetwórczy nie jest dostatecznie konkurencyjny w zakresie tych produktów, włącznie z produktami spożywczymi typu myte, krojone owoce. Zapotrzebowanie na owoce organiczne wzrosło wraz ze wzrostem świadomości zdrowotnej. Środki na rozwój powinny być skierowane przede wszystkim na te właśnie obszary, aby zadowolić popyt krajowy, ograniczyć import i rozszerzyć eksport. Targowiska cieszą się coraz większym powodzeniem. Klienci lubią mieć pewność, że produkty pochodzą z terenów wiejskich. Konieczne jest organizowanie programów marketingowych promujących konsumpcję, na przykład „Szkolny program odżywiania na bazie owoców i warzyw” lub „Jedz dziennie 3x3 owoce i warzywa”. Promocja doskonałego smaku i jakości węgierskich owoców może stać się jednym z głównych priorytetów w krajowych kampaniach. Na całym świecie rośnie zapotrzebowanie konsumentów na bezpieczne produkty wysokiej jakości. Kilku pojedynczych sadowników nie jest w stanie wziąć na siebie kosztów, jakie wiążą się z gwarancją jakości. Wystarczającą pomocą byłoby wsparcie ze strony państwa.

Sadownictwo odgrywa ważną rolę w zatrudnieniu w wiejskich społecznościach. Na Węgrzech sektory warzywno-owocowe są źródłem utrzymania i dodatkowych dochodów dla tysięcy rodzin. Sektory te łącznie zapewniają 10-12% produkcji rolnej. Sektor stwarza duże zapotrzebowanie na pracę fizyczną. Program „Droga do pracy” powstał 1 stycznia 2009 roku, aby promować zatrudnienie w miejsce pomocy społecznej. Możliwe, iż przyczynił się on do złagodzenia braków w sile roboczej w ogrodnictwie. W szczególności, w hrabstwach, które

stanowią obszary o wieloletnich tradycjach, przystosowane do sadownictwa powinny być zachęcane do dalszego rozwoju upraw owocowych. Dysponują one bowiem korzystnymi warunkami naturalnymi, wprawioną w ogrodnictwie siłą roboczą oraz ustanowionym już przemysłem przetwórczym, który wystarczy podtrzymać lub na nowo uruchomić. Sektor ten może zapewnić 10-11 miesięcy zatrudnienia stanowiącego 25-30%, a następnie 4-8 miesięcy zatrudnienia (65-70%) w małych lub średnich przedsiębiorstwach.

Wykwalifikowani młodzi badacze odznaczają się zawodowym powołaniem. Obecnie państwo nie zapewnia środków wystarczających na hodowlę i uszlachetnianie gatunków oraz ich ewaluację. Dla rozwoju potrzebne jest zebranie stosownych danych, jak również stworzenie sieci konsultingowej łączącej specjalistów.

Rosnąca popularność produktów powstałych przy zredukowanym wykorzystaniu substancji chemicznych (organiczna i integrowana produkcja) może stwarzać lepsze szanse dla producentów zarówno na rynkach światowych, jak i krajowych. Wymaga to zaprezentowania technologii produkcyjnych, szkoleń oraz profesjonalnych konsultacji, rozwoju przemysłu przetwórczego oraz handlu wzdłuż całego łańcucha żywnościowego oraz, w przypadku integrowanej produkcji, wdrożenia odpowiedniego systemu etykietowania, jak również edukowania konsumentów.

Literatura

1. Abate G., Peterson, H. C. (2005), Rapid Opportunity Assessment: Fruit Sector, Product Centre for Agriculture and Natural Resources, Michigan.
2. Ahmad M.M., Fehér P., (2010), Supply chain of fruits and vegetables and correlated impact of managing the quality. Proceedings of 4th International Conference on Software, Knowledge, Information Management and Applications.
3. Central Bureau of Water and Environment, (2013), www.ovf.hu.
4. Erdész F., Jankuné-Kürthy G., Kozak A., Radócné-Kocsis T., (2009), Situation of the Fruit and Vegetable Sector, Research Institute of Agricultural Economics, Budapest.
5. FAO Statistical Yearbook, (2010), www.fao.org.
6. Bayoumi-Hamuda, H.E.A.F., Patkó I., (2010), Relationship between Environmental Impacts and Modern Agriculture. Óbuda University e-Bulletin, Vol. 1, No. 1, 87-98.
7. Popp J., Potori N., (2006), Agrarian policy of the countries of Central and Eastern Europe on the way to Eurointegration and its first consequences, [in:] Ukrainian agrarian sector on the way to Eurointegration. ed. by Betlij – Borodina – Borodin – Popova – Prokopa – Popp – Potori – Cerova, Institute of Economics and Forecasting of NAS of the Ukraine, Kiev.
8. Radócné-Kocsis T., (2012), The market prospects for some promising fruit species (walnut, pear, apricot, cherry), AKI, Budapest.

Dr inż. Štefan Buday

Inż. Ivan Masár

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej,
Bratysława, Słowacja

23. Społeczne i gospodarcze założenia względem wzrostu zatrudnienia w sektorze owocowo-warzywnym na Słowacji

23.1. Wprowadzenie

Przez ponad dekadę produkcja owoców i warzyw w strefie klimatu umiarkowanego na Słowacji stale spada. Z drugiej strony import, a jednocześnie bezrobocie znacznie wzrosły. Niniejszy artykuł przedstawia analizę obecnej sytuacji na słowackim rynku owoców i warzyw, kładąc główny nacisk na kwestię podaży (produkcja, import) oraz wykorzystanie zdolności produkcyjnych. Wykazane zostaną główne problemy sektora oraz podjęta zostanie próba znalezienia rozwiązań mogących poprawić obecnie niekorzystne warunki. Jednym z celów jest wskazanie na niewykorzystany potencjał produkcyjny oraz miejsca pracy, jak również poprawa tych czynników dla zmniejszenia bezrobocia na wiejskich terenach Słowacji. Dogłębne porównanie średniego spożycia i krajowej produkcji owoców i warzyw pomogło obliczyć ilości potrzebnej dla zyskania samowystarczalności w obydwu grupach towarów oraz nakładu siły roboczej niezbędnej do produkcji tejże ilości.

Od dawna utrzymuje się brak miejsc pracy, znaczący czynnik wyróżniający obszary wiejskie w kwestiach zapotrzebowania na pracę, braku kapitału, braku gospodarczej i technicznej wiedzy ludzi rozpoczynających własną działalność na słowackiej wsi. Dawniej największym źródłem miejsc pracy dla czynnej zawodowo części społeczeństwa na wsi był sektor rolniczy. Do roku 1990 w rolnictwie pracowało około 360 tys. osób. Prawie w każdej wsi było gospodarstwo, które dawało zatrudnienie miejscowej ludności.

W roku 1989 rolnictwo zatrudniało 360,7 tysiąca osób, a w 1994 160,4 tys. pracowników. Dziesięć lat później liczba zatrudnionych w tym sektorze spadła do 86,6 tys. osób, a w pierwszej połowie 2012 r. sektor rolniczy liczył sobie 75,9 tys. pracowników. Zatrudnienie w sektorze rolniczym pod koniec 2011 roku było mniejsze niż jedna czwarta siły roboczej z roku 1989.

Powodem tak znacznego spadku liczby pracowników była redukcja produkcji rolnej o prawie 40% w porównaniu z rokiem 1990 oraz zastąpienie siły roboczej przez wydajną technologię rolniczą i brak zainteresowania wśród pracodawców zatrudnianiem pracowników o niskich kwalifikacjach. Nie dokonano jeszcze restrukturyzacji gospodarczej wsi, która stworzyłaby nowe miejsca pracy. Nastąpił spadek w liczbie pracowników w przemyśle spożywczym w przypadkach, gdzie nie wykorzystywano dostępnej zdolności produkcyjnej. Tendencja do redukcji zatrudnienia w rolnictwie najprawdopodobniej nie zostanie zatrzymana. W obliczu specyficznego charakteru tej siły roboczej, sztywnych ram procesu migracji (braku elastyczności rynku pracy) oraz niskiej zdolności do przekwalifikowania zawodowego robotników rolnych, ich integracja z systemem pracy i odnajdywanie szans na zastępcze miejsca pracy są niezwykle trudne. Ponadto, jeśli nadal spadać będzie wysokość przeciętnego wynagrodzenia w rolnictwie, możemy u niektórych osób spodziewać się utraty motywacji do pracy i coraz częstszego zwracania się ku zasiłkom i świadczeniom socjalnym w ramach zapewniającej utrzymanie gospodarki naturalnej. W roku 2011 przeciętne wynagrodzenie w rolnictwie wynosiło 612 euro, co stanowiło 22% mniej niż średnia płaca w gospodarce narodowej. Niższe płace odnotowano jedynie w budownictwie i gastronomii, jednak dziedziny te miały szczególne uwarunkowania, które sprawiają, że zarobki pracowników są w rzeczywistości wyższe.

Paradoksalnie, w ostatnich latach gwałtownie wzrósł import produktów rolnych oraz żywności na rynek słowacki. Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi wykazuje rosnące saldo ujemne, podczas gdy Słowacja dysponuje niewykorzystanym potencjałem pracowniczym oraz korzystnymi warunkami pod względem gruntów i produkcji dla zapewnienia samowystarczalności wielu rodzajów produktów spożywczych z upraw strefy umiarkowanej oraz produktów pochodzenia zwierzęcego. Poza zwiększeniem produkcji rolnej, trzeba będzie także zwiększyć udział produkowanych krajowo przetworów, co miałoby korzystny wpływ na wzrost wartości dodanej, na powstawanie nowych miejsc pracy, wzrost sprzedaży krajowych produktów spożywczych, stabilizację rynków regionalnych, a wreszcie na poprawę jakości życia na wsiach.

23.2. Metodologia

Celem racy było określenie liczby nowych miejsc pracy potrzebnych, aby zapewnić samowystarczalność produkcji owoców i warzyw na Słowacji. Dla porównania podaży krajowej z popytem krajowym wykorzystano dane ze Słowackiego Urzędu Statystycznego i Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej. Od momentu przystąpienia do Unii Europejskiej średnia

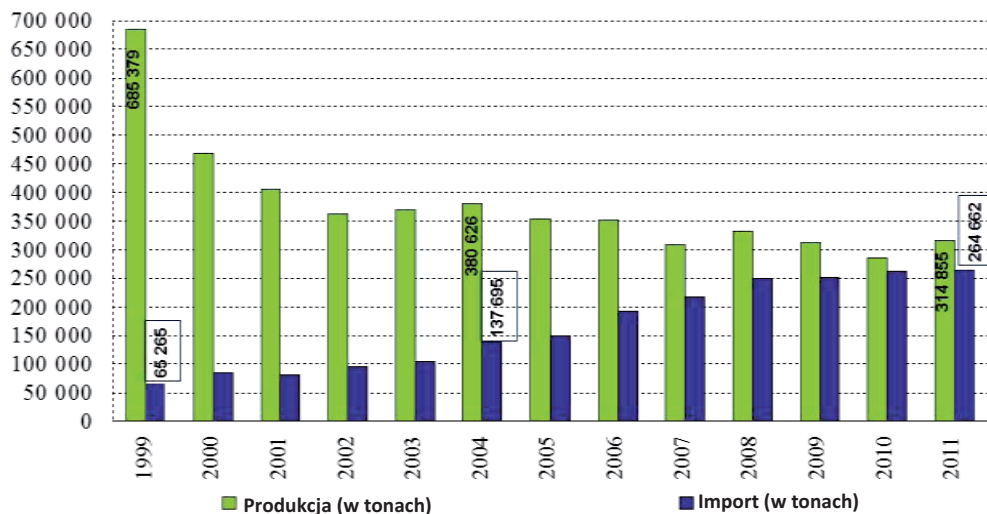
roczna produkcja warzyw na Słowacji wyniosła 330 tys. ton, a spożycie było o około 40 tys. ton wyższe. Podobnie produkcja owoców w strefie łagodnego klimatu wyniosła około 61 tys. ton rocznie, ale spożycie sięgnęło prawie 110 tys. ton. Dzięki prostemu zestawieniu średniego rocznego zapotrzebowania na owoce i warzywa oraz faktycznej krajowej produkcji i średniej wydajności hektara, obliczono wymagany obszar uprawny niezbędny do pokrycia zapotrzebowania przez środki krajowe. Biorąc pod uwagę rzeczywiste zapotrzebowanie na pracowników na hektar upraw, obliczono liczbę potencjalnych miejsc pracy, które można by stworzyć w sektorze owocowo-warzywnym. Dodatkowy areal w pełni wyeliminowałby importowaną ilość owoców i warzyw. W rezultacie powstałby dodatni bilans handlowy w wymiarze naturalnym i finansowym. W przypadku warzyw najbardziej powinny zwiększyć się obszary uprawne pod cebulę, czosnek, kalafiora, kapustę, marchew, ziemniaki, paprykę, a w szczególności suche warzywa strączkowe. Wśród owoców chodzi głównie o brzoskwinie, jabłka, gruszki, morele, wiśnie, śliwki, orzechy włoskie i owoce drobne (truskawki, maliny, jagody, czarne i białe porzeczki, żurawiny).

23.3. Wyniki

Gospodarstwa, które zajmują się produkcją owoców i warzyw, ostatecznie zoptymalizowały swój zakres produkcji oraz czynniki generujące koszty, w tym koszt siły roboczej, aby osiągnąć korzystniejsze wyniki gospodarcze. Działania inwestycyjne w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich w minionych latach przyczyniły się do odzyskania bazy techniczno-surowcowej oraz wydajności produkcyjnej, a ponadto pozwoliły zaoszczędzić na sile roboczej, tym samym zmniejszając zatrudnienie w sektorze rolniczym.

Owoce i warzywa są niezastąpionym składnikiem naszej diety. Wartość produkcji świeżych warzyw wyrażona w cenach bazowych w 2011 r. sięgnęła 132,1 mln euro, co stanowi 6,1% całkowitej produkcji rolnej na Słowacji. Przed wejściem do UE udział ten był wyższy o 2%. Od 2004 roku roczne spożycie wszelkiego rodzaju świeżych warzyw to 348-406 tys. ton, np. średnio 75 kilogramów na osobę. Jednakże krajowa produkcja warzyw (około 330 tys. ton) wcale nie pokrywa tego zapotrzebowania. Obecnie około 45% świeżych warzyw i produktów spożywczych zawierających warzywa jest importowanych (rysunek 1). Należy zaznaczyć, że import warzyw i produktów warzywnych na słowacki rynek jest w rzeczywistości większy, jako że mali importerzy nie wykazują sprowadzanych ilości, dochodzących do 200 tysięcy wartości celnej, w danym roku podatkowym.

Rysunek 1. Produkcja krajowa świeżych warzyw oraz import świeżych warzyw i przetworów warzywnych na Słowację

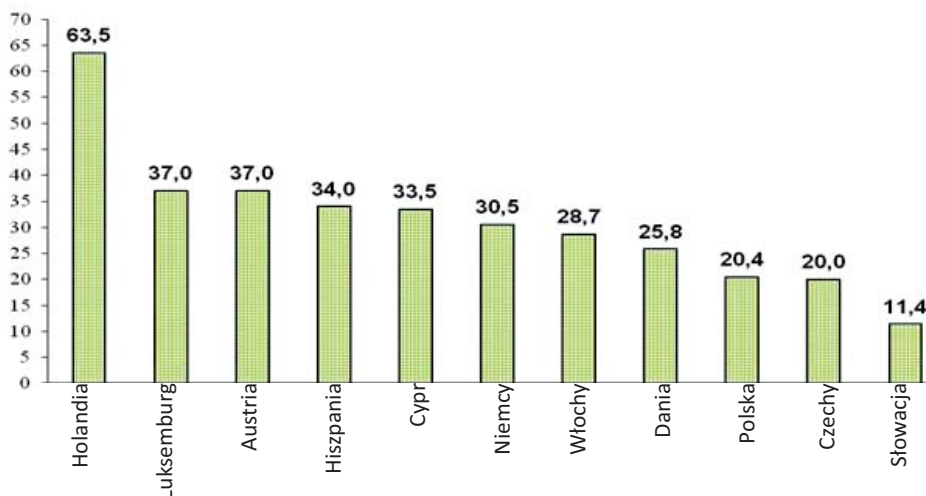
Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

W porównaniu z rokiem 1999, w roku 2011 krajowa produkcja warzyw była niższa o 54,1%, a areal był mniejszy o 35,3% [Meravá 2012]. W porównaniu z okresem przedakcesyjnym produkcja warzyw spadła o 14,6% a grunty uprawne o 12,1%, jako że wielu słowackich hodowców porzuciło uznawane techniki uprawy lub zaprzestało produkcji warzyw ze względu na wielką presję ekonomiczną. Z drugiej strony import warzyw zwiększył się o 155,3% w porównaniu z rokiem 2003 oraz potroił w stosunku do roku 1999. Ponad 80% wszystkich uprawianych warzyw tworzy tylko 9 ich odmian, pomimo że z powodzeniem przetestowano 50 odmian w słowackich warunkach glebowych i klimatycznych. Jest jeszcze wiele innych powodów, dla których z każdym rokiem tereny uprawne oraz produkcja warzyw zmniejszają się:

1. Niższa wydajność, a więc i rentowność produkcji (rysunek 2).
2. Znaczący deficyt finansowy wobec potrzeb inwestycyjnych (system nawadniania kropłowego, siatki na ptaki).
3. Wyższe ceny producentów w porównaniu do dużych zagranicznych konkurentów.
4. Rosnący import (włącznie z odmianami odpornymi na psucie, wysychanie, gnicie etc.).
5. Wysoka energochłonność i duży nakład pracy przy produkcji.
6. Ograniczone wsparcie dla gospodarstw w porównaniu z w rolnikami starych państw członkowskich UE.

7. Mało rzetelne zapewnienie dużych dostaw warzyw jednakowej jakości do sektora detalicznego w przeciągu całego roku gospodarczego.
8. Mniejsza siła przetargowa producentów wobec dużych przetwórców żywności oraz sieci detalicznych (tabela 1).
9. Obecność niewielu grup producenckich w sektorze warzywnym.
10. Brak dużych krajowych przetwórców warzyw.
11. Wzrost podatku gruntowego.
12. Niestabilność hodowli roślin i niski poziom aplikowania wyników badań/rozwoju w praktyce.
13. Ograniczony asortyment zasadzonych odmian warzyw (jedynie 9 odmian składa się na ponad 80% podaży, pomimo że sprawdzono i uznano za nadające się do hodowli ponad 50 typów warzyw).

Rysunek 2. Średnie zbiory warzyw na hektar na Słowacji oraz w wybranych krajach UE w 2010 roku (w tonach)

Źródło: Eurostat.

Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej udział wielu produktów warzywnych i owocowych produkowanych przez krajowy przemysł spożywczy plasuje się na dalekim miejscu wewnątrz słowackiej sieci detalicznej, a w ciągu ostatnich lat sytuacja uległa pogorszeniu.

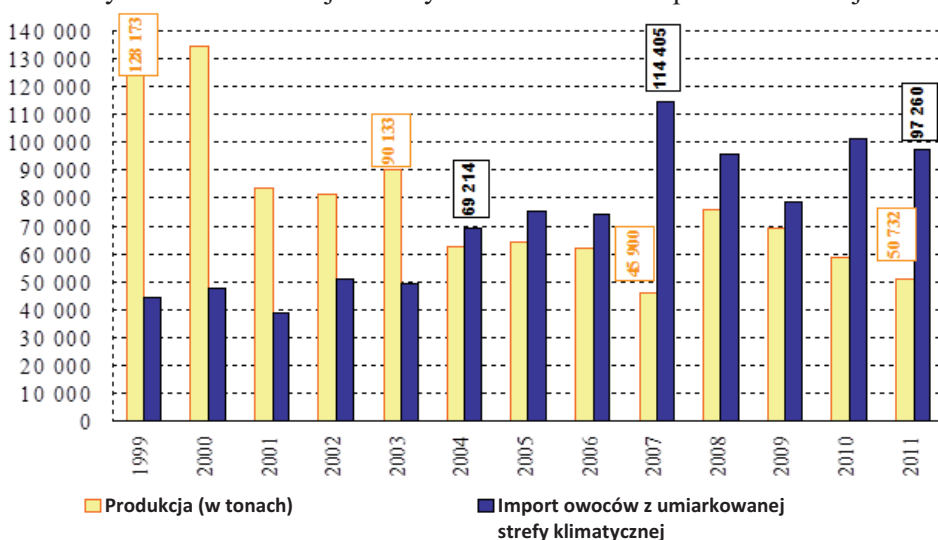
Tabela 1. Udział produktów warzywnych i owocowych wyprodukowanych przez krajowy przemysł spożywczy w sieci detalicznej na Słowacji

Kategoria żywności	2008	2009	2010	2011
Kompoty	8,85	10,08	13,20	13,76
Koncentrat pomidorowy i ketchup	46,72	35,40	27,90	28,25
Dżemy, galaretki i marmolady	23,42	21,16	29,45	15,66
Warzywa w puszkach (z wyjątkiem ogórków)	25,00	18,66	30,14	11,27
Ogórki kiszone	35,65	40,34	31,55	39,24
Kapusta kiszona	92,25	91,43	84,56	78,80

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

W 2011 roku obszar pod sady na Słowacji zmniejszył się o 31,6%, a produkcja świeżych owoców zmalała o 43,7% w porównaniu z okresem przedakcyjnym, jednak import owoców hodowanych w łagodnym klimacie wzrósł o 97,4% [Meravá 2012].

Rysunek 3. Produkcja świeżych owoców oraz import do Słowacji

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

23.3.1. Kwestia rosnącego importu

Przyjęcie Słowacji do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku może uchodzić za punkt zwrotny względem intensywności wymiany towarów, podczas gdy wyeliminowanie wszelkich handlowych i administracyjnych barier pozwoliło na wzmoczony przepływ towarów w handlu z państwami członkowskimi Unii Eu-

ropejskiej. Od tamtej pory, wielkość przywozu produktów spożywczych na rynek słowacki co roku wzrasta. Jeśli chodzi o wykorzystanie potencjału produkcji jednorazowej należy określić zastępowalne towary rolne, tzn. te, do produkcji których Słowacja posiada warunki klimatyczne i technologiczne oraz odpowiednie warunki pracy i możliwości edukacyjne. Jeśli chodzi o zastępowalne towary rolne istnieje duży obszar dla wykorzystywania produkcji i potencjału pracowniczego przy owocach i warzywach w strefie klimatu umiarkowanego.

Wzrost importu owoców i warzyw na słowacki rynek można tłumaczyć na kilka sposobów, pomimo że kraj posiada dobre warunki klimatyczne i glebowe, jak również wiedzę i potencjał produkcyjny. Pierwszym powodem jest znaczny spadek produkcji, któremu towarzyszy osłabienie bazy krajowych producentów (tabele 2 i 3). Należy zaznaczyć, że rolnicy nie byli dostatecznie przygotowani na integrację z UE, nowe zmiany społeczno-ekonomiczne oraz zliberalizowany rynek UE. Producenci muszą radzić sobie z nierówną konkurencją, jako że otrzymują mniejsze wsparcie finansowe niż rolnicy ze starych państw członkowskich UE. Rolnicy walczą ze stale rosnącymi kosztami produkcji i podatkami rolnymi. W przeciągu ostatniej dekady koszty produkcji wzrosły o 40%, ale ceny producentów jedynie o 25%. Badania przeprowadzone przez Wspólnotę Europejską wykryły, że 6 przedsiębiorstw kontroluje prawie 75% rynku rolniczych środków chemicznych w UE. Problem rosnącego słowackiego importu owoców i warzyw wynika także z istnienia niewielkiej liczby grup producenckich, a co za tym idzie ich mniejszej siły przetargowej względem dużych przetwórców żywności i sieci detalicznych. Ponadto producenci nie są w stanie zapewnić sektorowi detalicznemu tak dużych dostaw warzyw i owoców o jednakowej jakości przez cały rok gospodarczy.

Tabela 2. Liczba gospodarstw rolnych produkujących warzywa

Kraj	2007	2010	Zmiany w %
Węgry	25 680	31 930	+ 24,3
Polska	206 770	140 270	- 32,2
Niemcy	17 080	14 330	- 16,1
Holandia	9 260	8 290	- 10,5
Hiszpania	134 140	105 900	- 21,1
Francja	38 210	39 120	+ 2,4
Włochy	140 330	111 680	- 20,4
Czechy	2 270	920	- 59,5
Austria	4 310	3 730	- 13,5
Słowacja	5 610	1 510	- 73,1

Źródło: Eurostat.

Tabela 2 pokazuje, że Słowacja, obok Polski i Czech, należy do krajów o dużym spadku liczby producentów warzyw. W porównaniu z rokiem 2007 liczba słowackich gospodarstw skupionych na produkcji warzyw spadła o 73%. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku uprawy owoców, gdzie liczba gospodarstw na Słowacji spadła o 50,3%, w Czechach o 47,2%, a w Polsce o 40,6% (tabela 3).

Tabela 3. Liczba producentów owoców

Kraj	2007	2010	Zmiany w %
Polska	416 660	247 640	- 40,6
Hiszpania	247 130	192 650	- 22,0
Włochy	245 950	236 240	- 3,9
Litwa	120 980	92 290	- 23,7
Grecja	112 110	84 720	- 24,4
Węgry	91 520	97 040	+ 6,0
Portugalia	71 680	78 650	+ 9,7
Bułgaria	54 310	42 830	- 21,1
Czechy	3 240	1 710	- 47,2
Słowacja	1 630	810	- 50,3

Źródło: Eurostat

Pragniemy wymienić przyczyny spadku produkcji owoców na Słowacji, odmiennych od czynników wpływających na produkcję warzyw. Rosnąca tendencja do ekstensywnego sadownictwa oraz porzucanie sadów wyniknęło z wykorzystywania technik rolniczych niższego rzędu w porównaniu z produkcją warzyw, jak również z nieumiejętnego doboru potencjalnych terenów pod sady. Poza kilkoma wyspecjalizowanymi przedsiębiorstwami obecny poziom uprawy owoców na Słowacji jest niesatysfakcjonujący. Jest to stan przeciwny do sytuacji dawnych producentów owoców, którzy musieli przestrzegać bardzo surowych przepisów europejskich, wymagających nowych biomateriałów o innych parametrach oraz nowych odmian hodowlanych roślin o wyższej wytrzymałości na zmiany klimatyczne i o lepszych właściwościach wizualnych i smakowych. Z drugiej strony zasady te mogą zwiększyć konkurencyjność producentów. Uprawa owoców jest bardziej podatna na wpływ czynników pogodowych i zmiany klimatu (występowanie klęsk żywiołowych, takich jak grad, wichury, powodzie). W porównaniu z produkcją warzyw, uprawa owoców wymaga większych inwestycji (w systemy nawadniania kropłowego, siatki na ptaki). Tworzenie nowych sadów wymaga poniesienia dużych kosztów początkowych, które obecnie sięgają od 12 do 50 tysięcy euro na hektar. Zaciągnięcie w banku tak dużego kredytu jest bardzo skomplikowane, szczególnie dla młodych rolników. Problemem jest brak powiązań kapitałowych między sadownikami a przetwórcami.

cami. Rozwój produkcji owoców jest utrudniany przez stosunkowo niską konsumpcję spowodowaną wysokimi cenami detalicznymi, słabą promocją aspektów zdrowotnych spożywania owoców oraz brakiem prywatnych standardów jakości i certyfikatów. Badania przeprowadzone przez Eurostat wykazują, że owoce spożywa 95% populacji, a 22,2% dwa lub więcej razy dziennie (tabela 4).

Tabela 4. Badania na temat spożycia owoców przeprowadzone w 2008 roku w wybranych krajach UE (w %, we wszystkich kategoriach wiekowych oraz na wszystkich stopniach kształcenia)

Kraj	Dwa lub więcej razy dziennie	Raz dziennie	Raz w tygodniu
Belgia	27,6	35,7	25,0
Bułgaria	10,4	34,8	42,9
Czechy	27,9	38,3	28,8
Grecja	21,0	39,7	29,4
Hiszpania	38,2	32,1	22,4
Francja	44,8	21,0	23,5
Cypr	27,4	38,4	27,7
Łotwa	18,2	42,0	35,4
Węgry	30,9	37,4	26,5
Malta	44,3	29,6	20,3
Polska	19,9	41,7	31,7
Rumunia	16,9	28,7	42,6
Słowenia	37,0	37,7	20,7
Słowacja	22,2	42,0	31,6

Źródło: Eurostat.

Tabela 5. Zakres produkcji oraz potencjał produkcyjny Słowacji (tony)

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja dżemów	3178	4241	3952	2424	1979	2864	2918	2500	2480	2765
Potencjał przetwórczy przy produkcji dżemów	9926	11426	11426	11426	10926	11426	5000	5000	4200	4500
Wykorzystanie potencjału przetwórczego (w %)	32,02	37,12	34,59	21,21	18,11	25,07	58,36	50,00	59,05	61,44

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

W przemyśle Słowacji produkcja dżemów owocowych spadła o 30,0% w porównaniu do roku 2004, a jednocześnie potencjał przetwórczy obniżył się o 60,6%. Do pełnego wykorzystania dostępnego potencjału przetwórczego dżemów owocowych nadal brakuje 40%.

Tabela 6. Produkcja soków owocowych oraz potencjał produkcyjny
Republiki Słowackiej (tony)

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja soków owocowych	21 602	16 071	39 474	178 943	160 969	153 909	21 249	30 986	32 238	22 796
Potencjał przetwórczy	82 745	66 249	101 996	475 232	499 232	222 341	124 048	121 548	121 548	131 538
Wykorzystanie potencjału przetwórczego (w %)	26,11	24,26	38,7	37,65	32,24	69,22	17,13	25,49	26,52	17,33

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

Produkcja soków owocowych spadła o 42,3% w porównaniu do roku, w którym Słowacja weszła do UE, ale potencjał przetwórczy paradoksalnie wzrósł o 29,0%, pomimo że wykorzystano jedynie 17,3%. Produkcja kompotów spadła o 27,2%, a jej potencjał produkcyjny o 36,3%.

Tabela 7. Produkcja kompotów i potencjał produkcyjny
Republiki Słowackiej (tony)

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja kompotów	888	1 473	2 592	1 478	2 111	1 949	2 161	1 738	1 579	1 888
Potencjał przetwórczy	24 850	6 250	7 850	5 820	5 650	5 650	5 450	3 950	5 000	5 000
Wykorzystanie potencjału przetwórczego (w %)	3,57	23,57	33,02	25,40	37,36	34,50	39,65	44,00	31,58	37,76

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

Tabela 8. Produkcja przecieru pomidorowego oraz potencjał produkcyjny
Republiki Słowackiej (tony)

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja przecieru pomidorowego	3 148	3 062	3 053	1 888	2 574	1 929	2 274	1 728	1 522	2 158
Potencjał przetwórczy	4 880	5 280	5 280	4 180	5 380	5 380	4 880	4 880	4 880	4 880
Wykorzystanie potencjału przetwórczego (w %)	64,51	57,99	57,82	45,17	47,84	35,86	46,60	35,41	31,19	44,22

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

W porównaniu z rokiem 2004 produkcja przecieru pomidorowego spadła o 29,3%, podobnie produkcja ketchupu – o 30,2%. W tym samym okresie po-

tencjał przetwórczy zmalał kolejno o 7,6% i 15,1%. Potencjał przetwórczy wykorzystany został na poziomie odpowiednio 44% i 34%.

Tabela 9. Produkcja ketchupu oraz potencjał produkcyjny (tony)

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja ketchupu	2 325	2 252	2 145	2 935	3 632	4 228	4 305	2 175	1 786	1 497
Potencjał przetwórczy	4 250	3 763	5 150	4 900	4 950	5 250	5 254	3 100	3 250	4 370
Wykorzystanie potencjału przetwórczego (w %)	54,71	59,85	22,23	59,90	73,37	80,53	81,94	70,16	54,95	34,26

Źródło: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Republiki Słowackiej.

23.3.2. Sytuacja na rynku pracy w rolnictwie

W niedawnej przeszłości sektor rolnictwa w regionach o słabo rozwiniętej infrastrukturze gospodarczej zatrudnienie znajdowały marginalne grupy społeczne, to jest grupy pracowników o niższych umiejętnościach, kobiety, emeryci i renciści, Romowie i tym podobne grupy, które nie miały innych możliwości zatrudnienia lokalnie. Od początku lat osiemdziesiątych XX wieku, bardzo rozwinęły się w rolnictwie działania pozarolnicze, tak zwana produkcja związana, w której zatrudnienie znalazła około 1/5 całkowitej liczby pracowników w rolnictwie. Przekształcanie się produkcji rolnej od początku lat 90. XX wieku odzwierciedlało zmiany w strukturze wykorzystania gruntów uprawnych a także w przejściu na półintensywną metodę uprawy większości roślin. Zorientowanie producentów na obróbkę rynkową upraw za pomocą maszyn o wysokiej wydajności spowodowało także zmniejszone zapotrzebowanie na pracę manualną. Zgodnie z danymi biura statystycznego, w 1992 roku w produkcji roślin zatrudnienie znalazło 30 862 kierowców traktorów i pracowników zajmujących się maszynami, natomiast w roku 2010 ta sama gałąź zatrudniła tylko 5 824 pracowników, co pokazuje spadek o 81,0% (25 038 osób). W ostatnich latach ujawnił się trend poprawiania warunków produkcji roślin przynoszących duże zyski (oleiste), co stało się jednym z czynników zwiększenia intensywności, wydajności i konkurencyjności produkcji. Obecnie największą część siewów na Słowacji stanowią zboża (54,2%) i rośliny oleiste (21,2%).

Rolnictwo było sektorem z szóstym co do wielkości stanem podań o pracę w zapisach urzędu pracy w roku 2011. Udział bezrobocia długoterminowego w rolnictwie (to jest brak pracy dłuższy niż rok w zapisach urzędu) to ponad 55%, a to pokazuje, że ta populacja bezrobotnych bardzo słabo ponownie integru-

je się z rynkiem pracy. Spośród wszystkich długoterminowo bezrobotnych sektora rolnego, co dziesiąty nie ma pracy od dwóch lat. Dodatkowo, pod koniec roku 2011, w rejestrach urzędu pracy figurowało ponad 1,5 tysiąca absolwentów studiów rolniczych, leśnych oraz szkół weterynaryjnych. Największa część bezrobocia w rolnictwie zlokalizowana jest w regionach miejscowości Nitra i Banská Bystrica, a zwłaszcza w ich południowych częściach, gdzie odbywa się produkcja.

Tabela 10. Stopa bezrobocia na Słowacji z podziałem na wiek i płeć (w %)

Rok	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Mężczyźni													
20 - 24	25,4	31,3	33,7	32,5	28,5	29,7	26,9	21,9	17,4	15,6	25,3	32,2	29,3
25 - 29	16,0	18,3	18,9	15,9	17,0	16,2	14,6	11,7	9,3	9,4	13,5	18,4	17,1
30 - 34	13,5	15,0	17,1	15,5	13,1	13,5	12,8	8,9	8,6	7,2	9,5	11,7	12,1
35 - 39	12,7	15,8	16,3	15,7	14,6	14,4	13,8	11,0	7,6	6,6	8,1	9,1	8,9
Kobiety													
20 - 24	23,0	24,9	29,1	31,0	26,9	27,5	24,3	23,2	16,1	17,0	23,1	28,3	29,8
25 - 29	18,2	19,9	20,2	19,4	17,0	19,4	18,7	13,4	13,8	12,6	14,2	14,3	16,0
30 - 34	18,6	20,1	18,6	18,7	20,2	18,8	17,0	15,1	12,4	10,9	12,3	14,1	14,5
35 - 39	14,8	17,6	15,2	15,7	15,2	16,9	15,2	14,2	11,0	10,6	12,0	15,0	12,6

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

Średnia stopa bezrobocia na Słowacji to 14,5%, od roku 1994. Większość bezrobotnych to osoby młode w kategorii wiekowej 20-30 lat (tabela 5). Zgodnie z danymi Biura Statystycznego Słowacji (SO SR) u ponad 10 % osób bezrobotnych ostatnim zatrudnieniem była praca w sektorze rolnictwa, leśnictwa czy rybołówstwa. Zwalnianie pracowników pogłębia spadek społeczno ekonomiczny w regionach problematycznych. Biorąc pod uwagę brak zastępczych miejsc pracy oraz słabo rozwiniętą infrastrukturę w tych regionach, rynki regionalne nie mogą wchłonąć nadwyżki pracowników. Taki rozwój generuje więcej problemów, ponieważ w strukturze zatrudnienia bezrobotnych przeważają pracownicy bez umiejętności, z wykształceniem podstawowym, kobiety z małymi dziećmi, osoby przed emeryturą i osoby niepełnosprawne. Zależność od zamieszkania, kosztów transportu oraz słabo rozwinięty rynek mieszkaniowy są przyczynami bardzo niskiej mobilności pracowników. Większość bezrobotnych sektora rolnego nie ma umiejętności ani kapitału, by zacząć własne przedsiębiorstwo.

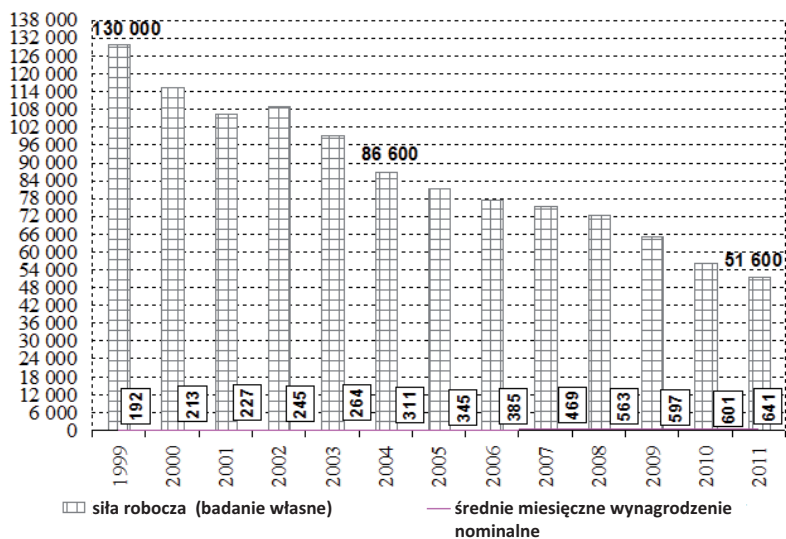
Umiejętność zwiększenia miejsc pracy oraz podniesienia płacy populacji obszarów wiejskich są konieczne dla przetrwania i przyszłego rozwoju tych obszarów. Wraz z celem zwiększenia zatrudnienia na obszarach wiejskich, Izba do spraw rolnictwa i żywności Słowacji proponuje, aby agencje zatrudnienia

zwracały część kosztów płac i opodatkowania wynagrodzeń nowopowstałych miejsc pracy w sektorze rolnictwa przez dwa lata.

23.3.3. Nowe miejsca pracy

Powody zmniejszenia siły roboczej w sektorze warzyw i owoców były różnorakie. Wymieniamy te najważniejsze od strony ekonomicznej, to znaczy redukcję produkcji rolnej, przejście na metodę półintensywną uprawy roślin, zastąpienie siły ludzkiej wydajną technologią rolniczą. Jednak istnieją także przyczyny społeczne: brak zainteresowania pracodawców w pracownikach o niskich kwalifikacjach, utrata motywacji do pracy pewnych osób z powodu niskich średnich zarobków w rolnictwie w porównaniu ze średnią krajową, niska mobilność pracy spowodowana słabym rozwiniętym rynkiem nieruchomości oraz wysokimi kosztami transportu. Wiele osób utraciło umiejętności związane z rolnictwem lub znalazło się w wieku, który nie pozwala na pracę w gospodarce rolnej. Większość właścicieli gruntów to potomkowie rolników w drugim lub trzecim pokoleniu, którzy wykazują niewielkie zainteresowanie ziemią uprawną i uprawianiem roli, lub nie są tym w ogóle zainteresowani.

Rysunek 4. Liczba pracowników w sektorze gospodarki rolnej Słowacji oraz średnie wynagrodzenie (w EUR/miesiąc)

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny, opracowanie własne.

23.3.4. Wyliczenia dotyczące możliwości siły roboczej

Należy podkreślić, że rozwój uprawy owoców i warzyw oraz przetwórstwa produktów rolno-spożywczych mają na celu rozwiązanie problemu bezrobocia na obszarach wiejskich na Słowacji. Duża ilość owoców i warzyw jest importowana na rynek słowacki, choć można je uprawiać w warunkach krajowych. Słowacja ma dobre warunki klimatyczne i glebowe, dysponuje także wiedzą i potencjałem produkcyjnym. Poprzez zwiększenie produkcji owoców i warzyw oraz przetwarzanie ich do produktów spożywczych wytworzy się wartość dodaną, zwiększy proporcję żywności domowej kierowanej na rynek międzynarodowy (rynk lokalne i regionalne), stworzy miejsca pracy i poprawi jakość życia na obszarach wiejskich.

Tabela 11. Produkcja i konsumpcja świeżych warzyw na Słowacji od momentu przystąpienia do Unii Europejskiej (tony)

Rok	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja	380 626	353 567	351 526	307 756	332 954	312 084	284 429	314 855
Konsumpcja	348 177	347 881	370 529	358 513	406 008	386 222	383 581	384 000

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

Aby sprostać krajowemu popytowi na świeże warzywa, Słowacja potrzebuje dodatkowo produkować około 70 000 ton rocznie. Biorąc pod uwagę roczne zbiory z hektara w wysokości 11 ton, koniecznym jest obsiać dodatkowo co najmniej 6 400 ha. Aby sprostać popytowi na kapustę, pomidory, marchew, cebulę, czosnek oraz inne warzywa. Zakłada się, że do pracy na 2,3 hektara uprawy warzyw należy zatrudnić jednego pracownika, co mogłoby stworzyć około 2 780 miejsc pracy.

Obszary okryte – szklarnie, tunele foliowe oraz rozsadniki – są częścią założenia zintensyfikowania uprawy warzyw z celem zapewniania zbiorów w okresie dłuższym w roku. Zbiory warzyw uprawianych na obszarach okrytych przyspieszyły o co najmniej dwa miesiące wiosną i mniej więcej tyle samo jesienią.

Tabela 12. Wielkość obszarów okrytych i produkcja na tych obszarach, w latach 2004-2011

Rok	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Obszar w hektarach	155,8	153,6	159,8	115,9	129,4	101,7	66,3	107,8

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

Słowacja ma obecnie dostępne 812 GWh energii termalnej pochodzącej ze studni geotermalnych, które mogłyby ogrzewać przez cały rok 97,4 hektara obszarów odkrytych. Zgodnie z istniejącymi projektami zarządzania szklarniami, zapotrzebowanie na siłę roboczą na 1 ha obszaru waha się między 7-10 pracownikami zatrudnionymi na stałe, a w czasie zbiorów potrzebnych jest kolejnych 6-7 pracowników sezonowych. Zatem w szklarniach i tunelach możnaby zatrudnić na stałe do 974 pracowników oraz 681 pracowników sezonowych.

Tabela 13. Produkcja i konsumpcja owoców strefy umiarkowanej na Słowacji od momentu przystąpienia do Unii Europejskiej

Rok	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkcja	62 544	64 528	62 043	45 900	75 656	69 086	58 722	50 732
Konsumpcja	106 919	102 634	95 661	113 272	120 682	115 500	110 736	107 192

Źródło: Słowacki Urząd Statystyczny.

Według Związku Sadowników Republiki Słowackiej, aby pokryć spożycie owoców produkcją krajową, najlepiej byłoby uzyskać plony owocowe sięgające 110 tysięcy ton. Obecne plony wynoszą połowę tej liczby. Potrzeba obsadzić około 12,5 tysiąca hektarów sadów, które dałyby plon średnio 4,5 tony na hektar, co z kolei dałoby ponad 56 tysięcy ton owoców. Rozszerzenie sadzenia sadów stworzyłoby około 5430 nowych miejsc pracy.

Fieldsend i Kerekes [2011] ustalili, że istnieją cztery główne sposoby zbudowania dobrobytu gospodarczego na terenach wiejskich, które można zastosować zarówno przy produkcji warzyw, jak i owoców. Produkcja oparta na zasobach odnawialnych (na przykład: lokalna produkcja zdrowych owoców i warzyw wysokiej jakości oraz wykorzystanie biomasy z warzyw i owoców do wytwarzania biogazu); produkcja oparta na nieodnawialnych (wyczerpujących się) zasobach (wydobycie piachu, żwiru, gliny); 3) spożycie przez osoby nie będące mieszkańcami obszaru (promocja turystyki i sektorów rekreacyjnych w celu sprzedaży owoców i warzyw odwiedzającym oraz właścicielom kurortów); 4) spożycie przez osoby będące mieszkańcami danego obszaru (na przykład: otwarcie biznesów trudniących się przetwórstwem owoców i warzyw oraz rozwinięcie lokalnego przemysłu spożywczego).

Studium przypadku [Commission 2008] w Essex, na wschodzie Anglii, pokazuje przykład promocji zatrudnienia i samozatrudnienia na obszarach wiejskich poprzez ustanowienie sieci kształcenia na temat przedsiębiorczości, w ramach której miejscy prywatni przedsiębiorcy samodzielnie, albo wspólnie z uniwersytetami, czy instytutami badawczymi, stymulowaliby rozwój przedsię-

biorczości, umiejętności marketingowych i wymianę doświadczeń. Ponadto, korzystnym rozwiązaniem byłoby wspieranie małych producentów i przetwórców owoców i warzyw przez rządowe organy wydające rozporządzenia oraz miejscowe władze, np. poprzez obniżenie podatku, obniżenie czynszów za grunty rolne, łatwiejszy dostęp do gruntów rolnych.

23.4. Wnioski

Tendencja do zmniejszania liczby miejsc pracy w sektorze rolniczym zaczęła się po przeobrażeniu gospodarki w system rynkowy. Obecnie mniej niż 76 tysięcy osób jest zatrudnionych w rolnictwie, a olbrzymia ilość przetworzonych produktów spożywczych z owoców i warzyw jest importowana na rynek słowacki, pomimo istnienia krajowego potencjału produkcyjnego dla owoców i warzyw uprawianych w obszarach o łagodnym klimacie, jak również potencjalnej siły roboczej. W ciągu ubiegłych 12 lat krajowa produkcja warzyw i owoców znacznie spadła. Słowacja stała się interesującym rynkiem zbytu dla zagranicznych dostawców żywności i niestety czasem także dla żywności o niskiej jakości. Powrót rolników do uprawy warzyw i owoców przez rolników wpłynie na zmniejszenie stopy bezrobocia. Wymaga to zachęt legislacyjnych i finansowych oraz gospodarczego bodźca, który wzbudzi zainteresowanie uprawą warzyw i owoców wśród wiejskich społeczności, a w szczególności wśród młodszych pokoleń. Wznowienie komercyjnej produkcji warzyw w gospodarstwach może zapewnić dodatkowo około 3 700 stałych miejsc pracy, a upraw owoców – kolejne 5400. Oznaczać to będzie, że wzrost produkcji warzyw i owoców na Słowacji może stworzyć ogółem ponad 9100 miejsc pracy w przeciągu 3 lat, biorąc pod uwagę czas, jakiego potrzebują nowe sady, aby obrodzić w owoce. Dalsze szanse na realizację zawodową mogą powstać w obrębie jedynie częściowo wykorzystywanego potencjału przetwórczego. Z wyjątkiem zwiększającego się zatrudnienia, podniesie to także wartość dodaną produktów warzywno-owocowych, którą teraz generuje się głównie za granicą. Tworzenie miejsc pracy w rolnictwie i w przemyśle spożywczym zapewni ludności wiejskiej odpowiednie standardy życiowe i przynajmniej osłabi depopulację wsi. Celem polityki rolnej powinna być dostępność świeżych, uprawianych lokalnie owoców i warzyw, które zwiększą dochody rolników, zredukują stopień bezrobocia oraz poprawią stan lokalnej gospodarki i jakość życia na obszarach wiejskich.

Literatura

1. Fieldsend A. F. and Kerekes K., (2011): Contrasting prospects for new sources of rural employment in two regions of the European Union. In: Z. Floriańczyk (ed.) Rural Areas and Development Series 8: Rural Development: Quo Vadis?, ss. 7-21.
2. Commission for Rural Communities, (2008): State of the countryside 2008.
3. Meravá E.: Vegetables - Situation and Outlook Report. June 2012, Research Institute of Agricultural and Food Economics, Bratislava, s. 54.
4. Meravá E.: Fruits - Situation and Outlook Report. June 2012, Research Institute of Agricultural and Food Economics, Bratislava s. 53.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 500 egz., ark. wyd. 17,79
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*